МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Асоціація як новий формат відносин України з Європейським Союзом

політичний, правовий, економічний та інформаційний аспекти

Монографія

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ 2018

УДК 327(477):061.1ЄС
А90

Автори:
В. В. Копійка (вступ), М. С. Дорошко (вступ, підрозд. 5.3, висновки), О. Ю. Кондратенко (підрозд. 1.2), О. Ю. Анісімова (вступ), І. І. Погорська (підрозд. 1.1, 1.3), В. І. Муравйов (підрозд. 2.1), К. В. Смирнова (підрозд. 2.2), Є. В. Попко (підрозд. 2.2), І. А. Березовська (підрозд. 2.3), О. І. Шнирков (підрозд. 3.1), О. А. Чугаєв (підрозд. 3.1), Н. М. Рилач (підрозд. 3.2), А. Я. Головко (підрозд. 4.1), Г. Ю. Хлистун (підрозд. 4.2), І. А. Кост (підрозд. 4.3), Г. А. Піскорська (підрозд. 4.4), Н. Б. Мушак (підрозд. 5.1), Ч. І. Намонюк (підрозд. 5.2), М. П. Хмара (висновки)

Рецензенти:
д-р іст. наук, проф. І.В. Жалоба,
д-р політ. наук, доц. Н.П. Карпчук,
д-р екон. наук, проф. А.С. Філіпенко

Рекомендовано вченою радою Інституту міжнародних відносин
(протокол № 5 від 26 грудня 2017 року)

Ухвалено науково-методичною радою
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 3–17/18 н. р. від 19 березня 2018 року)

А90 Асоціація як новий формат відносин України з Європейським Союзом: політичний, правовий, економічний та інформаційний аспекти : монографія / В. В. Копійка, М. С. Дорошко, О. Ю. Кондратенко та ін.; за заг. ред. В. В. Копійки і М. С. Дорошка. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2018. – 388 с.

ISBN 978-966-439-993-4

Здійснено комплексне і системне дослідження взаємин між Україною та Європейським Союзом після підписання Угоди про асоціацію. Новий формат українсько-європейських відносин висвітлено в політичному, історичному, правовому, економічному й інформаційному аспектах, що є першою спробою всебічного аналізу зазначеної проблематики.

Для науковців, викладачів, докторантів, аспірантів, політекспертів і студентів вищих навчальних закладів.

УДК 327(477):061.1ЄС

ISBN 978-966-439-993-4

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АПК – агропромисловий комплекс
ГПММ – Глобальний підхід щодо міграції та мобільності
ГУАМ – Організація за демократію та економічний розвиток у складі Грузії, України, Азербайджанської Республіки та Республіки Молдова
ДЄС – Договір про Європейський Союз
ДФЄС – Договір про функціонування ЄС
ЄАЕС (Eurasian Economic Union) – Євразійський економічний союз
ЄврАзЕС – Євразійське економічне співтовариство
ЄЕП – Єдиний економічний простір
ЄПС – Європейська політика сусідства
ЄС – Європейський Союз
ЄСЗД – Європейська служба зовнішньополітичної діяльності
ЗВТ – поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі України з ЄС
ЗМІК – засоби масової інформації та комунікації
ІКТ – інформаційно-комунікаційні технології
МЗС – Міністерство закордонних справ
НАТО – Організація Північноатлантичного договору
НАТО – Північноатлантичний Альянс
НАФТА – Північноамериканська зона вільної торгівлі
ОБСЄ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі
ОВД – Організація Варшавського договору
ОЕСР – Організація економічного співробітництва та розвитку
ООН – Організація Об'єднаних Націй
ОЧЕС – Організація Чорноморського економічного співробітництва
ПВЗВТ – поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі
РЕВ – Рада економічної взаємодопомоги
РЄ – Рада Європи

РНБО – Рада національної безпеки й оборони
РТУ – регіональні торговельні угоди
РФ – Російська Федерація
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
США – Сполучені Штати Америки
УА – Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом і його державами-членами
УМ – Угода про мобільність
ЦЄІ – Центральноєвропейська ініціатива
ЦСЄ – Центральна та Східна Європа
AA (Association Agreement) – Угода про асоціацію
CIS–FTA (Commonwealth of Independent States Free Trade Area) – режим зони вільної торгівлі в межах СНД
DCFTA (Deepand Comprehensive Free Trade Agreement) – Угода про поглиблену і розширену вільну торгівлю

ВСТУП

Підписання Україною угоди про асоціацію з Європейським Союзом (ЄС, Євросоюз, Союз) та встановлення безвізового режиму стало важливою віхою в історії нашої держави та її зовнішньополітичного розвитку. Набуття Україною асоціації з ЄС є черговим і надзвичайно важливим етапом інтеграції нашої держави в євроатлантичні структури. Більше того, зміцнення економічних і культурних зв'язків, а також адаптація та гармонізація українського законодавства згідно з нормами європейського права, цивілізаційно наближає Україну та її суспільство до західного ліберального укладу життя та господарської діяльності. Надзвичайно важливим за умов упровадження зони вільної торгівлі між Україною та ЄС є вибір правових інструментів реалізації угоди про асоціацію, а також вироблення рівних правил конкуренції в її межах.

У міжнародному праві термін *асоціація* найчастіше використовують для найменування об'єднань держав, зокрема, з міжнародними організаціями координаційного характеру, органи яких не мають наднаціональних повноважень. У міжнародно-правовій доктрині поняття асоціація розглядають у кількох значеннях:

- як одна із форм взаємодії міжнародної організації із третіми країнами в разі, коли організація свідомо створює перешкоди для прийому нових членів, ураховуючи значущість наслідків, які статус члена може мати для діяльності самої організації;
- як організаційно-правова форма, яку використовують для встановлення постійного зв'язку із третьою державою, внаслідок якого створюються взаємні права й обов'язки; не маючи статусу члена і перебуваючи поза організацією, відповідна держава співпрацює з нею лише частково;
- поняття асоціація входить в ширшу категорію "угоди про приналежність", що охоплює різні форми участі держави

в діяльності міжнародної організації, які не передбачають отримання такою державою повноправного членства в останній [77, с. 139].

Крім того, у теорії виокремлюють таке поняття, як *асоційоване членство в міжнародній організації*, яке в середині XX ст. закріпилося переважно за залежними країнами і територіями, тобто, не суверенними суб'єктами. Досі такі території також прийнято називати асоційованими (наприклад, заморська територія Франції – Нова Каледонія, асоційовані держави з США – Острови Мікронезії, Пуерто-Ріко тощо). Нині статути лише деяких міжнародних міжурядових організацій спеціально закріплюють статус *асоційованого членства* за суверенними державами (СНД, Рада Європи, ЮНЕСКО).

Асоційоване членство означає участь країни або території в її діяльності, обмежене статутом міжнародної організації або актами її головних органів. Зокрема, країна або територія, що має статус асоційованого члена, бере участь у роботі органів загального представництва міжнародної організації, проте не може обиратися в його виконавчі органи. Інші обмеження можуть стосуватися не надання країні або території права голосу при обранні представників держав-членів у різні органи організації тощо. Отже, ідеться про неповне членство в міжнародній організації [137].

Водночас установчі договори ЄС взагалі не передбачають статусу *асоційованого члена*. У Європейському Союзі асоціація як організаційно-правова форма взаємовідносин із третіми країнами має свою специфіку і реалізується особливим чином. Чітка його дефініція не наводиться в жодному нормативному акті Союзу. Зі змісту установчих договорів ЄС можна зробити висновок, що термін асоціація використовують у двох широких сенсах. Так, по-перше, під ним розуміють специфічний правовий зв'язок неєвропейських країн і територій, залежних від окремих держав – членів ЄС (Великої Британії, Данії, Нідерландів, Франції) з об'єднанням. При цьому міжнародні угоди з такими державами або територіями не укладають, відповідно вони не приєднуються до установчих договорів ЄС [190].

Правовими засадами відносин Союзу з такими територіями є норми ч. IV Договору про функціонування ЄС+ 1957 р. (далі – ДФЕС) "Асоціація із заморськими країнами і територіями" і правові

акти інститутів ЄС, насамперед Ради ЄС. Головним завданням цього виду асоціації є підтримка економічного і соціального розвитку зазначених територій, встановлення тісних економічних зв'язків між ними і Союзом загалом. Асоціювання служить, насамперед, інтересам і процвітанню жителів цих країн і територій для того, щоб привести їх до економічного, соціального і культурного розвитку, до якого вони прагнуть (ч. 2 і 3 ст. 198 ДФЕС).

По-друге, зазначений термін використовують для позначення правового режиму відносин між ЄС і третіми країнами або міжнародними організаціями, що передбачають "взаємні права й обов'язки, спільні дії та особливі процедури", встановлені ст. 217 ДФЕС на основі міжнародних договорів про асоціацію. У зазначеному випадку йдеться про асоційоване партнерство, яке здійснюється через спеціально створені органи і полягає у проведенні взаємовигідної посиленої співпраці сторін у різних сферах предметної компетенції ЄС [221].

Перша угода про асоціацію була укладена Європейським співтовариством з вугілля та сталі з Великою Британією 21 грудня 1954 р., згідно з якою передбачалося встановлення тісних довготривалих відносин між сторонами з метою поступового переходу до спільного ринку. У сучасній зовнішньополітичній практиці Європейського Союзу угоди про асоціацію є досить поширеними. Нині ЄС підтримує відносини асоціації із близько 100 країнами світу: як із країнами, що розвиваються (наприклад, Угода між ЄС та 78 країнами Африки, Карибського і Тихоокеанського басейнів 2000), так і з високорозвиненими країнами (наприклад, галузеві угоди, що встановлюють асоціативні відносини між ЄС і Швейцарією). Крім того, останні ініціативи ЄС свідчать про те, що "ареал" угод про асоціацію поширюється набагато далі держав-сусідів і за межі Європи [274].

Угоди про асоціацію з ЄС можуть бути багатосторонніми й укладатися з міжнародними організаціями. Зокрема, країни Південної і Центральної Америки перебувають у колі інтересів Союзу, причому тут ЄС націлюється вже не на двосторонні, а на міжрегіональні договори. Так, нині тривають переговори про укладання подібних угод між ЄС й Організацією Південноамериканського спільного ринку (МЕРКОСУР, до якого входять

Аргентина, Бразилія, Венесуела, Парагвай, Уругвай), Андського співтовариства (Болівія, Еквадор, Колумбія, Перу) і країнами Центральної Америки (Гватемалою, Гондурасом, Коста-Рікою, Нікарагуа, Панамою, Сальвадором).

У зазначеному контексті необхідно зауважити, що сучасні угоди про асоціацію можуть укладатися як із державами, що розглядають перспективу членства в ЄС, так і з державами, що формально не можуть вступити в ЄС (наприклад Угода про асоціацію із Чилі 2002) [282].

Угоди про асоціацію можуть укладати під різними назвами: "Угода про введення асоціації" (з Туреччиною 1963, Кіпром 1972, Чилі 2002) "Європейська угода про введення асоціації" (з Естонією, Латвією, Литвою 1995), "Угода про стабілізацію та асоціацію" (з Албанією 2006, Чорногорією 2007) "Європейсько-середземноморська угода про введення асоціації" (з Тунісом та Ізраїлем 1995). Крім того, у їхній назві може бути відсутнім поняття *асоціація*: Угода про введення Європейського економічного простору 1992 р. (з Ісландією, Ліхтенштейном і Норвегією), Угода про економічне партнерство, політичну координацію та співпрацю з Мексикою 1997 р.; Угода про торгівлю, розвиток і співпрацю з Південно-Африканською Республікою 1999 р.

Розгляд міжнародних угод про створення асоціацій, які Союз укладає із третіми країнами, свідчить про те, що такий вид угоди застосовують тільки тоді, коли передбачається встановити спеціальні відносини між сторонами. Спільнота укладала угоди про асоціацію майже з усіма європейськими державами (угода про європейський економічний простір, угода про стабілізацію та асоціацію, колишні європейські угоди) і майже з усіма країнами Середземномор'я. Кінцеві цілі кожної з таких угоди відрізняються. Зокрема, угоди про асоціацію з європейськими країнами спрямовані на підготовку цих країн до вступу або діють у ролі заміни вступу в Союз, якщо третя країна поки не готова або не бажає ставати членом ЄС, хоча хотіла б мати преференційні відносини з європейськими інтеграційними об'єднаннями [302].

За своїм змістом угоди про асоціацію можуть охоплювати різні елементи основних свобод спільного ринку ЄС. У правовому вимірі це призводить до поширення acquis на різні сегменти правового регулювання в межах асоціації [531].

Отже, принципове значення в зазначеному випадку має не назва, а правова підстава укладання такої угоди (ст. 217 ДФЕС) і її зміст. Характерними рисами угод про асоціацію є введення посиленої співпраці між сторонами, яка передбачає привілейованість відносин із відповідною країною; залучення третьої країни до правової системи ЄС через адаптацію значного кола норм acquis Союзу та інституційну структуру, побудовану на паритетних засадах. Головними відмінними рисами угоди про асоціацію від інших міжнародних договорів Євросоюзу є:

- уведення між ЄС і відповідною третьою державою однієї із трьох форм економічної інтеграції (зони вільної торгівлі, митного союзу або спільного ринку);
- значний ступінь впливу на правопорядок третьої держави через можливість ухвалення юридично обов'язкових рішень загальним органом асоціації й уведення обов'язків у третьої держави узгоджувати своє законодавство і практику його застосування з acquis Союзу;
- наявність умов *еволюційності* і *кондиціональності*, спрямованих на поглиблення і розширення відносин асоціації;
- ускладнена процедура укладання зазначених договорів на рівні ЄС;
- необмеженість дії в часі [335].

Угоди про асоціацію доцільно класифікувати за метою укладання, оскільки саме вона обумовлює специфіку правової природи зазначеного виду міжнародних договорів ЄС, визначає сферу застосування угоди і правовий статус сторін:

- угоди, які укладаються з метою підготовки держави до набуття членства в ЄС (Угода про стабілізацію та асоціацію з Албанією 2006),
- угоди, що передбачають інтеграцію в Союз як альтернативу членства в ньому (Угода про Європейський економічний простір 1992 з Ісландією, Норвегією і Ліхтенштейном),
- угоди, що передбачають посилену співпрацю з неєвропейськими державами, які формально не можуть бути членами ЄС (Угода про асоціацію із Чилі 2002) [337].

Угоди про асоціацію, укладені з метою вступу в ЄС, на відміну від угод, які не мають цієї мети, зазвичай регулюють відносини сторін у відносно ширших сферах співпраці. Вони характеризуються більшим

ступенем впливу на правопорядок відповідних третіх держав, а також передбачають жорсткіші зобов'язання з адаптації законодавства та практики його застосування до acquis Союзу.

Нині Європейський Союз є не тільки найбільш розвиненим інтеграційним економічним угрупованням, а й практикує найбільш поглиблені форми економічної співпраці (інтеграції) із третіми країнами і, насамперед, із країнами-сусідами [342].

Метою наступного покоління зон вільної торгівлі ЄС є:

- пошук нових ринків збуту товарів і послуг;
- збільшення інвестиційного потенціалу;
- зробити торгівлю дешевше (за рахунок усунення тарифних зборів);
- зробити торгівлю швидшою (шляхом скасування нетарифних бар'єрів);
- перетворити торгову політику в передбачуванішу (шляхом ухвалення спільних зобов'язань у сферах, що впливають на торгівлю, таких як права інтелектуальної власності, правила конкуренції, державні закупівлі, сталий розвиток тощо) [360].

Нерідко повне введення типової зони вільної торгівлі займає до 12 років. Однак ЄС зазвичай повинен скасувати свої тарифи в односторонньому порядку відразу після підписання угоди. Важливою позитивною характеристикою зони вільної торгівлі (ЗВТ), створеної за участі ЄС, є те, що вона зазвичай містить низку положень, які можуть знизити нетарифні бар'єри в торгівлі. При привабливості всієї програми лібералізації та встановлення жорстких, але реальних часових меж, такі сфери дії ЗВТ можуть принести значні вигоди, які будуть базуватися переважно на внутрішніх реформах у країнах – партнерах ЄС у межах зони.

Також в угодах ЄС було використано питання вільного руху людських ресурсів, послуг і капіталу. Зокрема, розглядається правовий режим створення підприємств, установ або філій на території сторін договору та правове становище цих утворень. Чиста і вільна конкурентна боротьба і її захист також займають пріоритетні позиції в зазначених документах [368].

Не меншу увагу у структурі договорів приділено питанням співпраці країн із найважливіших напрямів соціальної, економічної і політичної діяльності. Тут виокремлюють такі напрями співпраці: соціальна політика; захист споживачів; довкілля;

статистика; наукові дослідження і технологічний розвиток; освіта, виховання і молодь.

Законодавство країн-учасниць договору має врегулювати питання інтелектуальної власності, захисту прав споживачів і підприємців, статистичних даних, санітарні норми, а також питання щодо боротьби з організованою злочинністю і виробництвом та розповсюдженням наркотичних засобів [381].

У Посланні Європейської комісії "Глобальна економіка: конкуруючи у світі" визначено головні підходи до створення нового покоління зон вільної торгівлі ЄС. При цьому лібералізація торгівлі як на єдиному внутрішньому ринку ЄС, так і розширення доступу на ринки третіх країн розглядається як важливе джерело підвищення продуктивності праці, економічного зростання, створення робочих місць, отже, посилення конкурентоспроможності економік країн ЄС [413].

Послання також визначає вимоги до змісту майбутніх угод ЄС про вільну торгівлю. Так, ці угоди мають охоплювати лібералізацію ринку послуг, нові можливості взаємних інвестицій, захист прав інтелектуальної власності, державні закупівлі, правила конкуренції.

Основними критеріями потенційних угод про вільну торгівлю ЄС є потенціал ринку партнера (розміри національних економік і темпи зростання) і рівень тарифних і нетарифних обмежень імпорту з ЄС. З огляду на це ЄС як пріоритетні розглядає країни АСЕАН, Меркосур, оскільки вони поєднують високий рівень протекціонізму зі значним потенціалом розвитку внутрішніх ринків. Крім того, ці країни дуже активні у процесах створення зон вільної торгівлі з іншими центрами світової економіки.

Наступний критерій вибору зон вільної торгівлі визначається доступом до ресурсів (енергоносії, сільгоспсировина, руди металів, металобрухт) разом із необхідністю забезпечення відповідних поставок й економічним впливом на ринок ЄС. Слід звернути увагу на те, що доступ до ресурсів розглядається як пріоритетний і в концепції сусідства ЄС [414].

Четвертий критерій участі ЄС у нових зонах вільної торгівлі охоплює політичні аспекти, зокрема права людини, демократичні

цінності, регіональний вплив держав, дотримання ключових багатосторонніх інструментів у стратегії безпеки ЄС.

Зрештою, п'ятий критерій визначається ризиком ерозії преференційного доступу на загальний ринок країн-сусідів і країн, що розвиваються. Країни, що не мають угоди про вільну торгівлю з ЄС, будуть перебувати в більш дискримінаційному становищі в порівнянні з країнами, які мають більш вільний доступ на ринок ЄС [418].

Окремого розгляду вимагають відносини ЄС із державами Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ) (Норвегія, Ісландія, Ліхтенштейн, Швейцарія). Відповідно до ст. 1 Угоди "Про Європейський економічний простір", членами якого є держави ЄС і ЄАВТ (крім Швейцарії), документ є угодою "Про асоціації". ЄС консультує ці держави за проектом законодавства Союзу, але вони не беруть участі в ухваленні його рішень. Держави ЄАВТ у якійсь мірі можна було б назвати асоційованими партнерами ЄС, але в офіційних документах ЄС їх так не називають.

Крім статусу асоційованої держави з ЄС, іншого статусу в його праві не існує. З інших прикладів угод із "третіми" країнами можна назвати Європейські угоди "Про асоціацію", що були укладені ЄС із 10 державами Центральної та Східної Європи (усі вони стали членами ЄС), із Туреччиною (12 вересня 1963) й угоди "Про асоціацію", підписані Європейським Союзом з деякими державами Середземномор'я (Кіпр, Мальта) в 1960-ті рр. Згідно із цими угодами, були визначені умови взаємодії цих держав із ЄС на підготовчому етапі до їхнього вступу в ЄС. Зміст і текст цих угод є дуже схожими. З огляду на це дослідники такі угоди називають типовими [381], на практиці ж кожна угода визначає конкретні питання асоціації, з огляду на специфіку двосторонніх відносин конкретної держави з Європейським Союзом, пріоритети та сфери взаємних інтересів.

Для розуміння важливості підписаної Україною Угоди про асоціацію з ЄС з'ясуємо, наскільки зазначена угода наближає Україну до повноцінного членства в Європейському Союзі.

РОЗДІЛ 1
Відносини України з Європейським Союзом у політичній сфері як чинник реалізації Угоди про асоціацію України з ЄС

1.1. Еволюція ЄС у сферах зовнішньої політики, політики безпеки й оборонної співпраці: тенденції та рушійні фактори

Ще у 1925 р. відомий французький дипломат Жюль Камбон зауважив: "Демократія завжди буде мати потребу в послах і міністрах, проте невідомо, чи буде вона мати потребу в дипломатах"? Уже кілька десятиліть точиться дискусія щодо майбутнього зовнішньої політики і дипломатичної служби. Її учасників загалом можна поділити на песимістів й оптимістів, на тих, хто передрікає її занепад, і тих, хто вважає цей напрям державного управління перспективним. Найвідомішим прикладом песимізму стало відоме твердження З. Бжезінського про бажаність віддати приміщення американського посольства в Лондоні під студентський гуртожиток, оскільки сучасна організація світового бізнесу та засобів зв'язку дозволяють будь-якому бізнесмену встановити необхідні контакти без допомоги якого б то не було посольства.

Дослідник має рацію у тому сенсі, що великі транснаціональні компанії іноді мають набагато численніші представництва, ніж будь-яке урядове агентство. У зв'язку із цим виникає питання, чи мають сучасні міжнародні актори потребу у класичній дипломатичної системі, що зародилася на зорі Нового часу в містах-державах Апеннінського п-ва. Ця система, відома як *італійська*

модель дипломатії ґрунтувалася на виокремленні зовнішньої політики в самостійну сферу державного управління і на взаєминах світських суверенів, що намагалися дотримуватися міжнародної рівноваги. За того часу посол був особистим представником свого самодержавного монарха і в ролі його "alter ego" володів усіма необхідними повноваженнями для ухвалення самостійних рішень, маючи незмінну підтримку з боку цієї влади в будь-якій своїй місії. Такий стан справ, у свою чергу, визначався тим, що відповідальні центри влади – монарх, президент, прем'єр-міністр – у країні, яку представляв дипломат, були у змозі змусити інші владні структури відгравати відповідну роль у політичному процесі, що проводиться дипломатичними методами.

Багато сучасних фахівців дотримуються тези, яка часто лунає в дискурсах науково-експертної спільноти, а саме: у сучасному світі зовнішня політика поступово втрачає свій колишній статус, який ще за часів О. Бісмарка характеризувався як "примат зовнішньої політики" [391, 451, 510]. В умовах глобалізованого світу проблеми, які раніше вважали суто внутрішньою справою тієї чи іншої країни, потребують міжнародного рівня розв'язання. Крім того, спостерігається значне розосередження центрів влади і, відповідно, центрів ухвалення рішень. Дипломати вже не завжди впевнені, чи отримають підтримку їхні дії з боку парламентських інститутів, органів місцевої влади, муніципальних властей.

Складнощі сучасної дипломатичної служби знаходять своє підтвердження і в низці інших факторів. Насамперед, це дефіцит коштів, що передбачаються державними бюджетами для фінансування представництв. Після Другої світової війни відбулося суттєве зростання бюрократичного дипломатичного апарату. Гострота проблем, що вимагали участі в їхньому врегулюванні дедалі ширшого кола фахівців, призвела до того, що велика частина персоналу посольств різних країн складалася не з дипломованих дипломатів, а працівники посольств представляли різні відомства – військові, розвідувальні, комерційні, інформаційні, агропромислові. На сучасному етапі в межах державних структур постійно розширюється коло відомств, які самі виходять на міжнародну арену і самостійно вступають у взаємодію зі своїми партнерами за кордоном. Усе це відбувається у глобальному просторі взаємодій, де кордони між

субнаціональними, національними й інтернаціональними сферами стають все більш невиразними.

Особливо відчутно ця тенденція виявляється у сфері економічної дипломатії. Економічні департаменти з'явилися в міністерствах закордонних справ і посольствах на початку XX ст. Однак економічна глобалізація суттєво стимулює зовнішньополітичні служби набагато активніше брати участь у комерційних справах. Просування і захист інтересів національного бізнесу стало одним із центральних пунктів більшості державних програм, що стосуються діяльності зовнішньополітичних відомств, оскільки трансформація державного суверенітету і нові технології дозволяють непрофесійним дипломатам – неурядовим організаціям, бізнес-спільноті й індивідам виходити на міжнародну арену, оминаючи державні зовнішньополітичні структури. За таких позицій дуже слушною виявилася пропозиція Дж. Розенау розглядати сучасну міжнародну політику як "два світи" – світ, де панують суверенні держави, і світ, де є безліч інших центрів влади. При цьому *світи* розвиваються паралельно і взаємодіють один з одним [556]. Сучасними дослідниками розроблені численні сценарії, що передбачають перетин офіційної та неофіційної дипломатичної діяльності. Зокрема, дуже справедливо зазначається, що за логікою речей дипломатія не є більше традиційним веденням державної політики. Вона є комплексом взаємин, що встановлюються як між державними, так і недержавними акторами, результатом чого стає постійний переговорний процес і створення нових інститутів [540]. Тож питання про взаємодію між державними і недержавними акторами на світовій арені постає одним із викликів для традиційної дипломатії. У цьому контексті видозмінюються і традиційні форми та характер дипломатичної діяльності. Ускладненість структури сучасної системи міжнародних відносин, глобальний масштаб значної кількості проблем посилює значення багатосторонньої співпраці.

Багатостороння дипломатія потребує неухильного дотримання процедур, ясного розуміння взаємозалежності між структурами. Найяскравішим прикладом змін, що відбуваються у сфері традиційної дипломатії, є трансформація зовнішньополі-

тичного механізму і дипломатичних структур у країнах Європейського Союзу. Взаємозалежність і тісне переплетення проблем різноманітного характеру дали підставу Дж. Джексону ввести в обіг термін *євродипломатія*, що, за оцінкою фахівців, засвідчило факт виникнення нової європейської "політії", що представляє собою багаторівневий інститут узгодження і здійснення спільної зовнішньої політики [467].

Дипломатичну активність Європейської комісії засвідчив і той примітний факт, що при ній акредитовані представники як держав – членів ЄС, так і представники 165 третіх країн, що, безсумнівно, перетворює комісію у визнаного актора міжнародних відносин. Голови постійних представництв при ЄС входять у Комітет постійних представників (COREPER), координуючий орган, що зв'язує держави-члени із Брюсселем. У межах COREPER здійснюються попередні переговори, попередні зустрічі міністрів закордонних справ і глав держав. Члени цього ексклюзивного клубу дипломатичних експертів виступають як свого роду лобісти інтересів країни акредитації [330, 456, 482].

Варто зауважити, що впродовж минулих десятиліть виник цілий щабель досліджень, присвячений темі становлення об'єднаної Європи як окремого глобального актора. Європейський Союз незмінно фігурує у всіх аналітичних схемах, так чи інакше покликаних виявити тенденції розвитку сучасних міжнародних відносин. Оцінки його потенціалу загалом є традиційно високими. Усе ж у більшості публікацій міжнародна роль Євросоюзу розглядається в контексті тривалості процесу формування *інтегрованої суб'єктності* Європейського Союзу.

Об'єднуючи низку держав із населенням майже в 450 млн осіб, що виробляють чверть світового валового внутрішнього продукту (ВВП), і володіючи широким переліком інструментів, Європейський Союз, безумовно може бути зарахований до кола глобальних акторів. Разом із тим, такий його інструмент як "євро" навряд чи можна розглядати як інструмент, які керівники ЄС могли б застосовувати для досягнення цілей зовнішньої політики найближчим часом. Сам проект економічного та валютного союзу, частиною якого було введення євро, розрахований на зміцнення фінансових і зовнішньоторговельних позицій Євросоюзу як

центра сили. Однак, принаймні, у коротко- і середньотерміновій перспективах його ефективність пов'язана з виникненням складнощів загальносвітового характеру, тож поки немає підстав абсолютизувати "оперативну силу" такого інструментарію міжнародного впливу ЄС.

Поряд із потужним економічним фундаментом важливим елементом глобального потенціалу Євросоюзу є його культурний і культурно-політичний вплив, масштаби якого фактично зберігають загальносвітовий характер. Нині поняття "європейські цінності" охоплює уявлення про необхідність урегульовувати спори мирним переговорним шляхом, дотримання громадянських і політичних прав і свобод людини й етнічних меншин. Не менш корисними для посилення зовнішніх позицій ЄС є такі компоненти європейських цінностей як забезпечення економічної та політичної стабільності на основі суспільної солідарності та підвищенні добробуту європейців, підтримання безпечного і дружнього зовнішнього оточення. Зазначені цінності продовжать здійснювати суттєвий позитивний вплив на ведення політико-культурного діалогу багатьох неєвропейських країн і регіонів.

На внутрішньополітичному рівні ці цінності умовно поділяються усіма європейськими державами, що об'єдналися, і є одним із важливих елементів, що бере участь у побудові підвалин та розвитку спільної зовнішньої політики. "Сутність Європи як центру сили, уособленого Європейським Союзом, полягає в її фундаментальної моральності", – зауважив британський дослідник Дж. Ліндлі-Френч, маючи на увазі стійкість цього ціннісного укладу [503]. Проте у зв'язку зі зрушенням традиційних соціо-демографічних балансів усередині Європи, підкріпленим потужними емігрантськими потоками з позаєвропейських цивілізаційних ареалів, цей чинник уже вважають не таким "упевненим" аргументом.

Не менш важливим є зовнішній аспект впливу європейських цінностей. Ідеться, насамперед про те, що політична культура й етика міжнародного спілкування на основі зазначених цінностей насправді сприяли низці великих зрушень у міжнародній політиці. Одним із найбільших "європейських" за впливом документів другої половини минулого століття став Заключний акт

Наради з безпеки та співробітництва в Європі, підписаний у Гельсінкі в 1975 р. [531]. Цей документ у підсумку відіграв відчутну – правову, політичну та дипломатичну – роль у трансформації світової політики початку 1990-х рр.

Країни ЄС традиційно намагаються впливати на міжнародні відносини м'якше, надаючи пріоритет непрямим інструментам, дипломатії. Європейці стежать за своїм авторитетом у викритті фактів утиску гуманітарних цінностей. Європейські інституції, насамперед Рада Європи, є найвпливовішими правозахисними організаціями у світі. Не випадково правозахисники практично у всьому світі – (особливо на тлі "правозахисних скандалів" в Іраку у 2004) – апелюють саме до європейських оцінок ситуацій, що складаються із правами людини та політичними свободами. Лідерство у сфері правозахисної активності дозволяє Євросоюзу за необхідності справляти досить ефективний вплив на ті чи інші країни світу. Зважаючи на це, вона є дуже ефективним елементом як організаційного ресурсу ЄС, так і потенціалу його морально-політичного впливу водночас. Визнанням високого авторитету саме європейської правової дипломатичної традиції вважають і факт розміщення саме в Європі міжнародних судових органів та трибуналів – Міжнародного суду ООН, Міжнародного трибуналу ООН щодо колишньої Югославії, Міжнародного кримінального суду, Європейського суду із прав людини.

Євросоюз залишається своєрідним всесвітнім інтелектуально-ресурсним центром для багатьох держав, що випробовують інтерес до інтеграційних проектів, ефективно використовує переговорний досвід ЄС у численних багатосторонніх загальносвітових і регіональних організаціях, режимах, діалогах, форумах, оскільки саме досвіду апарату чиновників Євросоюзу близька логіка багатосторонньої взаємодії, підготовки і вироблення рішень на їхній основі. Чиновники ЄС здатні більш вміло використовувати оргресурс, ніж функціонери урядів великих національних держав, які схильні до більш прямолінійних методів відстоювання своїх позицій.

Представники ЄС (хоча нерідко лише із правом дорадчого голосу) беруть участь у роботі найпрестижніших міжнародних органів – від трансатлантичних самітів і "групи восьми" до Регіонального форуму АСЕАН із питань безпеки. Крім того, ЄС

має розгалужену мережу офіційних двосторонніх угод про торгівлю, партнерство й асоціацію з десятками країн Євразії, Африки, Карибського басейну і басейну Тихого океану, а також Південної Америки. Спеціальні регіональні угоди, що зачіпають питання торгівлі, інвестиційного клімату, постачання енергоносіїв, захисту довкілля, а також проблеми безпеки та боротьби з тероризмом, підписані Європейським Союзом із групами держав Середземномор'я, Латинської Америки, Азії та державами басейну Тихого океану [409].

Організаційний ресурс дозволяє європейцям впливати на "структурування" міжнародного середовища у власних інтересах, підштовхуючи одні і гальмуючи інші довготермінові зміни міжнародного розвитку. Подібні трансформації під впливом ЄС відбуваються поступово і стосуються переважно торговельних і фінансових аспектів міжнародних відносин. Однак саме за допомогою організаційного ресурсу, Євросоюз може впливати на процеси, що відбуваються в географічно близьких або віддалених регіонах. Застосування державами-партнерами законодавчих норм за зразком європейських зокрема, у величезній мірі полегшує фірмам ЄС ведення бізнесу з контрагентами зі Східної Європи і Середземномор'я. Зазначена тенденція поліпшує й умови забезпечення Західної Європи сировиною, а також доступ на ринки збуту готової продукції.

Опора на використання оргресурсу набагато більше відповідає цілям зовнішньої політики ЄС і наявного в його розпорядженні зовнішньополітичному інструментарію ніж, наприклад, використання ресурсу силового. Вибір *стратегії м'якого лідерства* пов'язаний зі специфікою сформованої за останні півстоліття *нової стратегічної культури*. Однак ще більшою мірою він визначається "неповною" міжнародно-політичної суб'єктністю Європейського Союзу як впливового гравця на полі світової політики.

Ця слабкість ЄС особливо зрозуміла, якщо подивитися на його можливості у сфері здійснення єдиної зовнішньої політики. Де-факто в цій сфері найбільш потужні країни Євросоюзу діють самостійно, ураховуючи думку загальноєвропейських інтеграційних інститутів, але аж ніяк не керуючись ними як абсолютом. Тим часом орієнтуючись на посилення впливу у міжнародній

політиці, Європейський Союз відчуває складнощі у використанні наявних у його розпорядженні ресурсів. На відміну від органів влади національних держав, керівні органи ЄС не можуть в достатній мірі легко і швидко забезпечувати концентрацію ресурсів на потрібних напрямах зовнішньополітичної діяльності та їхню транспозицію з одного напряму на інший.

Із цього погляду основна проблема пов'язана із процесом ухвалення рішень, у ході якого доводиться погоджувати позиції національних держав, інтереси яких не завжди збігаються. Управляють цим об'єднанням як міждержавні інститути (Європейська рада і Рада міністрів ЄС), так і наднаціональні органи (головний із них – Європейська комісія), які з моменту народження винайшли власні інтереси, що часто суперечать устремлінням найбільших і впливових держав – членів Європейського Союзу. З одного боку, основною проблемою для формування узгодженого зовнішньополітичного курсу ЄС стало обережне ставлення національних урядів до транспозиції своїх зовнішньополітичних повноважень наднаціональним органам, а з іншого – розбіжності між країнами Євросоюзу щодо загальних підходів до зовнішньої політики, а також із конкретних міжнародних питань.

Якщо Франція та Німеччина – основоположники європейської інтеграції – є найактивнішими прихильниками посиленої координації міжнародної діяльності країн ЄС, то Велика Британія, Данія та Нідерланди найчастіше виявляють стримане ставлення до спільної зовнішньої політики Євросоюзу, орієнтуючись на дії США і політику "трансатлантичної солідарності". Ще більш настороженo ці країни, а також нейтральні держави Євросоюзу (Ірландія, Австрія, Швеція, Фінляндія) сприймають проекти відносної "автономії" ЄС у галузі оборони та безпеки. Діапазон думок усередині ЄС різко змінився після прийому у 2004 р. до складу Європейського Союзу нових членів, які у своїй політиці безпеки почали орієнтуватися на Вашингтон сильніше, ніж на Париж або Берлін. До того ж у своєму військовому будівництві країни Центральної та Східної Європи значно більше орієнтовані на участь у військовій співпраці в межах НАТО, аніж у межах ЄС [398].

Проте найбільше зовнішньополітичний потенціал ЄС обмежений складністю консенсусу між національними урядами

країн-членів і наднаціональними інститутами, і це стосується як зовнішньої діяльності (де вони є відображенням розбіжностей зовнішньополітичних позицій окремих держав), так і питань поточного реформування самого Євросоюзу. Свою роль відіграє і непристосованість сформованої системи роботи наднаціональних органів до підвищення й оптимізації витрат на цілі спільної зовнішньої політики. Структура бюджету Європейського Союзу надзвичайно складна, вона сформувалася задовго до виникнення у практичній площині завдання вироблення спільної зовнішньої політики, тож реформувати цю систему також важко. Як наслідок – політична воля ЄС діяти у сфері зовнішньої політики в ролі єдиного цілого виявляється слабкішою від небажання збільшувати витрати на цю мету в умовах кризи.

Особливості спільної зовнішньої політики і політики у сфері безпеки Європейського Союзу. Затвердження ЄС як єдиного суб'єкта міжнародних відносин – основна мета комплексу заходів, що застосовуються в межах Спільної зовнішньої політики і політики у сфері безпеки Європейського Союзу. Це завдання не має прецедентів в історії, оскільки ніколи ще не вдавалося об'єднати зовнішні політики окремих держав у єдиний зовнішньополітичний процес від моменту їхнього вироблення до стадії здійснення. Де-факто Спільна зовнішня політика ЄС переросла власну основу, закладену рамками Європейського політичного співробітництва у 1970–1980-х рр. і перевершила конструкцію "трьох опор", представлену в Маастрихтському договорі 1992 р., однак вийти на справжню зовнішньополітичну інтеграцію поки не вдається. Причиною тому є збереження, а часом і зростання, впливу фактора національної державності. Європейські країни виявилися не готовими до надання частини своїх суверенних прав наднаціональним інститутам та ухвалення принципу наднаціональності в СЗППБ.

Інституційна складність ЄС. Розуміння інституційної складності ЄС є важливим завданням для розуміння контексту і значення його зовнішньої політики. Згідно з договором про Європейський Союз 1992 р. зовнішня політика ЄС управляється в межах одного із двох інституційних процесів: Спільна зовнішня політика і політика безпеки, яка охоплює загальну політику

безпеки й оборони (CSDP), має міжурядовий характер: уряди держав-членів, діючи на підставі одностайної згоди в Європейській раді (глави держав або урядів) і Раді Європейського Союзу (Рада міністрів), є основними дійовими особами в міжнародних зносинах ЄС. Зовнішня політика в таких сферах, як торгівля, іноземна допомога та розширення більшим чином побудована під наднаціональну форму ухвалення рішень за участі усіх трьох основних інститутів ЄС. Тут особливу роль відведено Європейській комісії, хоча держави-члени (представлені в Європейській раді та Раді міністрів) і Європейський парламент також мають важливе право брати участь у процесі ухвалення важливих рішень. Лісабонський договір, який набрав чинності у грудні 2009 р. привніс деякі зміни, призначені для підвищення узгодженості та посилення координації між цими двома інституційними треками. Зокрема, договір встановив створення нової посади Високого представника ЄС із закордонних справ і політики безпеки, якого представляють з додатковим титулом віце-президента Європейської комісії [334]. Таким чином, позиція Верховного представника мала призначенням сформувати інституційний міст, що зв'язує та координує міжурядовий і наднаціональні виміри зовнішньої дії ЄС.

Новий дипломатичний корпус ЄС – Європейська служба зовнішніх дій, що офіційно стартував у грудні 2010 р. з метою підтримки роботи Високого представника у справі координації і реалізації зовнішньої політики ЄС, структурно відображає концепцію інституційного злиття між Європейською комісією та Радою міністрів: одну третину персоналу має призначити ЄК, одну третину – секретаріат від Ради Європейського Союзу, одну третину надсилають національні дипломатичні служби держав-членів [334].

Стратегія європейської безпеки. Від часу свого заснування у 50-ті рр. XX ст., ЄС був націлений на презентацію себе як цивільної влади, дієвого форуму, у межах якого більшість членів ЄС могли зосередитися на питаннях оборони і безпеки. Водночас зусилля перших десятиліть були спрямовані на технічні аспекти глибокої економічної інтеграції, тип якої є новою формою співпраці між суверенними державами, яка була антитезою політики, що двічі призводила до спустошення Європи між 1914 і 1945 рр. Завершення холодної війни, однак, викликало дебати в межах ЄС

про бажаність розвитку сильнішої його зовнішньої ідентичності, особливо після Балканських подій 1990-х рр.

Стратегія європейської безпеки (ESS) є ще одним важливим критерієм для розуміння філософії зовнішньополітичної дії єдиної Європи [326]. Вона встановила три провідні стратегічні цілі політики ЄС:

- По-перше, Євросоюз повинен уживати необхідні заходи для розв'язання широкого спектра глобальних викликів і загроз безпеці, включаючи такі, як регіональні конфлікти, розповсюдження зброї масового знищення, тероризм, організована злочинність, хвороби і дестабілізуюча світовий розвиток бідність, піратство, кібербезпека, енергетична безпека і зміна клімату.
- По-друге, ЄС має приділяти особливу увагу побудові регіональної безпеки у своєму сусідстві, охоплюючи такі регіони: Балкани, Кавказ, Середземномор'я, Середній Схід.
- По-третє, у більш довготерміновій перспективі, ЄС має прагнути до будівництва багатостороннього світового порядку, у якому міжнародне право, мир і безпека забезпечуються за рахунок сильних регіональних і глобальних інститутів [547].

Визначаючи дуже широкі підходи до досягнення цих цілей, ЄС також фіксує низку фундаментальних філософських елементів, зокрема у Стратегії стверджується, що визначені загрози не можуть адекватно вирішуватися тільки військовими засобами, але вимагають поєднання військових, політичних та економічних інструментів дії. Оскільки запобігання конфліктам і загрозам визначається основою формування політики безпеки ЄС, тому чітко фіксується прагнення до усунення корінних причин конфліктів і нестабільності шляхом зміцнення управління та прав людини, а також шляхом надання економічного розвитку за допомогою таких засобів, як торгівля та іноземна допомога. Ці підходи віддзеркалюють одну з головних сильних сторін ЄС: значний досвід цивільних заходів із допомоги у врегулюванні міжнародних конфліктів й активне використання інструментарію "м'якої сили".

Для ЄС перевагою бачиться міжнародна високорозвинена система багатосторонньої кооперації. Спільна зовнішня політика і

політика безпеки, ґрунтуючись на досвіді ранніх зусиль із координації зовнішньої політики держав-членів, де-факто означає, що суверенні уряди вважають за краще працювати разом у тій мірі, у якій вони можуть досягти консенсусу. За такого бачення інститути ЄС, що представляють уряди держав-членів, Європейську раду і Раду Європейського Союзу відіграють визначальну роль в узгодженні позицій та розробці СЗПБ [375].

Рада міністрів є іншим головним форумом для досягнення політичного консенсусу з більшості формальних питань щодо CFSP шляхом винайдення консенсусу міністрами закордонних справ. Рада із закордонних справ під головуванням Високого представника-президента з питань зовнішньої політики також зазвичай прагне сприяти досягненню консенсусу. Європейська служба зовнішніх дій відповідає за управління, упровадження і представлення зовні рішень. Амстердамський договір ЄС 1997 р. вперше виокремив чотири основні інструменти дії:

- принципи і рекомендації, що забезпечують загальне політичне спрямування;
- загальні стратегії, що встановлюють цілі та засоби;
- спільні дії, що стосуються конкретних ситуацій;
- загальні позиції, що визначають підхід до конкретних напрямів дії [584].

Лісабонський договір визначив поділ інструментів на чотири типи рішень:

- стратегічні цілі та інтереси ЄС,
- загальні позиції,
- загальні позиції щодо спільних дій,
- загальні позиції щодо виконання угод для спільних позицій і дій [375].

Концептуально, такі інструменти як стратегії ЄС розміщуються між законодавством і політичною співпрацею. Деякі спостерігачі розглядають їх як обов'язкові правові документи. Інші, посилаючись на відсутність правових механізмів захисту прав і слабкість судової юрисдикції ЄС в цих сферах, стверджують, що вони є окремою категорією інструментарію. У будь-якому випадку зазначається, що держави-члени "активно і беззастережно підтримують зовнішню політику і політику безпеки Союзу

в дусі лояльності і взаємної солідарності і мають відповідати діяльності Союзу в цій сфері" [133].

Варто зауважити, що розвиток єдиної Європи у сферах спільної зовнішньої політики та політики безпеки дозволив ЄС розвиватися, додавши новий важливий вимір формування його колективної ідентичності. З іншого боку, основною проблемою продовжує залишатися формування консенсусу позиції національних держав, тому справедливо стверджувати, що ЄС не вистачає комплексних стратегічних підходів у ключових сферах зовнішньої політики саме із причини визначення різних національних пріоритетів та обрання тактики дії на міжнародній арені.

Фактор дуальності стартових підвалин. Причини повільного поступу єдиної Європи шляхом зовнішньополітичної інтеграції є результатом її попереднього розвитку. З одного боку, даються взнаки давні традиції сильної національної зовнішньої політики великих потужних держав. З іншого – не менш стійкою залишається традиція політики активного дипломатичного маневрування, за допомогою якої слабшим акторам вдається розв'язувати власні завдання, використовуючи суперечності між сильнішими гравцями європейської політики. Зазначена дуальність стартових підвалин для ведення загальноєвропейського діалогу має неминучим наслідком як ідейні розбіжності в розумінні цілей і формату СЗПБ, так й інституційну слабкість комунітарної політики в ЄС – конкуренція між Європейською радою і Європейською комісією за контроль над спільною зовнішньою політикою і наявність конкурентного зовнішнього впливу з боку трансатлантичних інституцій у сфері безпеки. Головні завдання СЗПБ визначені у ст. 11 Ніццького Договору про Європейський Союз 2001 р.:

- захист спільних цінностей, фундаментальних принципів, незалежності та цілісності Європейського Союзу відповідно до принципів Статуту ООН;
- зміцнення безпеки ЄС;
- збереження миру і міжнародної безпеки на зовнішніх кордонах Союзу відповідно до принципів Статуту ООН і Гельсінського заключного акта та цілями Паризької хартії;
- розвиток міжнародної співпраці;

- сприяння поширенню демократії, системи правової держави, поваги до прав людини і фундаментальних свобод [588].

У Стратегії європейської безпеки 2003 р. були позначені й основні виклики світової політики для ЄС, де врегулювання кризових ситуацій було визначено як основне перспективне завдання. Найважливіші проблеми і процеси у сфері міжнародної безпеки, що складають систему викликів для єдиної Європи були перераховані так:

- зростання залежності і вразливості ЄС у сфері транспорту, енергетики, інформації під впливом глобалізації;
- поширення бідності і хвороб;
- загострення конкуренції у сфері забезпечення природними ресурсами і джерелами енергії.

Було підкреслено, що безпека є неодмінною умовою сталого розвитку. У сфері СЗПБ фіксується, що держави-члени мають діяти узгоджено і солідарно, а політика кожної країни окремо не повинна суперечити союзній політиці загалом. З іншого боку також зафіксовано, що СЗПБ не має права завдавати шкоди зовнішній політиці окремих держав та їхнім зобов'язаннями по лінії участі в НАТО й інших організаціях (ст. 17). Стаття 19 Ніццького договору зобов'язує держави-члени координувати дії в міжнародних організаціях і на міжнародних конференціях, а ст. 20 передбачає також співпрацю дипломатичних місій у третіх країнах щодо захисту інтересів громадян ЄС. Також міститься зобов'язання держав ЄС, що входять до Ради Безпеки ООН на правах постійних членів, здійснювати координацію дій з іншими країнами ЄС [588].

Таким чином документальна складова підтверджує в ролі ключової характеристики зовнішньої політики Європейського Союзу міжурядову співпрацю, а зовнішня політика національних держав превалює над комунітарною політикою. Нормативна механіка ухвалення рішень допускає можливість як "конструктивного утримання" (ст. 23), так і "поглибленої співпраці" (ст. 27), проте сама організаційна структура мало відповідає меті забезпечення зовнішньополітичного єдності держав – членів ЄС.

У грудні 2007 р. голови держав та урядів країн – членів ЄС підписали Лісабонський договір, складений на основі Конституційного договору Європейського Союзу 2004 р. Третій розділ цього документа був присвячений питанням розвитку Спільної

зовнішньої політики і політики у сфері безпеки, передбачаючи інституціоналізацію СЗПБ шляхом уведення посади міністра закордонних справ ЄС. Проект Конституції надавав Європейському Союзу статус юридичної особи, що спрощує його відносини із третіми країнами і міжнародними організаціями, але фактор суперництва між Радою і Комісією за контроль над СЗПБ позначається зниженням її ефективності, тому дискурс продовжує бути сфокусованим на доцільності чи недоцільності зробити зовнішньополітичну діяльність і безпеку ЄС об'єктами інтеграції. З теоретичного погляду інтеграція в зазначених сферах стає можливою тільки в разі повної успішної економічної інтеграції, де-факто – працює класичний міжурядовий підхід, заснований на системі міждержавної координації. Феномен відсутності практичної реалізації повноцінного інтеграційного проекту в межах зовнішньої політики ЄС за наявності ознак формальної початкової інтеграції, дуже справедливо названий експертами "брюсселізацією" [451]. У контексті мети подальшого практичного розвитку зазначений підхід не може гарантувати безумовної зовнішньополітичної єдності держав – членів ЄС. Зокрема, ст. III-292 проекту Конституційного договору ЄС вимагає узгодженості дій між інститутами ЄС, міністром закордонних справ ЄС і національними відомствами, а ст. III-308 стверджує, що комунітарна політика не може торкатися сфери виняткових інтересів зовнішньої політики окремих держав, так само, як й остання не повинна суперечити принципам ОЗПБ [430].

Не менш проблемним питанням є й запропонований принцип "подвійної більшості", за яким найважливіші рішення мають ухвалюватися не менше ніж 55 % країн, що представляють не менше 65 % населення ЄС. Інакше кажучи, на практиці варто очікувати традиційного домінування "великих" акторів, за підтримки орієнтованих на них "малих" акторів. Актори середньої ваги на кшталт Польщі опиняться в меншості. Не дивно, що на Брюссельському саміті ЄС у червні 2007 р. Велика Британія і Польща за підтримки Чехії та Нідерландів виявилися "блоком противників конституції", наполягаючи на поступках у зовнішньополітичній сфері з боку комунітарних структур. Саме тоді за результатами перемовин на основі пропозиції британського прем'єра Е. Блера, було вирішено

не вводити посаду міністра закордонних справ ЄС та зберегти пост Верховного представника Євросоюзу із зовнішньої політики з розширеними функціями. Окрім того, президент Польщі Л. Качинський, який виступав проти системи "подвійної більшості", запропонував систему "квадратного кореня" (обчислення квот для голосування, виходячи з квадратного кореня від чисельності населення країни-члена) [537].

Результати наступних самітів ЄС продемонстрували вже традиційну складність інтеграційної перспективи у сфері зовнішньої політики і політики безпеки. Вдалося вирішити питання про порядок призначення та відкликання, а також статусу Верховного представника ЄС із закордонних справ і політики безпеки, проте його функції були сформульовані в найзагальнішому вигляді, а безліч програм, що обговорюються в ЄК, мають тимчасовий характер. Таким чином, контраст між здатністю намітити широкі стратегічні напрями та здатністю досягати результатів у конкретних сферах із явним пріоритетом національних інтересів залишився фактором розвитку єдиної Європи. Розвиток європейських інститутів сприяє розвитку зовнішніх зв'язків Євросоюзу як єдиного цілого, але вплив ЄС на світову політику загалом більше виявляється у розвитку його відносин із віддаленими регіонами світу, аніж найближчим оточенням. Насамперед ідеться про збереження тісної кооперації з Вашингтоном, де участь Європи у врегулюванні міжнародних кризових ситуацій без взаємодії з США є не дуже ефективною. Фактор залежності від Вашингтона залишається переважаючим, тоді як НАТО продовжують розглядати як опору американської політики в Європі, ЄС продовжує спиратися на механізми Альянсу, намагаючись сконцентруватися на спектрі інтересів учасників системи трансатлантичної безпеки, що збігаються. Водночас лідери ЄС мають бажання розширити політико-доктринальну основу своєї співпраці, стартуючи з інституціоналізації спільної дипломатії та формування інтегрованої системи дипломатичних місій країн – членів ЄС.

Таким чином, можна констатувати, що спільна зовнішня політика ЄС здійснюється в межах комбінованого механізму наднаціональних і міжурядових структур. У межах наднаціональної

Європейської комісії йдеться, насамперед, про комісара із зовнішніх зв'язків, Директорат із зовнішніх зв'язків, Сполучені служби із зовнішніх зв'язків і мережу постійного представництва ЄК. Варто зазначити, що ЄС тривалий час мав значні бюджетні ресурси для її проведення. З моменту початку роботи першої місії Європейської комісії у Вашингтоні в 1954 р. їхня кількість постійно зростала, як і розширення їхнього географічного охоплення (наприклад, у Середземномор'ї, Азії, Латинській Америці) та функцій. У 1970-х рр. в межах Міждержавної ради міністрів закордонних справ почало функціонувати Європейське політичне співробітництво (EPC), що стало першим іноземним інституційним механізмом для координації між міністерствами закордонних справ країн-членів. Початок системних перетворень у Європі і ліквідації ліній розмежування після холодної війни сприяли здійсненню реформ, спрямованих на перетворення ЄС із суто економічного і валютного співтовариства в єдине ціле з вираженою зовнішньою ідентичністю. Маастрихт, Амстердамська (1997) і Ніццька (2001) угоди заклали інституційні основи комплексного підходу у сфері зовнішньої політики, безпеки й оборони в умовах геополітичної нестабільності та тліючих внутрішніх і міжнародних конфліктів у найближчій периферії ЄС. Маастрихтський договір 1992 р. створив правову основу для співпраці між дипломатичними і консульськими представництвами держав-членів та постійних представників Європейської комісії акредитованих у третіх країнах і міжнародних організаціях [337]. Так поступово були сформовані канали обміну інформацією між представництвами Європейської комісії та дипломатичних місій держав-членів.

На початку 1990-х рр. були завершені всі стадії реформи Європейської комісії та її постійних представництв. Окрім суто представницької і громадської функції, постійні представництва Європейської комісії почали включати елементи політичної й економічної дипломатії, зокрема підготовки та реалізації програм розвитку, техніко-економічної допомоги країнам із перехідною економікою та країнам, що розвиваються. Статус постійних представництв варіюється залежно від регіону і країни, у якій вони працюють. У деяких регіонах вони складається переважно з місцевих фахівців, тоді як в інших регіонах Європейська комісія

представлена кар'єрними дипломатами. У багатьох приймаючих державах постійні представництва мають статус акредитованих дипломатичних представництв, на підставі правила ввічливості їхні керівники розглядаються в ролі послів, хоча Комісія поки уникає використання рангу посла як глави її представництва, намагаючись заспокоїти уряди держав – членів Союзу, що комісія не має наміру посягання на суверенні прерогативи в термінах формальної дипломатичної практики.

Дискурс щодо необхідності створення узгодженої системи ЄС щодо зовнішньої політики точиться давно. Така реформа мала бути зроблена шляхом створення Управління з міжнародних відносин для інтеграції міждержавних і наднаціональних елементів координації в одній системі. У кінці холодної війни із народженням спільної зовнішньої політики та політики безпеки, зовнішня Служба комісії почала швидко розвиватися. За десятиліття 1988–1998 рр. кількість делегації Комісії збільшилася із 70 до 126. Проте, на відміну від більшості національних посольств, делегації складалися не із професійних дипломатів, а переважно зі звичайних цивільних службовців із Генерального директорату Європейської комісії. З метою компенсації відсутності дипломатичного професіоналізму, комісією було організовано систему навчання для тих, хто планує працювати за кордоном [498]. Однак ця підготовка була рудиментарною порівняно із навчальними програмами традиційної дипломатії.

Ідея власних посольств та власних дипкорпусів за кордоном також згадується в одній із резолюцій, прийнятій Європейським парламентом ще у 2000 р. Потім цю пропозицію підхопив Європейський конвент, який у 2002–2003 рр. розробляв проект єдиної конституції Європи. Паралельно і практично постійно йшла дискусія про те, якою саме має стати нова служба: єдиною наднаціональною або продовженням нинішньої системи, при якій дипломатичні повноваження Брюсселя поділяють Європейська комісія та Європейська рада.

Останнім часом відбувався інтенсивний обмін інформацією та думками в політичних управліннях міністерств закордонних справ держав-членів про функції, структуру, склад і компетенції пропонованої послуги. Інституційна комісія, секретаріат Ради

міністрів і Комітет у закордонних справах Європейського парламенту означили свої думки і позиції. У 2006 р. під керівництвом Х. Солани була сформована спеціальна робоча група для опрацювання, аналізу й узагальнення всієї інформації. За приблизними оцінками експертів, країни ЄС нараховують 32 тис. осіб дипломатичного персоналу, акредитованого у третіх країнах. Якщо до цих даних додати 560 дипломатичних місій країн-членів, що працюють на двосторонньому рівні й охоплюють інституційні ресурси на європейському рівні, ми бачимо, що ЄС володіє достатньою дипломатичною якістю, але рівень його ефективності не є достатнім. Досвід країн ЄС показує, що існування паралельних структур і механізмів знижує їхню продуктивність. Ось чому було запропоноване будівництво єдиного механізму зовнішньополітичної координації в межах, яке усуне дисперсії оперативних, організаційних і бюджетних ресурсів між Комісією та секретаріатом Ради.

З набранням чинності Лісабонського договору 1 грудня 2009 р. було запущено створення Європейської служби зовнішніх дій, яку для простоти нарекли Дипломатичною службою ЄС, або міністерством закордонних справ. Вона має стати надпотужною структурою, принаймні за кількістю набраних співробітників (близько 6 тис. осіб). Зважаючи на це, питання про те, хто буде на практиці її контролювати стає далеко не зайвим. Якщо інститути міжурядової співпраці – одна ситуація, якщо наднаціональні – зовсім інша. Боротьба за те, кому вона має підкорятися, точиться перманентно, хоча вагому заявку на перемогу в ній поспішив зробити Європейський парламент, який 22 жовтня 2009 р. переважною більшістю в 424 голоси "за" при 94 "проти" і 30 "утрималися" затвердив "доповідь Брока" про Дипломатичну службу ЄС. У доповіді було представлено дуже чітку модель того, якою європарламентаріям бачиться Дипломатична служба ЄС. До неї пред'являються такі вимоги: вона має функціонувати з використанням комунітарних методів; бути інтегрованою в адміністративному сенсі у структуру Європейської комісії; фінансуватися з бюджету ЄС; на неї в повному обсязі має поширюватися демократичний контроль з боку представницького органу ЄС, тобто Європарламенту [424].

Формально, якщо дотримувати положень Лісабонського договору, європарламентарії нічого нікому нав'язати не можуть, зокрема щодо створення Європейської служби зовнішніх дій за ними закріплюються лише консультативні повноваження. Тим не менш, вони дуже впевнені, що всім іншим до їхніх поглядів на структуру, організацію та функціонування Дипломатичної служби ЄС доведеться дослухатися. Одним з аргументів є вплив на визначення кандидатури Верховного представника та керівництва Дипломатичної служби, іншим – те, що за фінансуванням служби держави-члени також будуть звертатися до Європарламенту. За ним є останнє слово в бюджетному процесі ЄС загалом, відповідно і в частині, що стосується асигнувань на дипломатичне відомство. Крім того, для внесення поправок до регламенту про цивільну службу ЄС без згоди Європарламенту не обійтися. Подібного роду акти ЄС раніше вотували, дотримуючись процедури спільного ухвалення рішень. Тепер щодо них діє звичайна законодавча процедура, за якої вплив представницьких органів на процес ухвалення рішень лише посилюється.

Отже, з одного боку дипломатичне відомство ЄС є автономним і в організаційному, і у фінансовому сенсі. З іншого – воно інтегроване в адміністративну структуру Європейської комісії, що забезпечує її функціонування в режимі транспарентності. Службою керує генеральний директор, який перебуває в підпорядкуванні у Верховного представника. Генеральний директорат складається з багатьох директоратів. Кожен із них відповідає за окремий стратегічний напрям зовнішніх дій ЄС. Однак класичні сфери відповідальності Європейської комісії такі, як зовнішня торгівля, допомога розвитку, розширення, гуманітарна допомога, права людини, як і раніше залишаються за нею. Проте планується відкрити посольства приблизно в 130 країнах, де працюватимуть понад 6,5 тис. дипломатів, що представляють Єврокомісію, Європейська рада та країни – члени Союзу. Пропорція кожної із зазначених складових – ще є предметом перемовин. Проте, судячи з усього, на частку комісії буде припадати 30–40 % персоналу, стільки ж – на дипломатичний корпус країн ЄС, а решту на Раду. При цьому ЄСЗД є особливою, повністю автономної структурою

з окремим власним бюджетом – із 2010 по 2013 рр. він має досягти вражаючої суми в 50 млрд євро.

Коли служба досягне своєї повної потужності, чиновники ЄС повинні представляти не менше 60 % персоналу, де принаймні одна третина всіх співробітників дипломатичної служби має виходити від національної дипломатичної служби. Європейська дипломатична система обіцяє стати не тільки найбільшою, але й однією з найкваліфікованіших у світі. Передбачається, що ретельно відібрані кадри будуть працювати з урахуванням специфіки кожної країни: англійці, наприклад, будуть відряджені, насамперед, у держави – колишні британські колонії, французи – у Північну Африку та на Близький Схід, німці – у Східну Європу, а іспанці і португальці – до Латинської Америки. Утім, багато що залежить від того, яким буде поле діяльності ЄСЗД, адже її компетенція все ще викликає гостру дискусію у Брюсселі і окремих країнах ЄС.

Одним із ключових тестів на дієвість дипломатичної системи Європейського Союзу постає якість розробок у вимірі "стратегічної дипломатії". Дипломатія серйозного міжнародно-політичного гравця має бути спрямованою на досягнення єдиного стратегічного бачення, і такою, що забезпечує практичне впровадження принципів та керівних положень позиціонування, як на світовій арені загалом, так й у відносинах із ключовими стратегічними партнерами. За твердженням фахівців, така дипломатія має спиратися на низку ключових елементів: стабільну інституціональну базу, засоби отримання та координації відповідних ресурсів, як на європейському рівні, так і на рівні держав-членів, адаптаційну здатність до ключових міжнародних тенденцій і можливостей.

У Європі ще не розробили "формат" стратегічної дипломатії, проте ЄС володіє інструментами, які можуть бути ефективно використані в її побудові.

Насамперед, формування "стратегічної дипломатії" потребує формування стабільної інституціональної бази. Лісабонський договір, що набрав чинності 1 грудня 2009 р. встановив нові рамки для розвитку дипломатії ЄС, які сконцентровані на взаємодії кількох ключових інститутів або агенцій. Однак ця система вже в перший рік свого існування стала джерелом потенційних порушень,

оскільки з моменту введення її в дію розпочалися складні переговори щодо умов фінансування й обслуговування, проблем переміщення персонального складу з одних агенцій до інших, необхідності залучення значної кількості фахівців із національних дипломатичних служб, і, нарешті, щодо створення нової дипломатичної культури в умовах, коли існуючі культури і організації, які є носіями останніх, мають об'єднатися або модернізуватися [569].

Не дивно, що процес трансформації дипломатичних підрозділів породив відчуття значної невизначеності в його безпосередніх учасників. Незважаючи на постійні зусилля, покладені на реалізацію завдань створення нового механізму робочої взаємодії та координації, єдність європейської дипломатії дуже часто перебувала під постійною загрозою фрагментації, і конкуренції як серед нових, так і вже існуючих інститутів. Небезпека чи реальність фрагментації стає особливо помітною в умовах зовнішньої турбулентності яка, наприклад, була наявна в період "арабської весни" і також є відчутною у розбіжностях позицій у межах формування та реалізації програм ЄС із "південного сусідства".

Ця невизначеність явно впливає на здатність ЄСЗД посилити свій внесок у розвиток єдиного стратегічного бачення, посилює гостроту питань, пов'язаних із можливістю вилучення ресурсів для підтримки його реалізації. Проблеми координації, які вже стали очевидними, пов'язані у значній мірі з баченням тієї чи іншої інституції як лідера формування комплексних стратегій у зовнішній політики ЄС. Непростий поділ праці означає, що розвиток будь-якої моделі "стратегічної дипломатії" ЄС є складним завданням, що відображає факт як конкуренції за "голоси", так і координації. Такі проблеми характерні не тільки для ЄС, але тут вони набувають особливої гостроти, оскільки дипломатичний механізм перебуває у процесі формування. Існує також потенціал для напруженості й у тому, що нова дипломатична система вимагає додавання "політичного навантаження" у традиційні сфери зовнішньої політики ЄС, які виходили з технократії або функціональної експертизи. Уведення цих робочих елементів разом у стратегічні нариси, імовірно, буде дуже дорогим, як із погляду процесу координації, так й у сенсі введення єдиних стандартних оперативних процедур.

Управління стратегічного планування було створене у вересні 2011 р. у межах Європейської дипломатичної служби і це, у свою чергу, обмежило ресурси для розв'язання цих питань. Очевидно, що в Євросоюзі існує гостра потреба скористатися досвідом національних дипломатичних служб і сформувати широке стратегічне бачення зовнішньополітичної дії ЄС щодо розвитку відносин зі стратегічними партнерами. Таким чином, неминучим завданням постає побудова прагматичної версії європейської стратегічної дипломатії.

Де-факто на сучасному етапі стратегічна дипломатія Євросоюзу виходить із необхідності обслуговування, проведення і доведення до логічного кінця зустрічей на вищому рівні, що істотно відрізняється від поняття стратегічної дипломатії як встановлення чіткої та всеосяжної основи, що надалі служить орієнтиром для всіх наступних дипломатичних дій. Проте ефективність дипломатичної системи, як засобу ведення міжнародної гри, безумовно сприятиме формуванню можливостей для того, щоб європейська версія дипломатії принаймні частково досягла рівня відповідності вимогам стратегічної дипломатії, вимогам, що висуває складний глобалізований світ до міжнародних гравців сучасності.

Глобальний вимір становлення ЄС як актора міжнародних відносин. У липні 2012 р. з ініціативи міністрів закордонних справ Швеції, Польщі, Іспанії та Італії отримав розвиток експертний проект під назвою Європейська глобальна стратегія (EGS), який став предметом широкої дискусії з питань формування нової зовнішньополітичної стратегії ЄС, що відповідає завданням дії Європи у якості глобального актора світової політики [421].

У реалізації проекту "Європейська глобальна стратегія" беруть участь європейські дослідницькі й експертні центри у сфері міжнародних відносин. Експертний дискурс охоплює кілька рівнів аналізу зовнішньополітичної діяльності Євросоюзу та поступу інтеграційних процесів у політичній сфері і сфері безпеки Європи загалом [483]. Спільна зовнішня політика розуміється авторами як провідний ресурс розвитку Євросоюзу в сучасних умовах. Однак, що не менш важливо, потенціал спільної зовнішньої політики представляється авторами і як вагомий компонент внутрішніх перетворень ЄС, що зафіксувало фактичне визнання зв'язку між

глобальними завданнями ЄС і процесами інституціоналізації його зовнішньополітичної діяльності.

Упродовж перших десяти років розвиток CSDP продемонстрував стійку орієнтацію на такі види діяльності як підтримання миру, запобігання конфліктам, урегулювання криз, постконфліктної стабілізації і гуманітарних місій. Проте європейські політики прагнуть і до формування більш надійного військового потенціалу, у тому числі плануючи розвиток сил швидкого реагування та багатонаціональних "бойових груп ЄС". Деякі експерти вважають, що об'єднання активів серед кількох держав-членів може допомогти виправити проблему браку коштів на основі оборонних бюджетів. У 2004 р. було створено Європейське оборонне агентство (EDA) з метою сприяння координації оборонно-промислової і закупівельної політики для того, щоб розподілити витрати на оборону. Ефективна СЗППБ також передбачає можливість автономної дії ЄС у проведені зовнішніх силових акцій. Багато із ключових дійових осіб й установ, що беруть участь в CSDP є водночас особами, що відповідають за СЗПБ: Європейська Рада та Рада міністрів відіграють тут ключову роль в ухваленні стратегічних рішень, Верховний представник є найважливішою особою при формуванні консенсусу, Комісія відіграє важливу роль у здійсненні політичного контролю. Крім того, міністри оборони ЄС можуть приєднуватися до зустрічей міністрів закордонних справ Ради з питань безпеки й оборони. Військовий комітет (CHOD) або військові представники, беруть участь у справах PSC з військових питань. Для проведення оперативного планування та здійснення CSDP були створені спеціалізовані структури підтримки: Управління кризового планування управління інтеграції цивільного та військового стратегічного планування; цивільне планування, офіс для виконання цивільних місій; Спільний ситуаційний центр для аналізу, розвідки й оцінки загроз і Військовий штаб ЄС [421].

Таким чином, варто констатувати: тривалий час у єдиній Європі була наявна лише зовнішня політика, що випливає з її внутрішніх компетенцій (насамперед ідеться про торгово-економічну співпрацю, допомогу в розвитку, логістичну інфраструктуру, сільське господарство, науковий розвиток й інші сфери життєдіяльності), але ЄС залишався далеко від інтегрованого актора

співпраці в дипломатичних питаннях і спільної політики безпеки і оборони (CSDP). У сучасних міжнародних процесах ЄС оцінюється як впливовий актор, що є визнаним лідером у реалізації політики співпраці у розвитку та гуманітарної допомоги, залишається великим фінансовим центром і торговельним партнером. Утім, ставши за Лісабонським договором носієм міжнародної правосуб'єктності, ЄС зіштовхнувся із проблемою формування зовнішньополітичної концептуальної та інструментальної основи через обмеженість компетенцій наднаціональної системи у сфері зовнішньої політики й оборони. Значною мірою сучасний стан зовнішньополітичної діяльності ЄС характеризується кризою стійких принципів зовнішньої політики, що сформувалися, починаючи з моменту становлення політичної системи в Європі, і які отримали розвиток у процесі складання СЗПБ як самостійного вектора політичної інтеграції. Серед стійких зовнішньополітичних принципів варто визначити такі: домінування інструментів "м'якої сили" в питаннях зовнішньої політики; залежність ЄС від лідерства США в механіці європейської безпеки, нерозвиненість інституційного механізму зовнішньополітичної діяльності Євросоюзу.

Отже, процес становлення ЄС як глобального гравця міжнародних відносин визначатиметься успішністю реалізації завдань, пов'язаних з адаптацією до сучасних умов його зовнішньополітичних принципів:

- по-перше, у сфері досягнення балансу між "м'якою" і "жорсткою" компонентою зовнішньополітичної дії ЄС;
- по-друге, щодо характеру і змісту євроатлантичного партнерства;
- по-третє, у вимірі інституалізації зовнішньополітичних функцій і механізмів ЄС і встановлення балансу наднаціональних компетенцій і можливостей суверенітету в сфері реалізації зовнішньополітичних інтересів.

Традиційною перепоною на шляху гармонізації зовнішньої політики Євросоюзу залишається комплекс проблем, що базуються на розбіжностях у розумінні політики європейської безпеки та стратегічних цілей ЄС загалом, що стримує зростання

глобальних інтересів. Після визнання в межах Стратегії європейської безпеки 2003 р. в ролі основного ресурсу зовнішньої політики ЄС інструментів "м'якої сили", Брюссель розширював свою присутність у світі в ролі опори західного міжнародного порядку, успішно реалізуючи насамперед свої економічні інтереси, презентуючи переваги європейської соціальної й інтеграційної моделі. Маючи широкі можливості залучення військового потенціалу НАТО як "Берлін +", ЄС константо робить ставку на цивільний компонент урегулювання та запобігання кризових ситуацій [364].

Проблема зміцнення військової компоненти. Поряд із тим прагнення єдиної Європи відігравати роль полюса сили потребує зміцнення військової компоненти та формування стійкого елемента "жорсткої сили". Група експертів Інституту ЄС із досліджень у галузі безпеки під керівництвом Антоніо Міссіролі у травні 2013 р. надала для Європейської ради доповідь "Відкриваючи майбутнє. Військовий потенціал Європи 2013–2025: виклики та шляхи розвитку", у якому наголошується на тому факті, що базові тренди світової політики призводять ЄС до необхідності переосмислення власних ресурсів у сфері забезпечення безпеки. Факторами, які підштовхують ЄС до зміни політики у вимірі військового будівництва, експерти визначають:

- процеси глобалізації, що призводять до зростання нестабільних зон навколо ЄС;
- зростання багатополярності, а відтак зниження можливостей регулювання світової системи;
- значну динаміку в розвитку нових видів озброєнь.

Саме тому, за оцінкою експертів "не враховувати фактор військового впливу в зовнішній політиці ЄС на сучасному етапі було б вкрай необачно" [555, с. 16–17]. Реформування військової складової зовнішньої політики Євросоюзу розглядається як необхідний крок союзу в напрямі посилення інтеграційних процесів, де особливо значущим питанням визначається інтегрування військово-промислових комплексів національних держав у більш стійку та широку регіональну систему [586, с. 52–56].

Не менш складною проблемою є передача на європейський рівень деяких національних компетенцій для того, щоб уникнути непотрібних промислових дуплікацій із метою поглиблення

співпраці й інтеграції військового потенціалу держав ЄС. Подібне злиття виробничого потенціалу і раніше було досить спірною темою, насамперед через побоювання, що значні виробничі потужності будуть передані до інших країн, де традиційно проводяться різні промислової політики. Значні зміни відбулися у промисловому ландшафті, насамперед щодо космічного сектора, де спільне підприємство, створене Airbus і Safran для зміцнення французької промисловості пускових, у червні 2015 р. досягнуло домовленості із французькою державою і Національним центром космічних досліджень на придбання акцій CNES (34,68 %) в Arianespace для загальноєвропейського запуску супутників. Консолідація сектора виробництва ракетоносіїв у зазначений час досягла достатнього рівня повноти, і як очікується, має збільшити свою здатність діяти як на європейському і світовому рівні [495]. Така консолідація є потенційним стимулом для військово-технічної співпраці в космічній сфері між зацікавленими європейськими країнами.

Ще одним стимулом для європейської співпраці в галузі оборони може стати виклик терористичної загрози за наслідками драматичних терористичних нападів, які сталися в Парижі в листопаді 2015 р. Рішення уряду Франції щодо активації ст. 42.7 Договору Європейського Союзу може підштовхнути й держави – члени ЄС до посилення координації програм і дій. Теракти в Парижі мають потенціал для зсуву європейської дискусії в бік конкретніших кроків щодо зміцнення оборонної співпраці, у тому числі щодо стратегії зі стабілізації Сирії і, у загальнішому сенсі, щодо політики сусідства ЄС. На цьому тлі хороша можливість може випливати із Глобальної стратегії ЄС (EUGS). Крім того, у європейському політичному середовищі широко визнають, що посилення координації спецслужб серед держав – членів ЄС є найкращим способом для ефективного реагування на майбутні терористичні загрози, наприклад, у контексті реалізації стратегії внутрішньої безпеки згідно з якою якщо яка-небудь держава-член стає жертвою збройної агресії на її території, то інші держави-члени повинні мати до неї зобов'язання допомоги всіма засобами, що є в їхній владі, відповідно до ст. 51 статуту ООН.

Суттєво проблемним аспектом залишається розвиток єдиного військового потенціалу ЄС. Окрім того факту, що ландшафт

військово-технічної співпраці в Європі є диверсифікованим і фрагментованим, відповідною є і взаємодія в галузі оборони, що охоплює як оперативні, так і фінансово-матеріальні аспекти (придбання обладнання для підготовки та навчань, технічного обслуговування і матеріально-технічного забезпечення, а також оперативного розгортання міжнародних місій). Цей момент ускладнює жорстке узагальнення взаємодії та точне визначення замовлень відповідно до поточного реального виробництва.

Повільним залишається розвиток співпраці щодо оборонних розробок й оборонного виробництва. Тут варто визначити кілька загальних тенденцій:

- до двосторонньої взаємодії;
- до співпраці із сусідніми країнами;
- до двостороннього співробітництва між країнами, розташованими в Центральній і Східній Європі та/або Північної Європи і Німеччини і/або в Сполучених Штатах Америки;
- до диверсифікації військових постачань і зниження залежності від російського обладнання;
- покладання на вже встановлені форми співпраці, з різним ступенем інституціоналізації, особливо в країнах Західної Європи;
- до підтримання низького ступеня зв'язку між рівнем ЄС і співпраці між державами-членами на двосторонній або міністоронній основі [389].

Таким чином, кооперативні структури продовжують функціонувати у значній мірі автономним чином з опорою на вкорінені традиції двосторонньої співпраці. Наприклад, такою є кооперація між Францією і Німеччиною; бельгійсько-голландська інтеграція військово-морських сил; німецько-голландська військова співпраця; шведсько-фінська морська цільова група. З іншого боку, міні-сторонні формати, що вкоренилися в недавній історії європейського співробітництва в галузі оборони, представляють собою парасольку для двосторонньої співпраці, таким чином, що поєднує два рівні (двосторонні і міні-сторонній) [526]. Фахівці звертають увагу на існування "розкиданих островів співпраці у сфері оборони" серед європейських країн, складених на основі двосторонніх і/або міні-сторонніх форматів, які, усе ж, не мають реальної та ефективної координації в масштабах ЄС. У цьому

сенсі тенденція обмеженого взаємозв'язку в межах інтеграційного утворення демонструє як спадкоємність із недавнім минулим, так і небажання країн-членів, незважаючи на значні інституційні просування, принесені Лісабонською угодою, суттєвим чином залишатися на позиціях суверенної політики.

Значною проблемою розвитку єдиного військового потенціалу ЄС як системи залишається багаторівневий характер координації, оскільки торговий, промисловий і дослідницький компоненти розвитку військового потенціалу регулюються різними департаментами Комісії ЄС і частково Європейським оборонним агентством (ЕОА). Важливим кроком на шляху формування результативної координації взаємодії фахівці називають створення в 2011 р. Робочої групи з питань оборонної промисловості і ринків озброєнь у Комісії ЄС. Особливим поштовхом вважають досвід ведення лівійської кампанії, у якій Євросоюз виявився нездатним використовувати свій потенціал навіть у сфері кризового регулювання [483]. Водночас дався взнаки і вплив економічної кризи та скорочення оборонних бюджетів. За даних умов європейці намагаються використати такі механізми кооперації як Polling & Sharing (розподіляючи, спільно використовуйте), "спрямовані на раціональне використання військових потенціалів країн на основі рольової спеціалізації". Сформульоване в межах Гентської ініціативи 2010 р. використання зазначеного механізму розглядається Європейським оборонним агентством як ведуча лінія партнерства в галузі озброєнь. Для розвитку військового потенціалу і співпраці у сфері оборони держав – членів ЄС Лісабонський договір також передбачає можливість "постійного структурованого партнерства", відповідно до якого "країни, які бажали б розвивати просунуту військову співпрацю і мали для цього можливості та ресурси, могли б його здійснювати" [483, с. 4].

Важливим завданням подальшого розвитку зовнішньої політики ЄС визнається необхідність переосмислення форматів євроатлантичного партнерства і, насамперед, взаємодії ЄС і НАТО, що тісно пов'язане зі зміною міжнародних умов. Традиційні механізми співпраці ЄС – НАТО, зафіксовані в межах угод "Берлін +", в умовах нових геополітичних реалій потребують корегування. Принципи співпраці ЄС і НАТО, запропоновані свого часу

Мадлен Олбрайт (3D модель – no Discrimination, no Duplication, no Decoupling), припускали рівноправну або недискримінаційну співпрацю НАТО і ЄС, не допускали дублювання функцій і визначали нерозривність їхньої взаємодії. На сучасному етапі в оцінках перспектив відносин ЄС і НАТО акцентується теза про те, що партнери здатні подолати кризу моделі взаємодії і вийти на новий рівень стратегічного партнерства, де автономність двох сторін розглядають як пріоритет побудови співпраці, а реформування моделі ЄС – НАТО припускає широку кооперацію держав – членів обох організацій з питань військової співпраці в умовах кризового регулювання, посилення ролі ЄС у фінансуванні НАТО, посилення військових ресурсів ЄС, а також формування наднаціональних механізмів участі ЄС у військових операціях блоку. При цьому співпрацю з НАТО розуміють як невід'ємний елемент більш широкої і стратегічно цілісної моделі європейської безпеки.

Пошук інструментарію зміцнення системи розвитку спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС. Поряд із проблемою невисокої ефективності спільної зовнішньої політики ЄС у військовій сфері, суверенною перевагою держав – членів Союзу, проблема кризи традиційних зовнішньополітичних інструментів ЄС належить до найбільш неоднозначних у контексті дискусії про Глобальну європейську стратегію. Зокрема, М. Боніковська, експерт польського аналітичного центру "THINKTANK", вказуючи на те, що Європа опинилася перед вибором стратегії подальшого (глобального) розвитку, підкреслює, що Євросоюз повинен знайти внутрішні ресурси зовнішньополітичної конкурентоспроможності, які криються в інституційній структурі ЄС, а також готовності Євросоюзу модернізувати інструменти спільної зовнішньої політики [347]. Традиційні інструменти зовнішньополітичної діяльності ЄС, стійка тріада зовнішньої політики виявилися недостатніми для реалізації глобальних цілей ЄС в умовах світової економічної кризи і трансформації системи міжнародних відносин. Ця стійка тріада зовнішньополітичних інструментів передбачає:

- політику розширень як найважливіший інструмент інтеграційної регіональної політики ЄС за допомогою затвердження стандартів або критеріїв членства серед країн – кандидатів на вступ до ЄС;

- політику добросусідства, спрямовану на розширення зони впливу ЄС за допомогою створення міжнародних структур, лояльних до присутності ЄС у тому чи іншому регіоні;
- політику партнерства – інструмент, що охоплює два базових вектори: розвиток співпраці і рівноправне партнерство з розвиненими країнами в будь-яких регіонах світу.

Політика добросусідства, у межах якої вибудовувалася система розвитку відносин у тому числі з Україною з моменту введення в зовнішньополітичну практику ЄС (2002–2004) була покликана компенсувати недоліки СЗПБ. Реалізація європейської політики добросусідства здійснювалася за допомогою створення численних проектів, міжнародних структур, що забезпечують реалізацію інтересів ЄС щодо держав і регіонів, які межують із державами ЄС і представляють для Євросоюзу особливий економічний і стратегічний інтерес. Політика добросусідства відкривала можливості для ЄС у вимірі співпраці, асоціювання й інтеграції із державами, що не були кандидатами на членство в ЄС, але активно з ним співпрацювали [554]. Найбільш значущою для Євросоюзу стала Політика добросусідства з державами Середземноморського регіону в межах Союзу для Середземномор'я, а також політика добросусідства у відносинах зі східноєвропейськими сусідами ЄС за допомогою програм Східного партнерства.

На сучасному етапі Політика добросусідства ЄС охоплює комплекс принципів і процедур, механізми контролю та звітності, але в умовах "геополітичних потрясінь", викликаних "арабською весною" в Середземноморському субрегіоні, політика південного добросусідства виявилася неефективною та була де-факто припинена у зв'язку з нездатністю ЄС реагувати на події, що відбуваються на політично гетерогенному і фрагментованому просторі [602]. З таких позицій, незважаючи на те, що ситуацію зі східним вектором Політики добросусідства вважали більш передбачуваною, цей напрям також був позбавлений стабільності розвитку у зв'язку з подіями навколо України. У зазначеному випадку сумніви фахівців викликає результативність "місіонерської" моделі присутності Євросоюзу в регіоні, де держави пострадянського ареалу, які є одержувачами донорської допомоги, мали підтримувати ліберальні економічні процеси й елементи правової держави,

наприкінці першого десятиліття XXI ст. стали ареалом застосування політики формування "буферної зони", що, з одного боку, стало наслідком світових економічних криз, а з іншого, зіткнення інтересів ЄС з інтересами РФ, негативні ефекти від чого звернули європейських концептуалістів до повернення реалістського бачення врегулювання багатоскладної геополітичної ситуації [602].

Важливим інструментом зміцнення Політики добросусідства бачилися переговори ЄС із низкою держав щодо створення Повної і всебічної зони вільної торгівлі (Deep and Comprehensive Free Trade Areas, DCFTA), однак політика побудови регіональних проектів переживає кризу ефективності як на південному, так і на східному напрямах.

Політика розширень є найстарішим інструментом розвитку зовнішньої політики ЄС. Розпочата в 1972 р. практика розширень за ідеального сценарію могла б привести до створення Євросоюзу у форматі ЄС-36, але сама діяльність ЄС із розширення постійно вимагає значного коригування. Істотним показником цієї політики слід назвати систему критеріїв, висунутих щодо країн-кандидатів, які йдуть у розріз із прагненням ЄС утвердитися в ролі полюса сили як на регіональному, так і на глобальному рівнях. Модель членства в ЄС на кшталт "гнучкої інтеграції" або Європи "різних швидкостей" породжує новий рівень інституційних суперечностей, пов'язаних із тим, що новоприйняті держави отримують повне і рівне представництво в інститутах ЄС, що унеможливлює ефективну активацію формул різношвидкісного руху .

Політика партнерства – не менш складний інструмент зовнішньої політики ЄС. Відповідно до нового фінансового плану ЄС на 2014–2020 рр. інструмент партнерства поширюється на співробітництво ЄС із державами, що мають швидкі темпи економічного зростання [465]. Однак уже на етапі визначення терміна *стратегічне партнерство* виникають істотні розбіжності у трактуваннях щодо визначення стратегічних партнерств або стратегічних інтересів ЄС (у глобальному і регіональному масштабах). Недолік координації інтересів національних учасників і власне Євросоюзу, домінування міжурядової співпраці, відсутність загальної стратегії ЄС – усі ці фактори суттєво ускладнюють зростання

партнерств із третіми країнами. Більш того, позначилися тенденції відходу від загальної зовнішньої політики та посилення традиційних двосторонніх моделей співпраці між країнами ЄС і третіми державами.

Таким чином, варто зауважити, що Європейський Союз загалом є дуже успішним у справі здійснення всеосяжної і комплексної зовнішньої дії. ЄС показав себе здатним на Балканах, зокрема, щоб розгорнути повний спектр своїх інструментів: військову миротворчу діяльність (Боснія, Македонія), поліцейські операції (Македонія, Палестина, Афганістан), підтримку реформи сектора безпеки (Африка), підтримку верховенства права (Грузія, Ірак); гуманітарну реконструкцію, економічну і технічну підтримку в різних сферах зовнішньої політики ЄС (державної реформи, управління кордонами, митниці, транспорту, енергетики), що особливо перспективні з урахуванням потенціалу комплексної стратегії 2016 р.

Водночас європейська модель залишається зразком "м'якої сили", тобто, з акцентом на здатності переконання і впливу. Жорсткіші дії застосовують в окремих випадках: ембарго на поставки зброї, санкції щодо режимів, які порушують права людини або демонструють загрозу поширення ядерної зброї, санкції проти Росії. Не менш ніж у сорока країнах юридичні особи перебувають під санкціями Європейського Союзу. Ще одну форму санкцій застосовують у межах політики конкуренції щодо іноземних економічних гігантів (Microsoft, Google, Газпром).

Європа досягла й певного повільного прогресу з погляду застосування суто "жорсткої сили", проте більшість були цивільні операції або навчання та консультування. Надійні військові операції проводять або Сполучені Штати (НАТО) або державами-члени (зокрема Франція на африканському контенті). CSDP також страждає від нестачі обміну, зокрема, незважаючи на створення Європейського оборонного агентства, розробка низки спільних проектів (таких як A400M і супутникової навігаційної програми Galileo, яка могла б мати військові застосування) стикається з небажанням рухатися вперед у загальному фінансуванні, так і щодо планування військових операцій [357].

У ширшому сенсі, Європейський Союз, чия зовнішня політика, заснована на принципі одностайності, кооптує зусилля коли

йдеться про захист його основних консенсусних принципів, як роззброєння, боротьба з тероризмом, права людини, міжнародне кримінальне правосуддя, допомога в цілях розвитку, боротьба з корупцією. Проте наявні й демонстрації розбіжностей: "старої Європи" і "нової Європи" щодо дій на Близькому сході, щодо Косово, щодо продовження санкцій у відповідь на дії Росії в Україні.

Безпека у східноєвропейському регіоні: особливості підходу Євросоюзу. Запускаючи свою політику сусідства у 2002–2003 рр. ЄС очікував отримати нову геостратегічну реальність, створивши навколо себе "пояс безпеки і процвітання". Країнам, що межують із ним, було запропоновано широку співпрацю в усіх сферах за гаслом Романо Проді: "усе, окрім інституцій" [357]. Зважаючи на це, не дивно, що політика сусідства завжди була одним зі стратегічних пріоритетів стратегії безпеки в межах загальної стратегії в розвитку ЄС. Тим паче, що ЄС далекий від повної стабілізації, як на його східному фланзі, так і його середземноморській периферії. На Сході ЄС прагне зміцнення зв'язків із "новими сусідами" (Молдова, Україна, Білорусь, держави Кавказу) та формування прийнятної моделі відносин із Росією. Ця політика, проте, зазнала кризового впливу двічі: один раз із подіями у Грузії (2008), другий – у зв'язку з подіями в Україні (2014–2015).

"Східне партнерство" поступово почало перетворюватися в політичну підтримку для нових східних сусідів і "стримування" Росії. ЄС зіштовхнувся як із внутрішніми недоліками сусідніх країн (корупція, неефективне управління, економічна слабкість, проблеми демократії і прав людини) і зовнішнім викликом – намаганням російської влади відновити свою сферу впливу. Союзу вдалося укласти угоди про асоціацію із Грузією і Молдовою, з Україною, Вірменією, тоді як Білорусь і Азербайджан далекі від зазначеного вибору.

На південь від Середземного моря, політика сусідства була частиною безперервності "Барселонського процесу", запущеного в 1995 р. Союз для Середземномор'я, необхідний насамперед для Франції за підтримки президента Н. Саркозі, був сфокусований на конкретних проектах, охоплюючи 44 країни, у тому числі ЄС (плюс Монако), десять країн середземноморського оточення (плюс Мавританія) і розширення на країни, що межують з ареалом

Середземномор'я (Туреччина, Албанія, Боснія, Чорногорія). Порівняно із проектом Східного партнерства південна політика сусідства закріплена у процесі, який передбачає проблеми розвитку "північ – південь" та супутніх питань (довкілля, транспорт, економічний розвиток). Проте ЄС зіштовхується із цілою низкою проблем: питання розвитку демократії і прав людини, конфлікти, такі, як зокрема ізраїльсько-палестинський конфлікт, реформування середземноморської економіки, зростання ісламістського тероризму, тиск міграції.

Додатково негативний ефект спричинив вплив економічної кризи. З одного боку, були неузгоджені скорочення потужностей серед членів ЄС, без обговорення планування про можливе розділення праці чи спеціалізації.

Фактор взаємозалежності також відіграє важливу роль, практично виявляючись у двох вимірах: багато європейських країн почали залежати від можливостей, що надаються ззовні, і подруге, продовжує існувати зростаюча залежність Європи від США з погляду більшості стратегічних можливостей [396]. Проте кілька країн доклали зусиль для підтримки на національному рівні повного спектра військових можливостей, за рахунок одночасного скорочення чисельності своїх збройних сил. Після за кількох хвиль щорічних скорочень оборонного бюджету фахівці змушені констатувати ризик парадоксальної ситуації армій військового теоретично повного спектра, але на практиці не здатних самостійно проводити надійні операції. З огляду на це нагальним стало активування співпраці в межах двосторонньої і/або міні-латеральної моделей з низки конкретних питань, серед яких навчання, технічне обслуговування, модернізація та логістика [385].

Зниження оборонних бюджетів із 2008 р. призвело до відсутності нових великих програм кооперативних закупівель. Навіть у 2011 р. в межах європейської оперативної взаємодії з багатонаціональними місіями розгорнутими одночасно в Центральній Азії, Лівані, Лівії та Західних Балкан, військові ЄС продовжували процес підготовки й оснащували себе за "острівною" моделлю [600]. Цей досвід підтвердив головну роль НАТО у вимірі колективної оборони Європи. У контексті розвитку різних аспектів взаємодії, доповіді Європарламенту 2015 та 2016 рр. вказують на те, що

проекти співпраці в галузі оборони були розподілені за шістьма категоріями у такій послідовності: 29,8 % – навчання й освіта; 23,2 – озброєння і розвиток; 22,9 – боєготовність і командування; 13,5 – обслуговування, постачання та логістика; 7,6 – нагляд за інформацією; 3,1 % – транспорт [507].

Таким чином, варто констатувати: останнім часом європейські країни задекларували зобов'язання співпраці у сфері оборони, у тому числі на рівні ЄС, на двосторонній основі або в межах мінілатеральних структур, однак у вимірі практичної конкретизації співпраці в галузі оборони прогрес залишився незначним. Фактори, що є тими змінними, які впливають на розвиток взаємодії такі: розмір збройних сил, регіональна близькість партнерів, національні стратегічні культури, традиційно усталені форми співпраці, особливості виробничих відносин, розстановка політичних інтересів. Загалом структурних змін у європейському ландшафті співпраці в галузі оборони не відбулося.

З огляду на диверсифікований і фрагментований ландшафт військово-технічної співпраці в Європі важливу роль відіграють такі чинники:

- посилення російської проактивної позиції,
- зростання нетрадиційних загроз,
- зосередження уваги НАТО на колективній обороні,
- інституційний тиск,
- захист промислової політики.

Головна мета ЄПС, принаймні теоретично, продовжує полягати в обміні перевагами із сусідніми країнами у справі зміцнення стабільності, безпеки і добробуту. Призначена для запобігання появи нових розділювальних ліній між ЄС і його сусідами, вона запропонувала їм можливість узяти участь у різних програмах ЄС, формуючи систему плідної співпраці. Інтенційно політика сусідства мала стати способом формування "кола друзів" навколо ЄС шляхом створення партнерських відносин навколо спільних цінностей та інтересів, але її кінцеве призначення залишається для партнерів Євросоюзу невизначеним, оскільки вона більше відповідала завданню посилення стабільності, безпеки і процвітання за допомогою економічної інтеграції, аніж була спрямована на перспективу нових розширень [472]. ЄПС будується на спільних

цінностях і спільній власності, надаючи пріоритет сприянню реформам і диференціації країн-партнерів шляхом встановлення пріоритетів для кожного партнера. Мета цієї регіональної диференціації (більш конкретні політики для різних груп країн), по суті полягає в тому, щоб вдихнути нове життя в ЄПС на Сході [492]. Проте оцінки низки фахівців щодо його ефективного розвитку відразу виявилися дуже скептичними [539].

Отже, варто констатувати, що ситуативні вияви глобальних змін відбуваються і накопичуються внаслідок, головним чином, збігу низки факторів політико-системного характеру в еволюції сучасної світової політики. Зокрема, це втрата міжнародною системою вікової прямої кореляційної залежності між станом національних економік великих держав і рівнем їхнього геоекономічного та геополітичного впливу на глобальний і регіональний розвиток.

Разом із тим, кризові вияви у стані національних економік країн – членів ЄС поширює популярність нових форм соціально-економічного та суспільно-політичного вибору переважно на засадах збереження цілісності Євросоюзу, але й зі стійким трендом до посилення національно-державних детермінант розвитку. Натомість, влада і більшість провідних політичних партій декларують ідею вдосконалення шляхів розвитку як кращого засобу збереження ЄС, у тому числі у вимірі збереження його привабливості для сусідніх держав.

Позиціонування ЄС окремим актором міжнародних відносин у політичній сфері у світі сприймається позитивно через відсутність агресивності в позиції європейців. ЄС став геополітичним зразком, якому вдалося спрямувати амбіції колишніх європейських імперій у демократичне русло. Поряд із тим на тлі процесу ренаціоналізації європейського світосприйняття та тренду ресуверенізації зовнішньої політики, спільні проекти ЄС у міжнародних справах, безпеці й обороні реалізуються повільно й обережно. Обережність викликана й тим фактом, що значна частина держав – членів ЄС зберігає курс на співвідносність своєї ваги у веденні зовнішніх справ у межах вагомої участі США, що визначатиметься й особливостями еволюції зовнішньої політики Вашингтона.

1.2. Вплив чинника Російської Федерації на відносини України та ЄС у воєнно-політичній і геополітичній площинах

Волею міжнародних обставин Україна опинилася в епіцентрі геополітичної турбулентності та протистояння між Заходом й РФ, яка бореться за остаточне відновлення свого впливу на пострадянському просторі. Саме Росія намагається вибудовувати свою стратегію щодо України у ракурсі геополітики XIX ст. – тобто, коли потужні держави нав'язували свою волю слабким країнам у межах превалювання таких понять як *сфера впливу*, *нейтральна зона*, *буферна зона* тощо. Як зауважує український історик С. Троян: "...наша держава перебуває на перехресті трьох великих і потужних цивілізаційних просторів – західноєвропейського, євразійського, ісламського – і в українському суспільстві очевидні розбіжності та навіть протистояння щодо відповідних культурно-цивілізаційних орієнтацій" [274, с. 174]. Загалом, оцінюючи сучасну ситуацію в Євразійському регіоні, можна стверджувати про прискорення міжцивілізаційної боротьби. Саме з огляду на свій геополітичний статус Україна, як складова геополітичного фронту протистояння цивілізацій, стає каталізатором перетворень як євразійського простору, так і світового порядку загалом. Українська держава займає чи не головну геостратегічну роль у центрально-східній Європі та є повноправною учасницею таких міжнародних організацій і регіональних утворень як: ООН, ОБСЄ, РЄ, ЦЄІ, ОЧЕС та ін. Окремі аналітики навіть зазначають про нову залізну завісу в Європі, яка нині проходить територією України.

У разі, якщо проаналізувати участь України в різних інтеграційних об'єднаннях, то за понад два пострадянські десятиліття вона не виявила бажання щодо глибокої участі у євразійських проектах, ініційованих Росією. Фактично, одразу зі здобуттям незалежності у 1991 р. Україна визначила євроатлантичний зовнішньополітичний вектор як пріоритетний. Про це, зокрема, свідчать такі постанови Верховної Ради України як "Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх

зносин" (25 грудня 1990) та "Про основні напрями зовнішньої політики України" (2 липня 1993). Зокрема, в останній підкреслювалося, що "перспективною метою української зовнішньої політики є членство у Європейських Співтовариствах, а також інших західноєвропейських або загальноєвропейських структурах" [202].

Ключовим документом, який юридично фіксував європейський зовнішньополітичний вектор, стала "Угода про партнерство та співпрацю між Європейським Союзом і Україною" від 16 липня 1994 р. Термін дії документа було визначено на десять років, після чого він автоматично пролонговувався на черговий десятирічний термін. В Угоді було окреслено основні галузі співпраці України з ЄС, відповідно до законодавчих вимог європростору, а саме: митне законодавство, банківська справа, бухгалтерський облік і податки, охорона праці, фінансові послуги тощо. Окрім того, Угодою передбачалося узгодження зовнішньополітичної діяльності України у сфері безпеки та постійна підтримка політичного діалогу [283]. У документі було покладено в основу забезпечення підтримки політичного, економічного та культурного діалогу між Україною та ЄС, а також угода сприяла набуттю Україною асоційованого членства в ЄС, офіційні перемовини щодо укладання якої було розпочато у 2007 р. Першим кроком до надання режиму найбільшого сприяння в розвитку торгово-економічних зв'язків України з ЄС став указ Президента Л. Кучми "Про заходи щодо вдосконалення співробітництва України з Європейським Союзом". Політичну ж частину щодо співпраці України з ЄС відкрив затверджений 20 грудня 1996 р. у Брюсселі "План дій ЄС стосовно України" [35]. Здавалося б, що прагнення інтеграції України до європейських структур de facto визначило вектор її зовнішньої політики на весь подальший період розвитку. Однак попри те, що в червні 1998 р. відповідно до Указу Президента України була затверджена "Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу", внутрішньополітичні проблеми та геополітична кон'юнктура все ж змусила Київ обрати шлях багатовекторності, який на певний час став основою української зовнішньополітичної стратегії.

Загалом же поява незалежної України вплинула на відносини РФ із колишніми союзниками по соцтабору. Як відомо, Україна є

державою, що одночасно належить до Центральноєвропейського, Чорноморського та Східноєвропейського регіонів, а її територія ніби інтегрує їхні складові частини. Одним словом, Україна географічно перебуває між Заходом і Сходом. Геополітично Україну досі за інерцією ідентифікують із пострадянським простором, однак з огляду на своє географічне положення Україна перебуває між двома потужними інтеграційними центрами – європейським та євразійським [55]. Таку ситуацію пояснюють переважно тим, що на відміну від країн Центрально-Східної Європи, які свого часу входили до ОВД та РЕВ, Україна до певної міри "застрягла" у соціально-економічному розвитку між Східною Європою та пострадянським простором. Зважаючи на це, критерієм ідентифікації міжнародного положення України є радше не географічний, а політико-економічний чинник.

Так, у 1997 р. Україною та окремими пострадянськими державами з метою формування альтернативного інтеграційного полюсу за підтримки США створено Організацію за демократію і економічний розвиток у складі Грузії, України, Азербайджану та Молдови (ГУАМ). У 1999 р. до цих країн приєднався Узбекистану й організація трансформувалася в ГУУАМ. Створенню об'єднання сприяли внутрішні конфлікти, пов'язані із територіальними й етнічними проблемами, а також суперечками щодо розподілу морських акваторій і транспортування енергоресурсів [316, с. 102].

Україна виражає кілька ідентичностей, а тому часто теоретично буває надто складно визначити сутність і концепт її цивілізаційного (геополітичного) вибору. Зокрема, російські експерти виокремлюють три варіанти вибору і протиставлення України: європейський, євразійський та існування на так званих європейських маргінесах [84, с. 64–65]. Українські ж учені запропонували філософсько-політичне трактування намагань самоідентифікації в тому сенсі, що Україна не протиставляє себе ні Європі, ані Росії, проте якщо щось подібне й відбувається, то це, на думку науковців, є наслідком політизації соціокультурного процесу. Україна в цьому розумінні протистоїть можливості свого власного небуття та власного згасання [240, с. 57]. Усе ж Україна претендує на роль геополітичного мосту між Європою та Євразією і саме тому донедавна ідеальною вважали синхронну інтеграцію України

як до євразійських, так і євроатлантичних об'єднань. Інакше кажучи, ішлося навіть про одночасне зближення Києва як із ЄС, так і з ЄАЕС. Про це, зокрема, розгорнувся дискурс у наукових та політичних колах Заходу, а тому на думку ряду експертів зближення України з Європою і Євразією дозволило б уникати конфлікту як усередині України, так і між Росією та Заходом.

Підписання Угоди про асоціацію між Україною і ЄС та її зміст відкидали участь Києва одразу в кількох інтеграційних проектах, зрештою, проти цього також виступала і Росія. Значну геоекономічну загрозу РФ вбачала саме у створенні зони вільної торгівлі між Україною та ЄС, яка, врешті-решт може відкрити Україні шлях до членства в Євросоюзі та НАТО. У Москві досить багато говорили про ризики перетворення України на своєрідну транзитну зону європейських товарів, що тим самим сприятиме заповненню ринку РФ іноземною продукцією та зашкодить російським товаровиробникам. Саме тому під тиском РФ було відтерміновано набуття чинності Угоди про асоціацію між Україною та ЄС до грудня 2015 р. Проте такі претензії з боку Москви як мінімум суперечили об'єктивності хоча б з огляду на те, що левову частку російського ринку формують саме товари з Європи і збільшення їхньої кількості не вплине кардинально на його структуру.

За умов мінімізації можливостей вступу до ЄС у середньотерміновій перспективі, Україна ризикує виконувати роль лімітрофа чи буферної зони – значною мірою як для ЄС, так і Росії, оскільки перебуває на периферії обох цих геополітичних центрів. Зі свого боку, Захід вбачає в Україні засіб зміцнення безпеки у Східній Європі та геополітичного стримування Росії. Інакше кажучи, це ще раз підтверджує те, що нашій державі відводиться роль інструмента для потужніших геополітичних гравців. Відомо, що буферна держава часто стає об'єктом потенційної експансії в разі загострення протистояння між провідними світовими гравцями, свідченням чого став початок російської агресії у 2014 р. Головною властивістю буферної держави, як зауважував американський геополітик Н. Спікмен, є територіальне стримування потенційного супротивника і послаблення антагонізму ворогуючих сторін, оскільки "...буферна держава надає визначений ступінь безпеки усім сторонам, творячи нейтральну зону і

стабілізуючи мирну ситуацію завдяки тимчасовому розмежуванню потенційних учасників конфлікту" [578, с. 218]. Як зауважує із цього приводу приватна розвідка США "Stratford": "Криза в Україні і подальше протистояння між Росією і Заходом стало результатом зіткнення двох імперативів: наміром Росії зберегти буферну зону на території своєї периферії, частково України, щоби відчувати себе захищеною і демонструвати свою впливовість у регіоні. А також імперативом США, які намагаються не допустити розвитку гегемонії в Євразії. Конфлікт на території України позбавив Росії її імперативу, однак дозволив США досягнути своєї цілі" [68].

Уже в 1990-х рр. відомий американський геостратег та екс-радник президента США З. Бжезинський визначив Україну як новий простір на євразійській шахівниці та важливий геополітичний центр, існування котрого в ролі самостійної держави допоможе трансформувати Росію. Для РФ же колапс впливу на України – це передусім втрата потенційно багатої індустріальної та сільськогосподарської економіки, етнічно й релігійно найбільш тісно пов'язаної з росіянами. Саме тому Росія надто болісно реагує на наміри ЄС залучити Україну до власного інтеграційного проекту. Зокрема, у заяві Держдуми РФ від 20 вересня 2013 р. стосовно резолюції Європарламенту щодо Угоди про асоціацію України з ЄС наголошувалося, що: "за резолюцію Європейського парламенту вгадується прагнення підірвати відносини народів, що проживають у Росії і на Україні, а також в інших державах пострадянського простору, і залучити ці держави до винятковоі зони інтересів Європейського Союзу. З таким підходом, який віддає неоімперськими амбіціями, категорично не можна погодитися" [184]. В інтерв'ю телеканалу "Росія-24" активний поборник поглиблення євразійських інтеграційних процесів В. Глазьєв навіть зазначив, що: "підписавши угоду з ЄС, Україна перестане бути для нас стратегічним партнером, вона зникне як суб'єкт міжнародного права" [216]. Тож Росія, зі свого боку, розглядає зміцнення позицій США та Євросоюзу на власній периферії (пострадянському просторі) як потенційну загрозу базовій сфері її геополітичного впливу. Загалом же РФ притаманна постійна і безпідставна геополітична клаустрофобія, пов'язана з тим, що скорочення

сфери територіального впливу прямо пропорційно позначиться на стані безпеки й обороноздатності держави [235].

З розпадом ОВД та СРСР сфера впливу Кремля дедалі більше зміщується на схід під геополітичним та ідеологічним тиском Заходу, у тому числі шляхом розширення НАТО за рахунок країн Східної Європи. Українська держава фактично завжди відігравала роль духовного та культурного донора Росії. Нині 40-мільйонна Україна важлива для Росії як додатковий православно-слов'янський ресурс у зв'язку зі збільшенням відсотка мусульманського населення та загрози демографічної колонізації Китаєм територій Південного Сибіру та Далекого Сходу [65].

Загалом Україна позбавляє Росію панівного статусу в Чорному морі та суттєво звужує її геостратегічний вибір. Саме тому Росія фактично не визнавала кордонів України та ставила під сумнів її права на Крим попри те, що підписана між Росією й Україною угода в Дагомисі у липні 1992 р. покликана була запобігти російсько-українському протистоянню довкола Криму. Одразу ж після розпаду СРСР для Москви постала дилема базування Чорноморського флоту в Криму на тлі зближення України із Заходом. Як відомо, початкова "Угода між Україною та Російською Федерацією щодо Чорноморського флоту" у 1995 р. передбачала розподіл флоту між Україною та РФ у співвідношенні 18,3 % та 81,7 % кораблів та суден, відповідно. У 1997 р. з подальшим підписанням пакету двосторонніх угод (зокрема, було підписано "Угоду між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України" від 28 травня 1997) щодо розподілу ЧФ колишнього СРСР, передбачалося визначення часових меж перебування російського ЧФ в Криму на правах оренди військової бази до травня 2017 р. Договірний пакет про розділ ЧФ, по суті, закріпив домовленість про військово-морську базу Росії за кордоном, виведення ЧФ з об'єднаних збройних сил СНД та визначення приналежності РФ 87 % корабельного складу ЧФ. Із приходом до влади В. Януковича у 2010 р. договір щодо перебування ЧФ у Криму був продовжений до 2042 р. в обмін на зниження ціни російського газу [258, с. 342]. Тож російський ЧФ від самого початку його дислокації у Криму перетворився на інструмент тиску

на Україну. Ще одним важливим геополітичним аспектом для Москви стало фактичне згортання поглибленої співпраці з України з НАТО за президентства В. Януковича.

Україна як ключова транзитна держава для РФ надає їй можливості виходу на енергетичні ринки Європи, виходи до морських портів, морського простору та Європейського регіону загалом. У зв'язку із цим Росія весь час обстоювала питання винятткового екстериторіального контролю над м. Севастополем, адже саме останній, окрім ідеологічного, має і своє геостратегічне значення, оскільки є чи не головним морським портом у розпорядженні Росії, який не замерзає і саме в цьому полягає його особливе геостратегічне значення. Також З. Бжезинський акцентує увагу на тому, що без України Росія втрачає статус євразійської імперії та автоматично трансформується в азіатську, віддалену від Європи напівімперську державу, якій активно буде протистояти Китай. Погоджується з його думкою заступник держсекретаря С. Телбот, який у жовтні 1996 р. назвав Україну "ключовою європейською країною", розвиток якої впливає на всі країни Європи і навіть трансатлантичне співтовариство, і тому США приділяє цій державі так багато уваги [582]. Також без України неможливою є будь-яка інтеграція в межах слов'янського союзу чи слов'янського геополітичного трикутника у складі Росії, України та Білорусі. І навпаки, як наголошував З. Бжезинський, у разі, якщо Росії вдасться відновити повний контроль над Україною та її ресурсами, а також виходом до Чорного моря, то Росія знову перетвориться на потужну імперську державу, що простягатиметься як у Європі, так і в Азії. У цьому сенсі, за його словами, Україна для Росії займає важливіше геостратегічне місце порівняно із країнами Балтії [15, с. 62–63]. Загалом, для Кремля Україна є частиною великого геополітичного проекту – своєрідним ключем до омріяного Євразійського союзу, покликаного забезпечити реінтеграцію пострадянського простору. Нагадаємо, що духовою ідеологічною основою такого задуму став відомий "русский мир", який без України та Києва як "матері міст руських" мінімізує легітимацію "кремлівського престолу". Саме цим частково можна пояснити агресивну політику Росії щодо

України. Відомий американський історик Т. Снайдер вважає агресивну поведінку Росії упродовж останнього десятиліття викликом для світового порядку та європейської системи безпеки і вбачає в її намірах намагання зруйнувати українську державність [40].

У той час, коли Україна активно розвивала взаємини з євроатлантичними структурами, у тому числі й у форматі програми "Партнерство заради миру" (ПЗМ), у Росії відразу після приходу до влади В. Путіна у 2000 р. було актуалізовано питання інтеграційних процесів у межах СНД. Усі інтеграційні проекти створювали головно з метою залучення до них України. Уже у грудні зазначеного року було підписано Меморандум "Про підвищення ефективності Договору про колективну безпеку та його адаптацію до сучасної геополітичної ситуації" та створено Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС). Через три роки потому було здійснено спробу створити Єдиний економічний простір (ЄЕП) за участі РФ, України, Білорусі та Казахстану. Однак за каденції президента В. Ющенка Україна категорично відмовилася від участі в російських інтеграційних проектах [236, с. 3–4]. Втрата Україною суверенітету, чи то через її "розчинення" в російських інтеграційних проектах, чи внаслідок прямої воєнної інтервенції Росії, призвела би до відчутних наслідків для всієї Центральної Європи. З огляду на це Європа виявляє зацікавленість у створенні ареалу привабливості для держав, розташованих на схід від неї, переважно поки що через різні механізми співпраці. Зрештою, колективний Захід очікує прогресу від проведення Україною реформ, що сприяло би тим самим визначенню її як повноцінної держави Центрально-Східної Європи (ЦСЄ). Особливу зацікавленість у незалежній Україні виявляють Польща та Німеччина. Зокрема, франко-німецько-польська співпраця (т. зв. "Веймарський трикутник") у межах ЄС і НАТО покликана зміцнювати співпрацю у сфері європейської безпеки із перспективним залученням до неї України [15, с. 107]. Тож Україна має фундаментальне значення у зміцненні європейської стабільності та є фактором недопущення відродження російського імперіалізму [431, с. 76].

Ситуація щодо геополітичного статусу, інтеграційної участі та зовнішньополітичного вектора України зазнала різких змін

внаслідок Помаранчевої революції. Як відомо, революція була породжена спалахом масового суспільного невдоволення під час президентської виборчої кампанії 2004 р., коли в ролі спадкоємця тодішній український президент Л. Кучма обрав В. Януковича, який користувався підтримкою донецьких проросійських олігархічних кланів. Президентські вибори 2004 р. в Україні загалом були покликані стати своєрідним індикатором можливої трансформації на пострадянському просторі через започаткування прогресивних соціально-економічних реформ в Україні. Як і колективний Захід на чолі зі США, так і Росія, як пострадянська автократія, реалізовували в той час щодо України власні стратегії "м'якої сили" задля збереження її у сфері власної геополітичної орбіти. Захід (головним чином США) приділяв тоді значну увагу українським опозиційним силами в особі нардепа Ю. Тимошенко й екс-очільника Національного банку України В. Ющенка. Зі свого боку, американські фонди (на кшталт Фонду Сороса) надавали Україні значну фінансову допомогу під час тодішньої президентської кампанії. Для України набуття членства в ЄС та НАТО є запорукою змінення її геополітичного статусу та виходу із "сірої зони" безпеки, розташованої між євразійськими та євроатлантичними інтеграційними структурами. Саме перебування України у нестабільній безпековій зоні та поза інтеграційним простором є фактором її стратегічної вразливості. Разом із тим, членство України в ЄС і НАТО дозволить державі стати справді повноцінною європейською державою, а не перебувати на євразійській периферії [258, с. 152–153].

Росія ж зі свого боку під час першого українського Майдану зробила ставку на висуванця від влади – В. Януковича. Москва, яка виступає проти "експорту" демократії Сполученими Штатами на терени пострадянського простору, задіяла тоді значний фінансовий та пропагандистський ресурс задля підтримки свого клієнта. Будь-яку активізацію зближення України із Заходом та ЄС зокрема розцінюють у Кремлі як політику втручання у сферу виняткових російських геостратегічних, життєво важливих інтересів. Тож, активізувавши свою "м'яку силу" щодо України, одним з елементів якої можна вважати вплив на передвиборчі кампанії, РФ значною мірою залучала агітаційні технології, відрядивши

при цьому в Україну цілу когорту своїх кращих фахівців із піару як із метою підтримки В. Януковича у його передвиборчій кампанії, так і з метою переконання українського суспільства в надзвичайній важливості співпраці з Росією [477]. Більше того, сам російський президент В. Путін кілька разів приїздив до України під час передвиборчої президентської кампанії з метою надання підтримки В. Януковичу. Утім, президентські вибори тоді виграв прозахідний кандидат В. Ющенко. Єдиний п'ятирічний термін В. Ющенка не приніс тоді важливих змін в українській політиці, а внутрішнє протистояння між різними гілками влади та політичними елітами призвело у підсумку до реваншу проросійських сил. Такий стан речей варто розцінювати не інакше як втрачений історичний шанс України, оскільки держава тоді не скористалася підйомом довіри Заходу та не змогла започаткувати чітку стратегію швидкого зближення та подальшої інтеграції до євроатлантичних структур.

Зрештою, у 2010 р., скориставшись розколом українських проєвропейських еліт, Росії все ж таки вдалося взяти геополітичний реванш та значно посилити свій вплив на Україну, підтримавши під час чергових президентських виборів В. Януковича, який із другої спроби обійняв крісло першої особи держави. Разом із тим, Росія розвивала проект Митного союзу (МС), який мав стати ще одним механізмом із залучення України в геополітичну сферу РФ як ключової держави для Москви на пострадянському просторі [75, с. 68]. Парадоксально, але Київ за часів президентства відверто проросійського В. Януковича певний час підтримував європейський вектор і не поспішав зближуватися з МС, оскільки це суперечило би встановленню зони вільної торгівлі з ЄС. Росія одразу ж запропонувала Україні приєднатися до МС після того, як Брюссель відклав на невизначений час зустріч з українським лідером. Однією із причин охолодження відносин між ЄС і Україною стала тоді справа лідера української опозиції Ю. Тимошенко, ув'язненої з політичних мотивів. Зрештою, такою ситуацією не могла не скористатися Росія. У ході чергової заяви тодішнього президента РФ Д. Медведєва вкотре прозвучала пропозиція щодо зниження цін на газ для України з тодішніх 400 дол до 230 дол 1 тис. $м^3$ у разі згоди вступу Києва до МС [559].

Тривалий час у Кремля існувала стратегія щодо участі України в ЄЕАС. Здавалося б, В. Путіну наприкінці 2013 р. вдалося "переконати" тодішнього українського президента В. Януковича змінити інтеграційний вектор держави з європейського на євразійський. Саме тоді російська сторона задіяла всі політико-економічні важелі впливу для втягування України у процес євразійської інтеграції, з іншого боку – для блокування євроінтеграційного курсу офіційного Києва. 31 травня 2013 р. було підписано Меморандум "Про поглиблення взаємодії між Україною і Євразійською економічною комісією", а також було заплановано підписання Меморандуму про зближення технічних регламентів України та МС. Білоруський лідер О. Лукашенко висловив тоді думку, що Україна так чи інакше приєднається до євразійських інтеграційних процесів. Після таємних зустрічей президентів України та РФ Уряд ухвалив рішення призупинити процес підготовки укладання Угоди про асоціацію з ЄС, а 29 листопада у Вільнюсі В. Янукович відмовився від підписання Угоди, наголошуючи на намірах України підписати цей документ у найближчій перспективі та за умов надання Україні потужної фінансово-економічної підтримки з боку ЄС [236, с. 5]. Водночас з боку Росії Києву було запропоновано надання кредиту у розмірі 15 млрд дол на вигідних умовах та зниження ціни на газ на 30 %. Фактично, це можна розцінювати не інакше як плату Росії за відмову Києва від євроінтеграційного вектора у його зовнішній політиці. Таке рішення українського керівництва й зумовило масові протести в столиці та багатьох інших містах України.

Останнім часом в окремих меседжах експертів ішлося навіть про капітуляцію України як євроатлантичного проекту й остаточний вибір на користь російського євразійства. Утім, після самоусунення В. Януковича з посади президента України у Росії зник основний засіб утримання України у фарватері свого геополітичного впливу [365]. Із цього часу відкривається нова сторінка зовнішньої політики Росії, її міжнародних стосунків та формування стратегії безпеки. РФ не могла не реагувати на трансформацію політичного режиму в Україні, оскільки сприйняла це як виклик своєму геополітичному статусу і загрозу саме з боку США [238].

У 2014 р. геополітичний маятник на пострадянському просторі змінив траєкторію свого руху внаслідок Революції гідності, яку можна розцінити як продовження суспільно-політичних трансформацій в Україні, що сприяє зміні вектора зовнішньо політичного розвитку Української держави. Результатом революції стало усунення від влади проросійського президента В. Януковича та перехід влади до проєвропейськи налаштованих політичних сил. Події 2014 р. в Україні зі зміною влади та вектора зовнішньополітичної орієнтації держави завадили намірам РФ інтегрувати Україну до ЄАЕС. Саме проєвропейська позиція сучасної української еліти та громадянського суспільства, яке зміцнюється, зводить практично до нуля реалізацію бажаного Кремлем інтеграційного проекту в межах "ядра" пострадянської четвірки (Росія, Казахстан, Білорусь й Україна). На думку більшості експертів, ЄАЕС без України, як найважливішої для Москви пострадянської держави, втрачає свою трансрегіональну сутність та підриває його економічну вагу загалом. Таким чином, Україна є основним "пазлом" у новій євразійській імперії В. Путіна, а тому найбільш бажаним її об'єктом.

Можна стверджувати, що нині доводиться спостерігати загострення конкурентної боротьби за вплив у євразійському просторі через зіткнення двох інтеграційних парадигм розвитку – європейської (ринкової, демократичної, громадянської) та євразійської (авторитарної, корупційної та адміністративно-силової). Росія постає беззаперечним лідером євразійських інтеграційних структур, зокрема ЄврАзЕС та ЄАЕС. Саме ця організація є матеріалізованою версією дугінських ідеологем РФ, які активно просуваються їх апологетами. Для Росії ЄАЕС – засіб утвердження регіонального лідерства й імперського ренесансу. До речі, сама ідея приєднання до євразійських інтеграційних структур була тривалий час популярною серед значної частини української еліти. Останнє переважно можна пояснити тим, що ЄврАзЕС за своєю сутністю учасників був типовим союзом пострадянських диктатур, які відрізнялися своїм небажанням до прогресивних змін та прагнули зберегти сировинний, заснований на корупційних схемах економічний уклад. Українському олігархату задля збереження та примноження своїх капіталів через далекі від прозорості комерційні схеми не надто

були потрібні економічні та політичні реформи в контексті Копенгагенських критеріїв [266].

Саме зіткнення російського та європейського інтеграційних проектів на фоні наростання внутрішніх суперечностей в українському суспільстві у ході кардинальних геополітичних трансформацій-ній може призвести до втрати Україною її суверенітету. Провідні західні експерти застерігають, що фрагментація Української держави матиме катастрофічні наслідки для всіх провідних геополітичних гравців. Росія досить болісно реагує на будь-яке зближення України з Євросоюзом, яке тим самим унеможливлює участь Києва в євразійських інтеграціях. Адже якщо теоретично припустити інтеграцію до ЄАЕС всіх пострадянських держав, усе ж компенсувати відсутність України в організації не вдасться. Так, існує неофіційна позиція, що для повноцінного забезпечення функціонування ринку єдиного економічного простору в умовах сучасної світової економіки потрібно як мінімум 200 млн населення. З огляду на це Україна з її понад 40-мільйонним населенням покликана компенсувати цю нестачу потенційних виробників і споживачів ЄАЕС [575]. Ще видатний ідеолог українського націоналізму Д. Донцов відзначав свого часу виняткову значимість України для тодішньої Російської імперії, констатуючи, що: "Полишаючи навіть на боці російський імперіалізм, перспективи, які відкриває український рух перед Росією, наповнюють панічним страхом кожного російського буржуа. Випустити з-під свого контролю колосальну територію з населенням у кількадесят мільйонів, якій Росія завдячує своїм великодержавним становищем, соками якої досі годується російська промисловість і державний бюджет, на котрій знаходять свій хліб десятки тисяч російських урядників, учителів і суддів; дати свободу 30 мільйонам людності, від котрої виключно залежить, чи Росія зостанеться державою мононаціональною, чи перетвориться на федерацію націй – на це жодний росіянин не піде..." [72, с. 78]. Загалом же небажання України інтегруватися в євразійські інституції знайшло надто специфічне пояснення російського політикуму, який пов'язував такий стан з активізацією націоналістичних рухів, на які, зрештою, нібито спиралося українське керівництво.

З тим, щоб остаточно не втратити Україну із фарватеру свого геополітичного впливу, Росія анексувала Крим у березні 2014 р. та невдовзі вдалася до "гібридної агресії" на сході України головно задля підриву прозахідного уряду в Києві, який за твердженням російського політикуму прийшов до влади внаслідок організованого Вашингтоном державного перевороту. На цьому тлі порушення міжнародного права і вільне його тлумачення стало для Росії нормою. Приміром, війна в Чечні розцінювалася російським керівництвом як боротьба із сепаратизмом та захист національного суверенітету РФ, тоді як анексія Криму є визнанням юридичного принципу поваги до самовизначення народів [239]. З огляду на це, Україна для Росії відіграє роль своєрідного геополітичного бастіону на шляху просування західних цінностей до країн пострадянського простору, а також власне й до самої Росії [50, с. 21].

Не останнє місце в геостратегії Росії щодо України посідає вплив Москви через засилля російської інформаційної продукції, розіграш так званої мовної карти й активне просування та підтримка проросійських сил під час виборчих кампаній. Відносно новим типом впливу РФ на Україну є "м'яке проникнення" її капіталу в українську економіку [55]. Як відомо, ключовим геополітичним мотивом анексії Криму став класичний імператив Москви про захист етнічних росіян та російськомовного населення на території інших держав у рамках концепції "русского мира". У випадку із Кримом Кремль тиражував тезу про зростання небезпеки для росіян (які становлять у Криму близько 65 % населення) у зв'язку із приходом до влади в Україні внаслідок "державного перевороту" радикально налаштованих націоналістичних сил. У такому разі РФ позиціювала себе в ролі гаранта росіян, що проживають на півострові. Імперська риторика щодо неправомірності розділення російського народу прозвучала з вуст російського очільника від 18 березня 2014 р. з нагоди приєднання Криму, де розпад СРСР прирівнювався до пограбування Росії. Ішлося про те, що Захід до Росії не дослухався та намагається втягнути Україну до ЄС та НАТО і тим самим "перейшов межу". Зокрема зазначалося: "...Росія відчула, що її не просто обікрали, а пограбували. Забули про Крим, про базу ЧФ, про Севастополь... Мільйони росіян вмить опинилися національними

меншинами. Російський народ став одним із найбільш розділених народів на світі... А Росія опустила голову і змирилася з цієї образою. Наша країна перебувала в такому важкому стані, що не могла захистити свої інтереси" [39].

Росія використовувала для анексії Криму так званих зелених чоловічків – тобто "гібридні сили", які поєднують у собі солдатів і терористів, але безумовно виконують відповідні державні завдання на чужій території [516]. Анексія Росією Криму та подальша підтримка сепаратистських сил на сході України призвела до своєрідного зламу світового порядку, що оформився. Як зауважує провідне німецьке видання "Der Spiegel": "анексувавши Крим, Москва перевернула з ніг на голову світопорядок, який був встановлений після закінчення холодної війни" [273]. Зважаючи на це, захоплення Кримського півострова стало безпрецедентним явищем силового перегляду кордонів у європейському сьогоденні. Водночас захоплення Кримського п-ва, що супроводжувалося фіктивним референдумом, стало тим вододілом, який визначатиме відносини між Україною та РФ на середньо- та далекотермінову перспективу [457].

Своїми діями Росія порушила Біловезькі угоди 1991 р., які визнавали кордони нових незалежних держав на момент розпаду СРСР, також укладений у 1997 р. з Україною "Договір про дружбу, співпрацю і партнерство", де було чітко виписано, що Росія зобов'язується поважати територіальну цілісність України і непорушність існуючих кордонів, дотримуватися мирного врегулювання спорів незастосування сили або загрози силою, зокрема включаючи економічний тиск, а також невтручання у внутрішні справи тощо [70]. Росія порушила, окрім того, "Договір між Україною і Російською Федерацією про російсько-український державний кордон" від 2003 р. "Договір між Україною і Російською Федерацією про співпрацю у використанні Азовського моря і Керченської протоки" від 2004 р. та низку інших двосторонніх нормативних актів.

Якщо звернутися до норм міжнародного права, то Росія порушила ще й "Гельсінську декларацію" від 1975 р. "Будапештський меморандум", підписаний у грудні 1994 р., відповідно до якого РФ поряд із США, Британією та Францією зобов'язувалася гарантувати безпеку Україні та "...утримуватися від загрози силою чи

її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України і що ніяка їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України" в обмін на відмову від третього за потужністю у світі ядерного арсеналу [163]. Також Росія продовженням "гібридної агресії" проти України далі порушує "Резолюцію ГА ООН про територіальну цілісність України" від 27 березня 2014 р. Хоча згадані документи й не несуть особливих юридичних зобов'язань їх учасників, утім, така поведінка РФ не могла залишитися поза увагою США. Отже, Крим, що приєднаний до Росії всупереч усім міжнародним нормам, дає підстави говорити про окупацію частини української території. Загалом, за підрахунками експертів і фахівців із міжнародного права, Росія своїми діями з окупації Криму порушила близько 400 дво- та багатосторонніх міжнародних договорів і угод.

Окремі представники Сполучених Штатів визнали свою помилку у тому сенсі, що не змогли захистити належним чином нові незалежні держави, окрім країн Балтії, які набули членство в НАТО у 2004 р. Натомість США намагаються підтримувати ліберально-демократичні революції, які дедалі більше набувають своєї популярності на теренах колишнього СРСР. Такі революції спрямовані передусім проти гегемонії та реваншизму Росії на пострадянському просторі [16]. Загалом же вихід України з-під впливу Росії порушує баланс геополітичних сил у Східній Європі, передусім не на користь Москви. На думку російського керівництва такий стан речей значно послабить позиції РФ як регіональної держави та зробить вразливішою для зовнішніх загроз.

Ураховуючи вищезазначене, анексія Криму була необхідна Росії також для хоча б часткової компенсації втрати геополітичної присутності в Чорноморському регіоні. До того ж, аргументом до такого кроку стала теза Кремля (розрахована головно на внутрішню аудиторію) про перетворення Криму на військово-морську базу НАТО та розташування сил альянсу у прилеглих водах кримської акваторії. Захоплення Криму стало логічним продовженням нарощування присутності РФ у Чорноморському регіоні, адже після встановлення контролю над Абхазією та Кримом її вплив на Чорне море став порівняний із радянським. Окрім того, Крим для Росії має виняткове значення, передусім для

імперського коду та підтримки відповідних настроїв у суспільстві [194, с. 356]. На цьому тлі досить логічно прозвучала заява російського очільника МЗС С. Лаврова своєму американському колезі Дж. Керрі стосовно надзвичайної важливості Криму для РФ, який він порівнював зі значенням Фолклендських островів для Британії.

Останнім часом півострів має всі ознаки перетворення з туристичного регіону на повністю мілітаризований. Із цією метою Росія намагатиметься чимдалі активніше трансформувати Крим у "непотоплюваний авіаносець" Чорного моря, модернізуючи тим самим військову інфраструктуру на півострові. Водночас анексія Криму може бути необхідною РФ передусім для повноцінного відновлення статусу військово-морської бази часів СРСР шляхом модернізації та розвитку військової інфраструктури на півострові, зокрема систем ППО, РЛС, ВМС та ВПС Росії. На тлі збільшення російських військових формувань можливе розміщення на території півострова і ядерної зброї, про що свідчать постійні меседжі зарубіжної преси [186]. Анексія Криму є необхідною РФ передусім задля повноцінного відновлення статусу військово-морської бази часів СРСР. А загалом, перетворення Криму на потужну військово-морську базу стане підставою до зниження безпеки країн усього Чорноморського регіону. Зважаючи на це, Крим може служити РФ своєрідним геополітичним плацдармом для забезпечення подальшої морської експансії через посилення впливу на Румунію, Україну та Туреччину, що тим самим зруйнує баланс сил у Чорноморському регіоні. На знак відповіді НАТО має намір нарощувати присутність у Чорному морі шляхом посилення патрулювання повітряного та морського простору. Ураховуючи розміщення в Криму ракетних комплексів із радіусом дії до 2,6 тис. км, Росія проектує загрозу вже для половини Європейського континенту. У відповідь НАТО має намір нарощувати присутність у Чорноморському регіоні шляхом посилення патрулювання повітряного та морського простору [181].

Паралельно з тим Україна значно втратила вплив на Азовське море, вхід в акваторію якого тепер практично контролює РФ. Росію нині цікавлять інфраструктурні об'єкти півдня України, що забезпечують зв'язок із Кримом, як уже тепер федеральним округом Росії. У свою чергу, вихід до Придністров'я разом із підпорядкованим Кримом дав би можливість Росії закріпитися

в Чорноморському басейні, й у перспективі вивести Туреччину з американської сфери впливу та створити передумови для забезпечення розв'язання питання альтернативних джерел і маршрутів постачання енергоносіїв до Європи завдяки зміцненню позицій у Каспійському регіоні. Росія, задля стримування впливу Заходу, формує потужну військову інфраструктуру на кордоні з Україною, а також de facto і в самій Україні як у Криму, так і в непідконтрольних Києву територіях на сході України. За умов нарощування військової присутності РФ на півострові, відкриття нових військових баз у Білорусі та збереження російського військового контингенту у Придністров'ї та самопроголошених Л/ДНР, Україна автоматично опиняється у своєрідному геополітичному "зашморгу". Усе ж експерти доводять, що захоплення територій потужнішими державами є архаїчним типом геополітики, яка абсолютно не відповідає методам відстоювання національних інтересів державами у XXI ст. На цьому тлі США намагаються взяти реванш шляхом втягнення України як ключової держави Чорноморського регіону в орбіту свого впливу після серії поразок, завданих Росією на геополітичному фронті упродовж попередніх років, зокрема таких, як фактичний провал американської політики в Сирії та Ірані [20].

Дедалі частішими стають тиради кремлівського керівництва стосовно того, що набуття членства України в Альянсі кардинально рушить баланс сил у зоні особливих інтересів Росії. В. Путін свого часу невипадково натякнув, що в разі прийняття України до НАТО вона припинить своє існування як держава, оскільки Росія може вдатися до відторгнення Криму та східних областей України. Потрібно зауважити, що захоплення Криму та війна на Донбасі є лише частиною геополітичного мегапроекту Росії, який у комплексі з її участю в сирійському конфлікті спрямований на підрив євроатлантичної єдності, зокрема через посилення неконтрольованого потоку біженців. Висловлюючи свою позицію у стилі Realpolitik, окремі російські та навіть західні експерти, зокрема такі як професор Чиказького університету Дж. Міршаймер, пов'язують дії В. Путіна в Україні з його геополітичними страхами перед імовірністю вступу України до НАТО, розміщенням у Криму військово-морської бази Альянсу та витісненням Росії із

Чорноморського простору, що розцінювалося Москвою не інакше, як втрата своїх геополітичних позицій у так званому історичному регіоні. Політолог обґрунтовує, що анексія Криму стала відповіддю Росії на розширення НАТО, яка керується при цьому реалістичними мотивами. Також не останню роль для подібних кроків з боку Росії, на думку Дж. Міршаймера, стало підписання Угоди про асоціацію України з ЄС, яка нібито передбачає вступ України до Альянсу із "чорного ходу" [517]. Ще однією підставою для агресії стала трактована В. Путіним версія про переворот в Україні, здійснений нібито за підтримки США, що, за словами американського політолога, професора Стенфордського університету М. Макфола, дало підставу Росії ввести свої війська в Крим та на схід під нібито страхом приходу до влади "ультраправого" керівництва [515].

Припустимо, що головним стратегічним мотивом анексії Криму стала геополітична фобія Москви із приводу майбутнього своєї військово-морської бази в Криму, питання подальшого перебування якої так чи інакше мало би постати на порядку денному в разі набуття Україною статусу країни – кандидата на вступ до НАТО. Однак вступ України до НАТО навіть у віддаленій перспективі донедавна вважали малореальним через наростання суперечностей як у самому українському суспільстві, так і між РФ та Заходом із цього приводу загалом. З огляду на це однією із причин окупації Криму можна вважати реакцію Росії на нібито дії США та проамериканських сил в Україні, спрямовані на повалення проросійського президента В. Януковича, що фактично означало атаку на саму Росію [594, с. 50–51].

Жорстка фаза російсько-українського "гібридного протистояння" на сході України тривала із квітня 2014 р. по лютий 2015 р. Розгортання збройної боротьби на сході України, спричинене передусім наслідком зіткнення геополітичних інтересів у цій частині Східної Європи як мінімум трьох центрів світового/цивілізаційного впливу – РФ, ЄС та США. У геополітичній боротьбі, що наростає, Захід переслідує цілі закріпити свої інтереси через зміцнення ліберально-демократичних цінностей у Східній Європі, у тому числі й за рахунок таких молодих демократій як Україна, Грузія та Молдова. Усе це, зрештою, покликано

служити ослабленню у такий спосіб впливу Росії на пострадянському просторі. РФ у свою чергу намагається зберегти свій вплив у ньому, не допустити прозахідних економічних і політичних змін. Останнє передусім стосується України як найважливішої для Росії пострадянської держави.

Упродовж 2014–2017 рр., на тлі інспірованого Російською Федерацією збройного конфлікту на сході Україні, із вуст російських дипломатів і керманичів доволі часто було чути заклики до великих гравців світової політики – сісти за стіл переговорів й обговорити "нові" правила гри. Примітно, що до 70-річного ювілею Ялтинської конференції її значимість для Європи представлена російськими ЗМІ в позитивному світлі, утім більшість незалежних експертів і журналістів розглядають подію в Ялті як поразку Заходу, який пішов на поступки Й. Сталіну у сенсі майбутнього Європи, символом чого стала радянська окупація її східної частини [151]. Відтепер Росія домагається від Заходу, зокрема США, неписаного укладання еквівалента Ялтинської угоди, яка полягатиме у визнанні та закріпленні за Росією особливої зони інтересів, передусім на пострадянському просторі, що, на думку Кремля, стане механізмом унеможливлення розгортання регіональних криз на кшталт конфлікту довкола України [321]. Таким чином, демонструючи свій ревізіонізм, В. Путіну необхідно укласти із Заходом неформальну угоду щодо розподілу сфер впливу та відновлення економічного обміну, оскільки Росія критично залежить від доступу на ринки Європи, передусім при експорті енергоресурсів. Не менш важливим завданням для Росії є домогтися зняття з неї економічних санкцій, запроваджених заходом для стримування агресії проти України.

Підтримка сепаратистських сил на Донбасі насправді відбувається ще й із метою домагання більших поступок щодо реінтеграції тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей до складу України. Саме ці території, за задумом Москви, мали би стати зручним важелем тиску на Київ у разі проведення нелояльної політики щодо РФ. Росія, як найбільший сусід Української держави (яку її керівництво вважає не інакше як штучним утворенням), завжди намагалася діяти з позиції сили, відстоюючи таким чином свої інтереси на глобальному та

регіональному рівнях. Тож конфлікт на теренах України виходить далеко за межі локальної війни між Києвом та підтримуваними Росією терористичними угрупованнями, що захопили частину Донбасу і створили на цій території псевдодержавні утворення – Л/ДНР [548, с. 60–61].

Необхідно зауважити, що в ході боротьби за Україну значну зацікавленість В. Путін виявляє до українського ВПК і саме цим частково пояснюється його прагнення встановити контроль над південно-східними областями, де зосереджені високотехнологічні військові підприємства, зокрема такі як Південмаш (Дніпропетровськ), Хартрон (Харків) Моторсіч (Запоріжжя), Миколаївський суднобудівний завод тощо. По-друге, на тлі невизначеності термінів побудови Керченського мостового переходу та технологічних ризиків, пов'язаних із його будівництвом загалом, Москва виявляє активну зацікавленість до інфраструктурних об'єктів півдня України, що забезпечують сухопутний зв'язок з окупованим Кримом. Ураховуючи останнє, зберігається імовірність навіть використання геополітичного плацдарму Л/ДНР для подальшого просування вглиб України з метою забезпечення сполучення з анексованим Кримом. Однак за всього, у стратегічному сенсі, Л/ДНР, за задумом Москви, мають стати зручним важелем тиску на Київ у разі подальшої актуалізації євроатлантичного зовнішньополітичного вектора й інтеграції до ЄС і НАТО [559, с. 58–63].

Нині всі великі держави-учасники перебувають у тупиковій ситуації довкола "гібридного" втручання Росії в український Донбас. При цьому Захід категорично відкидає військове розв'язання зазначеного конфлікту, здійснюючи при цьому ставку на дипломатичні інструменти та продовження політики санкцій. Також існують значні ризики дочасного зняття санкцій з Росії до виконання нею положень Мінських угод щодо припинення підтримки сепаратистських сил на Донбасі та передачі Києву контролю над українським кордоном на південному сході. Останні передусім пов'язані з відсутністю єдиної позиції ЄС стосовно антиросійських санкцій і фінансовими втратами від закриття російських ринків для європейських товарів. На міжнародному рівні наростає критика Pax Americana, яка полягає в тому, що побудова

справедливого світового порядку, заснованого на безпековій монополії великих держав, вважається нині неможливою [457].

У свою чергу, Росія прагне перекласти всю відповідальність за виконання Мінських угод на Україну, роблячи тим самим передачу непідконтрольної ділянки українського кордону похідною від виконання Києвом Мінських угод на умовах Росії, які полягають у проведенні на непідконтрольних Києву ділянках Донецької та Луганської обл. виборів за умов російської присутності з тим, щоби легалізувати сепаратистські сили та лідерів Л/ДНР. Ілюстрацією стратегії тиску РФ на Україну щодо виконання Мінських угод служить передвиборча програма правлячої партії "Єдина Росія", у якій зокрема йдеться, що: "Виконання Мінських угод є єдиною гарантією миру як на Донбасі, так і в інших регіонах цієї держави (України. – *Авт.*). Їх реалізація відкриє шлях для поступового відновлення російсько-українського діалогу з економічних і політичних питань – по мірі готовності до нього з боку Києва" [216].

Підписавши Мінські угоди, Росія вийшла з матриці агресора, здобувши тим самим фактично статус миротворця як третьої сторони. У свою чергу, РФ створює потужну військову інфраструктуру не лише на східному та північно-східному кордоні України, а й, власне, на самій українській території – у Криму та непідконтрольних Україні територіях Донбасу. Такі кроки націлені винятково на нівелюванні української зовнішньополітичної діяльності, пов'язаної зі зближенням із ЄС. Тож Росія зацікавлена в тому, щоб конфлікт на українському сході тривав якомога довше, якщо не повсякчас. Перманентна політична, безпекова й економічна криза, підтримувана Росією, яка до того ж юридично не бере участі в конфлікті, поки дозволяє блокувати євроатлантичний вектор України. Загалом, як вважають експерти, Україна нині займає геополітичний статус, подібний до того, що мала Польща у роки двох світових війн, а також холодної війни – тобто, виконувала роль санітарного регіону та перебувала на стику імперських інтересів великих держав. До того ж Україна, як і Польща, є нині чи не одним з основних напрямів британсько-американської геополітики в Європі [240, с. 58]. Із цього приводу

З. Бжезинський зауважує, що: "Польща як і Україна – геополітичні центри, значення яких випливає не із сили і мотивації держави, а їх важливого розташування" [15, с. 62].

З огляду на вищезазначене можна зауважити, що саме в Україні відбувається зіткнення "м'якої" (західної) та жорсткої (російської) стратегій. Західна стратегія щодо України передбачає поступове зближення її з євроатлантичними структурами – ЄС і НАТО, а також сприяння побудові демократичного суспільства. Російська ж стратегія має на меті дестабілізувати ситуацію в Україні через політико-економічний тиск та "гібридну війну", яку веде Росія в "сірій зоні" безпеки шляхом поєднання традиційних засобів агресії – тобто, використання як збройних сил, нерегулярних військових формувань з одного боку, так і застосування інформаційно-психологічної, смислової та кібервійни з іншого. Тим самим РФ домагається, що нестабільна Україна із проблемами територіальних суперечок не матиме жодних шансів на інтеграцію до євроатлантичних структур. Також російська еліта підкреслює, що Україна є частиною православної (російської) цивілізації, яка випадково виділилася в окрему територію внаслідок "найбільшої геополітичної катастрофи XX ст." – розпаду СРСР.

Загалом же Україна має для Росії сакральне геополітичне значення у сенсі збереження єдиного трансрегіонального та триєдиного слов'янського простору, пов'язаного нібито із витоками Давньої Русі. Із цією метою Росія готова до проведення серії кампаній із дестабілізації ситуації в Україні шляхом економічного тиску, підтримки антиукраїнських сил та прямого військового втручання. В. Путін акцентує увагу на слов'янофільській спадщині Росії, яка не повинна ідентифікувати себе із Західною Європою, а навпаки боротися із "м'якою силою" Заходу, що поступово знижується. У такій ситуації Україні відводиться роль сірої зони в захисті нової путінської моделі устрою Росії від спокус європейського ліберально-демократичного укладу [302]. Відчуваючи себе ресурсно ослабленою, Росія вважає Україну не інакше як державою, що не відбулася (failed states), а тому має возз'єднатися (принаймні південно-східна її частина) в єдиній східнослов'янській спільноті як невід'ємна складова РФ. Кремль розглядає

свою участь у конфліктах, у тому числі і в українському, як механізм зміцнення свого геополітичного статусу. Переважна більшість політичних експертів доводять, що, розв'язавши "гібридну війну" на тлі масового євроскептицизму й користуючись неоднозначною позицією окремих членів Євросоюзу, таких як Угорщина, Австрія, Італія та Греція, а також підтримкою низки лівих, націоналістичних і праворадикальних сил у Європі, Росія намагається будь-що домогтися недопущення перетворення України на повноцінний геополітичний плацдарм Заходу для подальшого розширення Pax Americana в Євразії. Приміром, у тезах робочої групи Ради із зовнішньої та оборонної політики щодо формування стратегії зовнішньої політики РФ до 2020-х рр. зазначено: "Активна політика на Близькому Сході довкола Сирії разом з твердим курсом у європейській українській кризі зміцнили позиції Росії як однієї із провідних держав" [259]. Також відомий російський експерт С. Караганов прямо заявив, що своїми діями в Україні РФ зупинила просування НАТО в бік Росії [259].

Вдавшись до завуальованої агресії, Росія продемонструвала таким чином неприйнятність реалізації подальшого сценарію "кольорових революцій" з метою створення нових прозахідних демократій за рахунок пострадянських країн. На агресивний крок російського лідера підштовхнули його радники з найближчого оточення, які застерігали стосовно небезпеки поширення хвилі "кольорових революцій" власне на терени самої Росії. Водночас підтримку ескалації конфлікту в Україні варто розцінювати як намагання правлячої російської еліти зберегти путінську систему авторитаризму в умовах економічної рецесії і запроваджених санкцій. Адже саме успішна європеїзація і процвітання України поставило би під сумнів ефективність антидемократичних режимів більшості пострадянських країн, а більшою мірою Росії. Також тріумф стратегії успішних трансформацій в Україні служив би для російського суспільства взірцем позитивних наслідків демократичного повстання для великої православної держави [296]. З огляду на це, обмежене воєнне втручання Росії в Україну планувалося насамперед з метою унеможливлення проведення Києвом відповідних реформ задля прогресивних внутріполітичних та економічних трансформацій. У такому разі, як відзначає старший

дослідник Інституту Брукінса Л. Шевцова, Україна стала для Кремля своєрідною "лабораторією", через яку він намагається втихомирити Росію [313]. Внаслідок цього силовий вплив В. Путіна на Україну пояснюють переважно його фобіями перед дистанційно керованими вуличними протестами в Москві, спрямованими на зміну режиму, аніж його страхом перед розширенням НАТО [150].

Аксіомою є те, що стратегія РФ передбачає виснаження та розпад України не через відкриту широкомасштабну воєнну інтервенцію, а шляхом підриву державності зсередини застосовуючи провокації з розпалу невдоволення населення задля усунення від влади прозахідної еліти [296]. Власне, аналізуючи українську кризу в ЗМІ, російська пропаганда намагається зробите геополітичне заміщення – трактуючи її не як війну РФ з Україною (нехай навіть і через підтримку сепаратистів на Донбасі), а як протистояння Москви зі США [161]. Пропагандистська політика Росії у ході розгортання "гібридної війни", спрямована на доведення того, що Україна може зберегти свою територіальну цілісність і життєздатність лише за умов проведення конституційної реформи, результатом якої має стати федералізація країни. За планом РФ, федералізована Україна має надати особливий статус південно-східним областям, де проживає значний відсоток російського та російськомовного населення. Черговим фактором, який мотивує Росію до силових дій в Україні, є категоричне несприйняття підтримуваних Заходом євроатлантичних устремлінь Києва, у яких Кремль вбачає потенційну загрозу своїй безпеці [520].

Проблематика трансформації існуючого світового порядку актуалізується по мірі наростання геополітичних суперечностей між провідними суб'єктами міжнародного впливу в існуючих та нових точках перетину їхніх інтересів. Оцінюючи сучасну ситуацію в Євразійському регіоні, можна говорити про прискорення міжцивілізаційної боротьби. Саме завдяки своєму геополітичному статусу Україна, як складова геополітичного фронту протистояння цивілізацій, стає каталізатором перетворень як євразійського простору, так і світового порядку загалом. Поряд із сирійською кризою, міграційними проблемами в Європі та міжнародним тероризмом збройний конфлікт в Україні, інсценований

Москвою, став черговою точкою геополітичної біфуркації на світовій геополітичній карті. Разом із тим, на думку західних експертів, кризу в Україні зумовило саме класичне геополітичне мислення, яке нині переважає як у Росії, так і до певної міри на Заході. Україна стала полем геополітичної битви між ліберальною англосаксонською цивілізацією, що ґрунтується на морській силі та фінансах і православною російською цивілізацією, яка надає перевагу континенталізму і традиціоналізму. Саме зіткнення двох геополітичних культур на теренах України стало одним із чинників трансформації світового порядку [525].

Загалом же, за оцінками більшості як західних, так і вітчизняних експертів Росія домагається "заморожування" конфлікту в Україні або принаймні завершення його на вигідних для себе умовах, що полягають передусім у збереженні російської культурної самобутності на південному сході, офіційному утвердженні статусу російської мови як другої державної та гарантій того, що Київ утвердить позицію неприєднання до НАТО, а в перспективі й до ЄС [240, с. 59].

Підкреслюючи потенційну можливість кардинального порушення балансу стримувань і противаг у сучасному світі, російський президент В. Путін "спрогнозував" в одній зі своїх заяв множення регіональних конфліктів за непрямої участі великих держав унаслідок відмови рахуватися з геополітичними інтересами одна одної. При цьому російський керманич підкреслив, що до групи ризику варто передусім віднести нестабільні країни, що розміщуються на стику геополітичних інтересів основних центрів міжнародного впливу. Таким чином, судячи з риторики російського президента, такий меседж, по суті, анонсував початок нової холодної війни між РФ і Заходом [217].

Росія у свої агресивній геостратегії користується передусім аморфністю Заходу та ЄС зокрема, який дедалі частіше зіштовхується із внутрішньополітичними та внутрішньоекономічними проблемами, що зумовлені надмірною бюрократизацією найбільш вдалого інтеграційного проекту в історії людства. Геополітична втома від України, наростання популізму та євроскептицизму, помножені на Brexit, можуть накластися на зміну внутрішнього становища у низці ключових країн ЄС, таких

як Німеччина та Франція, де вплив на політику ультраправих популістських сил усе ще залишається значним. Прикладом того є політсила "Альтернатива для Німеччини", що пройшла до бундестагу внаслідок виборів у вересні 2017 р. Популістські європейські сили, як відомо, користуються активною підтримкою (у т. ч. і фінансовою) Росії. Зважаючи на це, за умов, що склалися, Україна може опинитися у вкрай невигідному геополітичному становищі. За умов ослаблення глобального впливу США за період правління Б. Обами, Росія користується ситуацією для зміцнення свого впливу на пострадянському просторі, зокрема через посилення в ньому свого геополітичного впливу. Також із приходом до влади у США республіканця Д. Трампа, який висловлювався за порозуміння з Москвою, ситуація в майбутньому може скластися цілком позитивно для Росії.

Окремі західні політологи обстоюють позицію щодо відмови Заходу від "вестернізації" України, яка має набути роль нейтрального буфера між НАТО та Росією. Саме в цьому полягає нібито вихід із геополітичного тупика України, так і геополітичного "клінчу" Росії та Заходу. Таким чином, США мають вилучити з порядку денного розширення НАТО за рахунок України та Грузії. Навіть такі американські експерти як екс-держсекретар Сполучених Штатів Г. Кіссінджер розцінює події в Україні 2014 р. як державний переворот, а анексію Криму Росією як реакцію на нього в контексті того, що більшість населення Криму є російським, а також через занепокоєність щодо майбутнього Чорноморського флоту [162]. На неофіційному рівні між представниками Росії та США обговорювався план-стратегія примирення України з Росією. Останній полягає в тому, що Росія має гарантувати безпеку на сході України в обмін на те, що Вашингтон не буде надто активно втручатися у кримське питання. У такій ситуації Крим перестане бути каменем спотикання у російсько-американських відносинах, а США в перспективі можуть піти на зняття санкцій з Росії, уведених за її агресивну політику. Також передбачається, що США мають визнати сферу геостратегічних інтересів Росії на південно-західній частині колишнього СРСР – від Білорусі і України, через Грузію до Казахстану [250]. З огляду на це, існує міжнародна позиція, що виходом із зазначеної ситуації могла би

стати так звана фінляндизація України, яка унеможливлює її вступ до НАТО, проте такий механізм не влаштовує передусім Україну в умовах безпекової кризи світового порядку. Таким чином, надто мінливі політичні обставини у США та ЄС можуть звузити поле для маневру українському керівництву, яке буде змушене піти на поступки Росії у Мінських переговорах щодо ситуації на сході України.

Саме через перманенту підтримку в Україні конфлікту на сході РФ намагається натиснути на ЄС та США з метою збереження сфери впливу на євразійському просторі. Проте, як відомо, Україна для В. Путіна є лише одним із полігонів протистояння із США поряд з іншими країнами пострадянського простору, а також такими об'єктами геополітики як Сирія чи Іран. У цій ситуації перемога у протистоянні за Україну буде розцінена російським керівництвом як чергова поразка Сполучених Штатів. На цьому тлі США намагаються взяти реванш шляхом зміцнення України як ключової держави Чорноморського регіону [20]. Разом із тим, на тлі посилення Ісламської держави (ІДІЛ), серії терактів у Франції та російського втручання в Сирії українське питання ніби відходить на другий план. Хоча Україна і спирається на економічну та політичну підтримку Заходу на тлі тиску з боку Росії, український уряд не може бути до кінця впевненим, що така підтримка буде тривати постійно з огляду на регулярні політичні та суспільні трансформації в Євроатлантичному регіоні.

Водночас існує навіть гіпотеза, що Росія була зацікавлена в ескалації української ситуації, намагаючись таким чином перерозподілити сфери впливу з Німеччиною. Відповідно до припущення – РФ розраховувала на економічний контроль над південними та східними областями України, а Німеччина завдяки формальному зближенню Києва з ЄС мала б отримати доступ до центру та заходу, зміцнивши таким чином свої позиції в Східній Європі та ЄС загалом. Утім США, як світовий гегемон, не зацікавлені у перерозподілі світового балансу сил не на їхню користь і виступили проти створення будь-якого континентального блоку Росії з Німеччиною. Наслідком стало те, що Вашингтон фактично схилив Німеччину на свій бік, обіцяючи сприяти підвищенню рівня енергонезалежності ЄС через диверсифікації постачання

енергоносіїв. Імовірно, що саме завдяки таким діям В. Путін опинився у геополітичному цугцванзі, не маючи при цьому серйозних союзників [578, с. 228].

Окрім перманентних сутичок українських військ із сепаратистами за російської підтримки, Москва паралельно здійснює постійний економічний тиск на Україну, що зокрема виявляється в періодичному відімкненні постачання природного газу, а також торговельній війні, що виникла внаслідок введення Росією торговельного ембарго на українські товари та заборони транзиту українських товарів до центральноазіатських країн територією РФ [457]. Зокрема, упродовж жовтня-листопада 2013 р. Росією було запроваджено жорсткіший режим дотримання митного транзиту щодо українських товарів, які ввозяться на територію МС, а також заборону постачання окремих товарів з України до Росії [24, с. 370].

Важливим геостратегічним завданням для Росії є недопущення інтеграції України до єдиної енергетичної системи Європи, оскільки українська газо-транспортна система (ГТС) є ключовою складовою європейської енергетичної мережі. З огляду на це, для Росії важливим є усунення України як головного транзитера енергоресурсів до Європи. Незважаючи на диверсифікацію енергопостачання шляхом будівництва нових енергетичних магістралей, ГТС України все ще залишається потужною транзитною геоекономічною ланкою експорту енергоносіїв до Європи. Ураховуючи це, надважливим стратегічним завданням для Росії було встановлення контролю над українською ГТС та підземними сховищами газу (ПСГ) про що свідчили тривалі дискусії щодо придбання Росією української енерготранспортної мережі в обмін на дешевий газ [253].

У 2004 р. РФ, мотивуючи відмовою дотувати українську економіку, підняла ціни на газ для Києва до рівня ринкових, або в чотири рази (із 50 до 200 дол за 1 тис. $м^3$), однак головною причиною такого кроку було все ж проголошення західного зовнішньополітичного вектора Україною як пріоритетного [253]. У 2006 р. та у 2009 р. "Газпром" повністю припиняв постачання газу до України та його транзит у Європу головно через неузгодженість ціни блакитного палива для Києва. Лише гарантії у 2010 р. стосовно продовження перебування російського Чорноморського

флоту в Криму до 2042 р. сприяли певному зниженню ціни газ для України на 30 % та певною мірою розрядили ситуацію у сенсі його транзиту до ЄС. Зрештою, третє масштабне відімкнення природного газу до України відбулося у 2014 р. на тлі розгортання "гібридної війни". Спровокована РФ енергетична криза була передовсім необхідна їй у ролі шантажу Європи та демонстрації ненадійності України як транзитера, що покликано сприяти підтримці реалізації альтернативних проектів постачання енергоносіїв до ЄС [508, с. 3–4]. До того ж тривала інформаційно-пропагандистська війна РФ, спрямована на формування образу України як ненадійного транзитера, що створює ризики безперебійному постачанню енергоресурсів та держави, яка несанкціоновано може відбирати газ, призначений для європейського споживача [215]. Саме звідси беруть свої витоки прагнення Росії запустити проекти постачання енергоресурсів до Європи в обхід України, що може створити прецеденти з маніпуляцією обсягів постачань окремим європейським країнам задля посилення на них геоекономічного та геополітичного тиску. Однак подібна орієнтація на власну енергетичну могутність виявилася досить небезпечною та ілюзорною у зв'язку зі світовою кон'юнктурою цін на енергоносії [52].

Варто додати, що криза на сході України, спровокована РФ, як й у випадку із Грузією та Сирією, не виключає енергетичного контексту, ураховуючи транзитний потенціал держави. У цій багаторівневій стратегії Росії простежується захист інтересів російських енергетичних монополій ("Газпрому" та "Роснафти") з метою збереження їхньої присутності на європейському енергетичному ринку. З розрахунку Кремля, нестабільність в Україні разом із "ненадійністю української ГТС", спрямована на те, щоби примусити ЄС прискорити втілення енергетичних проектів в обхід її території, зокрема "Південного потоку". Крім того, саме Слов'янськ став однією із перших гарячих точок сходу України, де зосереджені значні запаси сланцевого газу, що в перспективі реалізації "Юзівського проекту" могли б стати ключовим фактором у позбавленні масштабного енергетичного впливу російського монополіста в особі "Газпрому" [237].

Посилення керованого конфлікту в Україні, окрім прагнення зіштовхнути Київ із європейського курсу також містить у собі

сенс внесення деструктиву у вугільну промисловість, інфраструктура якої фактично паралізована, також при цьому існує ймовірність виведення із ладу окремих магістральних газопроводів, які проходять українською територією та забезпечують постачання енергоносіїв до ЄС. Одним із завдань РФ, як відомо, є підштовхування до енергетичного розколу Євросоюзу шляхом протиставлення інтересів його членів за формулою "підтримки/непідтримки" України у врегулюванні енергетичного спору з Москвою. Енергетичний фактор деструктиву відносин усередині ЄС тривалий час не сприяв створенню енергетичного союзу, ініційованого тодішнім польським прем'єром Д. Туском. Варто додати, що РФ останнім часом нарощувала військову присутність в енергетично значимих для неї регіонах, таких як ЦА, Каспійський басейн, Арктика та Далекий Схід [467].

РФ весь час була зацікавлена у збільшенні енергетичної залежності країн ЄС від російських енергоресурсів, а також усуненні з енергетичного ринку Україну як провідного транзитера енергоносії на європейському напрямку. Водночас РФ будь-що намагається не допустити збільшення постачання газу до України з Європи у реверсному режимі за дещо зниженими цінами, про що свідчить постійне намагання знизити обсяги постачання газу до низки європейських країн. Тим самим Київ кілька років поспіль домагався створення консорціуму щодо спільного російсько-європейського управління українською ГТС [308, с. 87–88]. У 2016 р. транзит енергоресурсів територією України знизився. Водночас запуск газопаропроводу "Північний потік-2", який до того ж лобіює Німеччина, є енергетичною загрозою як для України – держави-транзитера російського блакитного палива, так і споживача, яким є Євросоюз. РФ намагається протиснути як проект інфраструктурного розширення пропускної спроможності "Північного потоку", так і проект побудови "Південного потоку", ураховуючи те, що територією України до ЄС транзитується майже 70 % всього російського газу [165].

Саме через вищезазначений механізм реалізації згаданих проектів Росія намагається позбавити Україну статусу потужного транзитера своїх енергоресурсів до Європи. Загалом же, за словами очільника "Газпрому" О. Міллера, Росія має плани після 2019 р. повністю припинити транзит газу територією України.

Таким чином, створивши конфлікт на Донбасі, Росія, окрім прагнення закрити Україні шлях до євроатлантичних структур, намагається паралельно протиснути проект "Північний потік-2".

Реалізація "Північного потоку", разом із "Турецьким потоком" фактично позбавить Україну статусу транзитера російського газу до Європи. Адже потужність з уведенням двох ліній "Північного потоку-2", запланованим на 2019 р., збільшить його пропускну річну спроможність із 55 млрд $м^3$ до 110 млрд $м^3$. При цьому логічним є те, що вісім членів ЄС (країни ЦСЄ) виступили проти розширення "Північного потоку", оскільки, на їхню думку, останнє несе геополітичну загрозу та справить потужний вплив на розвиток газового ринку та схему газового транзиту в регіоні [37].

Починаючи із 2014 р., Україна вдалася до реверсної закупівлі газу з Європи, чим різко знизила енергетичну залежність від російського "Газпрому" в умовах "гібридного конфлікту" "Газпрому" й українського "Нафтогазу". Таким чином, Україна зробила ставку на постачання газу з ЄС, завдяки чому скоротила імпорт газу з Росії в чотири рази. Так, частка постачань газу з Європи до України зросла останнім часом до понад 60 % або до понад 9 млрд $м^3$, тоді як обсяг російського газу становив у середньому 6 млрд $м^3$. Віднині Україна взагалі не закуповує в Росії газ, тому РФ втратила такий важливий важіль тиску на Україну як енергетичний, унаслідок диверсифікації постачання природного газу з Європи. Додамо також, що цінова кон'юнктура на європейському ринку енергоресурсів сприяла встановленню прийнятної вартості для України в останні три роки. За офіційними даними з кінця 2014 р. по березень 2016 р. спотові ціни на газ у ЄС знизилися більш ніж удвічі – із 300 дол до 135–165 дол за 1 тис. $м^3$ [46].

По завершенню Другої світової війни в європейській історії відсутні випадки насильницького відторгнення територій суверенних держав. Прецедент до корекції геополітичної парадигми РФ постав у контексті захисту співвітчизників за кордоном (як на пострадянському просторі, так і за його межами), кількість яких становить близько 30 млн осіб, які й формують основу "русского мира" (рос.) [238]. Утім, така геополітична парадигма не відповідає поведінці великої держави у XXI ст. Про ірраціональність дій Кремля зазначає у одному зі своїх інтерв'ю згадана Л. Шевцова, доводячи тим самим суперечливість дій Росії на євразійському

просторі, що нібито стали контраргументом на загрозу її інтересам у цьому регіоні. Як приклад експерт звертається до оновленої зовнішньополітичної доктрини РФ, де, зокрема, йдеться про завершення епохи Заходу, а тому вся стратегія протистояння з ним за логікою не має жодного сенсу. Разом з тим, РФ має тісні ринкові стосунки із західним світом, зокрема ЄС у сенсі економічних гарантій існування російського енергетичного класу, який до того ж тримає всі свої заощадження в західних банках та є одними із найбагатших груп туманного Альбіону [313].

Зважаючи на ситуацію, що склалася на міжнародній арені, Україні необхідно прискорювати політичні й економічні реформи, оптимізувати боротьбу з корупцією, а також надалі модернізовувати армію відповідно до стандартів НАТО. Водночас Україні варто намагатися зміцнювати свою військову співпрацю з Польщею, країнами Балтії, Молдовою, Румунією Туреччиною та Грузією з метою геополітичного посилення так званої Балто-Чорноморської дуги або блоку Міжмор'я. Зазначені країни могли би об'єднати свої економічні та військові потенціали в разі подальшого наростання суперечностей між країнами ЄС і НАТО, а також за умов наростання експансіонізму з боку Російської Федерації. Одним із пунктів на шляху до такого альянсу може бути також зближення України з Білоруссю, яка також періодично прагне звільнитися від надмірної опіки "старшого брата". Отже, Україні необхідно розвивати багатосторонню співпрацю із країнами ЦСЄ, які можуть стати потенційними об'єктами російської агресії [560].

За несприятливих геополітичних умов Росія намагатиметься й надалі повернути геополітичний вплив над Україною через зміну її прозахідного керівництва або ж хоча би домогтися від Києва нейтралітету. Захід усе ж зацікавлений у збереженні Україною проєвропейського зовнішньополітичного курсу, європеїзації та її вестернізації з тим, щоби забезпечити формування так званої вітрини – наочного прикладу альтернативи розвитку країн пострадянського простору. Зокрема в ЄС та США розуміють, що підтримка змін в Україні у підсумку має сприяти процесам трансформації політичного й економічного укладу самої Росії. Україна таким чином бачиться Заходом в ролі противаги авторитарній Росії як спадкоємиці СРСР та можливого центру нових інтеграційних процесів на пострадянському просторі. У цьому сенсі

власний алгоритм трансформації України в ліберальну демократію західного штибу запропонував відомий американський фінансист Дж. Сорос, який обстоює своєрідний план Маршала для України у вигляді надання не менш як 50 млрд дол фінансової допомоги упродовж десяти років. Важливим кроком у цьому напрямі є прийняття Сенатом США законопроекту "Акт в підтримку свободи в Україні" (Ukraine Freedom Support Act) від 11 грудня 2014 р., який передбачав надання Україні фінансової допомоги, зокрема й на військові потреби в розмірі 350 млн дол [565]. Також наприкінці 2014 р. було прийнято "Резолюцію 758" – документ, який встановлює механізм забезпечення всебічної підтримки України на знак противаги російській агресії. Цього ж року Київ відмовився від подальшого збереження статусу нейтралітету.

Варто зауважити, що більшість західних експертів схиляється до думки, що, намагаючись силовим шляхом утримати Україну у сфері свого геополітичного впливу через окупацію частини її території, Росія остаточно втратила Україну, яка дедалі більше буде зближуватися з євроатлантичними інституціями. До того ж США на 2018 р. запланували чергове виділення фінансів України (близько 350 млн дол) на зміцнення безпеки та підтримку українського оборонного сектора. Допускається також і надання Україні летального оборонного озброєння в разі загострення ситуації в південно-східних окупованих територіях чи можливого наступу Росії з метою захоплення інших українських територій та розширення зони конфлікту. Тож Україна становить виняткову геополітичну цінність як для Росії, так і для Заходу водночас.

Таким чином, Україна стала плацдармом геополітичного зіткнення євроатлантичної і євразійської безпекової та інтеграційної парадигми. Із загострення протистояння між провідними центрами сили Україна дедалі більше стає вагомим фактором зміни світового порядку. Зближення України з Євросоюзом, що стало надактуальним з укладанням між ними угоди про асоціацію, є абсолютно неприйнятним для Росії, оскільки остання реалізує власний інтеграційний проект – Євразійський економічний союз, у якому одне із ключових місць відводиться саме Україні. З огляду на це надання Україні асоційованого членства фактично позбавляє Росію важелів залучення Києва до ЄАЕС. Росія ціною значних економічних втрат намагається утримати Україну

у сфері власних стратегічних інтересів, незважаючи на мінімальні шанси на перемогу в цьому змаганні із колективним Заходом. Особливої ваги питання збереження геополітичного впливу РФ над Україною набуло після подій 2014 р., відомих як Революція гідності. Перегляд і зміна кордонів суверенної держави шляхом анексії Кримського п-ва та подальшого розпалювання "гібридного конфлікту" в південно-східних регіонах України стали справжнім викликом, який Росія кинула Заходу та всьому світу. Події в Україні стали серйозним викликом для В. Путіна й ударом по його геополітичних/імперських амбіціях щодо відтворення інтеграційної організації на пострадянському просторі під протекторатом Росії. Саме тому Помаранчева революція та Революція гідності в Україні розцінюється Москвою не інакше як факт завдання максимального геополітичного збитку Росії на пострадянському просторі. Тут варто говорити про наростання в Російської держави "фантомних болів" унаслідок "ампутації" імперії. Реалізація геостратегії Росії враховує також радикальні внутрішньополітичні зміни в Україні, які сприяють прискореній євроатлантичній інтеграції держави. Остаточна переорієнтація Україною свого зовнішньополітичного вектора в бік євроатлантичних структур означає для Кремля значне послаблення південно-західного геополітичного флангу Росії. Зважаючи на це, для російської геостратегії утримання в полі свого впливу України є надважливим завданням. Можна спрогнозувати, що проектування впливу на Україну визначатиме майбутнє не лише євразійського простору але й багато в чому світового порядку загалом.

1.3. Відносини ЄС – Україна в контексті розвитку формату "Східного партнерства" та Угоди про асоціацію

Відкриття переговорів щодо початку зближення Української держави з єдиною європейською спільнотою, уособленою ЄС, розпочалося у квітні 1992 р. Результатом перемовин стала перша рамкова угода між ЄС та Україною, а саме, Угода про партнерство

та співробітництво (УПС), яка була підписана 14 червня 1994 р. й набула чинності 1 березня 1998 р. Україна була віднесена до категорії "нових незалежних держав" (ННД, NIS), на відміну від держав Центральної та Східної Європи, яким були запропоновані так звані європейські угоди, що відкривають шлях до набуття членства в ЄС за масштабної фінансової допомоги в межах програми PHARE, тоді як NIS були доступні тільки PCA (Partnership and Cooperation Agreement) під конкретну програму фінансової допомоги: TACIS [387]. Обрана модель розвитку відносин ЄС – Україна визначила подальший розвиток політики ЄС щодо України, суттєвим чином зберігаючи стратегічне бачення України як держави між Сходом і Заходом.

Події 2004 р. значно прискорили повільний розвиток швидким запуском Європейської політики сусідства (ЄПС) та прийняття першого документа, що передбачив процес підписання/ратифікації угоди про асоціацію (АА), яка мала стати новою основою для майбутніх відносин між ЄС і Україною. Як справедливо зауважують європейські фахівці із зазначеної проблематики, зокрема М. Марсо, "PCA відображають певний момент і атмосферу в недавній історії і саме поняття PCA тісно пов'язане із феноменом зникнення СРСР" [511]. Таким чином, де-факто було проведено лінію умовного геополітичного розділу між країнами Центральної та Східної Європи, яким були запропоновані європейські угоди – "дорожні карти" до приєднання, у той час як ННД (за винятком країн Балтії) були запропоновані PCA, що не передбачають перспектив приєднання до інтегрованого простору Євросоюзу [557].

Із глобального погляду, варто зробити кілька зауважень щодо угод України з ЄС. По-перше, Україна була розчарована статусом угод, де її прагнення не були визнані й мали інтерпретуватися як проміжний етап на шляху до більш амбітного двостороннього договору. По-друге, Україна була занепокоєна потенційно активною політикою ЄС щодо розвитку кооперації з РФ, що було виправданим, особливо з огляду на українське бажання стати кандидатом на вступ (на відміну від Росії) [557, с. 425]. До того ж тривалий період ратифікації угод проілюстрував потім громіздкість інституційних і правових механізмів ЄС, і відсутність зацікавленості в розвитку відносин із потенційними кандидатами серед національних пріоритетів у низці європейських держав.

Формування загальної стратегії України як формат зміцнення відносин між ЄС і Україною. Загальна стратегія щодо України була прийнята Європейською радою в Гельсінкі у 1999 р. За оцінкою низки європейських експертів, у тому числі Дж. Фортьє, європейське покликання України було визнано крайньою мірою, Україна потенційно має право на перспективу стати кандидатом на вступ [587, 341]. Водночас держави-члени не дійшли консенсусу з питання важливості і місця України в ролі актора зовнішньої політики Євросоюзу. Сам новий документ посилає неоднозначні сигнали і демонструє відсутність конкретних цілей і завдань [442].

Таким чином, формат між Україною та ЄС можна охарактеризувати як крихкий, що, ймовірно, частково пояснює відсутність конкретної реалізації. Окрім поточної угоди про співпрацю, було сформовано кілька важливих стратегій та ініціатив ЄС: Європейська політика сусідства (ЄПС), Східне партнерство, а також (у меншій мірі) Чорноморська синергія. Усі ці інструменти взаємопов'язані із двосторонньою угодою, зокрема ЄПС будується на основі існуючих угод між ЄС і партнером: угоди про партнерство та співробітництво (УПС) або угоди про асоціацію (АА). Однак цей взаємозв'язок також прослідковується між самими цими документами. ЄПС, яка здійснює двосторонню політику між ЄС і кожною країною-партнером додатково збагачує регіональними і багатосторонніми ініціативами співпраці: Східне партнерство (запущене у Празі у травні 2009), Союз для Середземномор'я (знову запущений у Парижі в липні 2008), а також Чорноморська синергія (запущена в Києві в лютому 2008) [611].

Реалізація ЄПС в Україні. Результати реалізації ЄПС в Україні далекі від того, що очікувалося, значний прогрес був досягнутий у деяких конкретних сферах співпраці. Необхідно зберегти чотири основні проблеми на боці ЄС: неадекватні стимули, унілатеральність, відсутність контролю/контрольних показників, нечітка кінцева мета ЄПС. Стимули, запропоновані в Україні відповідно до Європейської політики сусідства та Східного партнерства, склали суттєву проблему у відносинах між ЄС й Україною. Очевидна причина полягає в тому, що прагнення до вступу України завжди були небажані. Навіть формат Східного партнерства,

який уособлював нову надію на перспективи членства України, виявився позбавлений перспективи руху до можливого вступу. Економічний стимул інтеграції із внутрішнім ринком ЄС, імовірно, бачився найбільш сильним, оскільки ЄС є основним економічним партнером України. Перспектива безвізового режиму також могла бути значним стимулом, але обидва треки не дотягують до українських очікувань. Як справедливо підкреслив К. Волчук: "Прагнення до зони вільної торгівлі в короткотерміновій перспективі, а також залучення до єдиного ринку ЄС у довготерміновій перспективі, як видно, не зможе похитнути українську еліту і суспільство таким же чином, як процес вступу Східно-Центральної Європи і тим самим подолати внутрішні бар'єри на шляху реформ" [611]. Експерт узагальнив це так: відсутність перспективи приєднання; невідповідність довготермінових стимулів і короткотермінових прибутків; співвідношення витрати-вигоди від цих стимулів [611].

Ще однією проблемою є унілатеральний підхід ЄС у побудові та розвитку партнерства із фокусом на європейських інституціях. Додатковим пробілом у практичному вимірі виявилася відсутність належного контролю та контрольних показників. План дій, ініційований у межах Європейської політики сусідства, передбачав кілька вимог, але містив невизначені цілі та пріоритети, що сприяло невизначеності бачення українського майбутнього з обох сторін. Водночас деякі фахівці сприймають кінцеву мету ЄПС як формування буферної зони безпеки або "кола друзів" [377, 428]. Україна мала високі очікування щодо ЄПС і СП, але розчарування стало фактом в обох випадках, оскільки жодна із цих політик не спричинили вагомого реального ефекту.

Деякі практичні позитиви виявилися в межах руху до угоди про асоціацію. Для того, щоб почати переговори щодо DCFTA, Україні було надано статус "ринкової економіки" у 2005 р., після вступу в СОТ у 2008 р. Україна стала найбільшим бенефіціаром ENPI (європейський сусідський і партнерський інструмент "European Neighbourhood and Partnership Instrument") і також отримує користь від нової програми Комплексної інституційної побудови (CIB) [432, 576]. Окрім того, Україна має найдовший досвід співпраці з ЄС у галузі FSJ (формування простору свободи,

безпеки та справедливості). Багато було також узгоджено у сфері перспектив безвізового режиму (спрощення візового режиму, реадмісія, План дій щодо лібералізації візового режиму), у сфері енергетики (поправки до законодавства про ринок газу з метою набуття членства Європейського енергетичного співтовариства), а також у сфері технічної допомоги, де Україна запропонувала введення до дії таких інструментів як TAIEX (Технічна допомога та обмін інформацією) та Twinning (програма технічної допомоги в розробці сучасних й ефективних адміністрацій), що раніше використовували тільки у процесах приєднання країни до ЄС [576].

Проект "Східне партнерство" ЄС у контексті міжнародної стратегічної взаємодії. Концепція "Східного партнерства" та його результати за останні кілька років зазнали серйозної критики як з боку експертної спільноти, так і представників європейського політикуму. Попри амбітність загальних цілей, ініціативі "Східного партнерства" не вистачає розумного підходу щодо особливостей історії, політики та соціально-економічних умов розвитку держав, щодо яких вона спрямована. Спроби усунути цей недолік, здійснені у 2010–2011 рр. шляхом уведення принципу посилення партнерства в існуючому форматі Європейської політики сусідства, базувалися на стартовому припущенні, що ЄС має прагнути зміцнення партнерських відносин і більшим чином стимулювати тільки ті країни, що демонструють прогрес у демократичному реформуванні. Після зустрічі на вищому рівні у Вільнюсі та розвитку подій в Україні, ефективність та перспективи "Східного партнерства" в існуючому форматі поставлено під серйозний сумнів. Значною мірою проблема полягає у формуванні єдиного соціального простору безпеки.

Дослідження проблематики в зазначеному контексті розвивалися за двома основними напрямами. Перший був зосереджений на нормативному підході, що акцентував на створенні спільноти безпеки серед колишніх ворогів [355]. Другий був зосереджений на технологічному вимірі безпеки, що поступово встановлюється за рахунок розвитку військового інструментарію [475]. Ці підходи порушують важливі питання, що стосуються безпеки ЄС та акторів на його кордонах, але дуже поверхнево торкаються про-

цесів, за допомогою яких формуються домовленості щодо формату забезпечення безпеки та підтримки таких домовленостей. Значною мірою йдеться про формування складної системи впливів та відповідальності в межах класичної символічної боротьби за владу, що пояснює природу європейської безпеки на прикладі ініціативи "Східного партнерства". Теоретично зазначене бачення проблеми корелює з концепцією Бурдьє щодо розвитку соціальної сфери і символічної влади, й активується для того, щоб внести зміни до ієрархії влади в політичній системі, яка переформовується між різними суб'єктами в їхньому прагненні бути сприйнятими як легітимні агенти у процесі формування нового соціального порядку [329].

Особливий інтерес у зазначеному контексті становить бачення науковою спільнотою процесу десек'юритизації. Згідно з копенгагенською школою, він означає врегулювання проблеми як політичної, а не екзистенціальної загрози [355]. Проте у практичному вимірі європейська інтеграція зробила його і суттєво деполітизованим, шляхом надання пріоритету застосуванню функціональних і технологічних підходів [604].

З моменту заснування "Східне партнерство" (СП) значно просунулося у справі обміну досвідом і передовими практиками. Ініціатива стала поштовхом до розвитку нових платформ для діалогу на рівні урядів й експертів (тематичні платформи), а також у сферах парламентської і представницької демократії, регіональних і місцевих органів влади країн "Східного партнерства". У Спільній декларації саміту "Східного партнерства" у Варшаві, який відбувся у вересні 2011 р., підкреслюється вже стратегічне значення Партнерства як способу розширення та зміцнення відносин між ЄС і країнами-партнерами, що прискорюватиме їхню політичну асоціацію, економічну інтеграцію і процеси внутрішньої модернізації [370].

Загальний формат СП передбачає:

- перспективу укладання нового покоління угод про асоціацію;
- інтеграцію в економіку ЄС і дію поглиблених угод про вільну торгівлю;

- поступову лібералізацію візового режиму, що супроводжується заходами щодо боротьби з нелегальною імміграцією;
- розширення угоди про енергетичну безпеку;
- збільшення фінансової допомоги;
- тіснішу співпрацю з питань охорони довкілля та зміни клімату;
- збільшення міжнародних контактів й активну участь громадянського суспільства.

"Східне партнерство" засновано на прихильності принципам міжнародного права і фундаментальним цінностям (зокрема тим, що закріплені в конвенціях Ради Європи): демократія і верховенство закону; повага прав людини й основних свобод; вільна ринкова економіка зі стійким розвитком. Практичний формат реалізації партнерства охоплює два ключових треки: двосторонній і багатосторонній. Двосторонній трек створений для зближення відносин між ЄС і кожною із країн-партнерів. Він передбачає:

- модернізацію договірних відносин у напрямі угод про асоціацію;
- перспективи переговорів про поглиблену і всеосяжну зону вільної торгівлі, прогресивної лібералізації візового режиму в умовах безпечного середовища;
- тіснішу співпрацю з метою підвищення енергетичної безпеки партнерів і ЄС;
- підтримку економічної і соціальної політики, спрямованої на скорочення відмінностей усередині кожної із країн-партнерів і між країнами.

З метою підвищення потенціалу кожного з партнерів щодо проведення необхідних реформ нині готують комплексні програми інституційної розбудови. Багатосторонній трек надає нову основу для співпраці й обміну досвідом. Чотири тематичні платформи "Східного партнерства" під головуванням Європейської комісії забезпечують проведення цілеспрямованих сесій і служать для проведення відкритих і вільних дискусій.

Визначено чотири пріоритетні сфери співпраці, серед яких:

- Демократія, належне врядування та стабільність.
- Економічна інтеграція і зближення з політикою ЄС.
- Довкілля, зміна клімату й енергетична безпека.
- Контакти між людьми.

Важливим механізмом "Східного партнерства" є флагманські ініціативи, які є самостійними програмами, спрямованими на підтримку цілей СП і досягнення відчутних результатів у таких сферах:

- Галузеві реформи за допомогою бюджетних програм підтримки ЄС, доповнених інфраструктурними проектами Інвестиційного фонду сусідства.
- Інноваційний підхід до диференціації (принцип "більше за більше").
- Розвиток інститутів, які беруть участь у виконанні угод з ЄС у процесі зближення, за допомогою різних програм ЄС.
- Збільшення підтримки громадянського суспільства з боку ЄС.
- Зміцнення регіональної співпраці за допомогою програм і флагманських ініціатив [500].

Аналізуючи "Східне партнерство" з погляду безпеки у прикладному аспекті, експерти логічно розміщують політику ЄС у межах ширшої логіки забезпечення регіональної безпеки, насамперед Європейської політики сусідства. Прагнучи, таким чином, розкрити можливості європейського проекту в контексті посилення взаємодії ЄС із його східними сусідами, трактуючи міжнародну безпеку як процес будівництва ідентичності, де центр сприймається як такий, що має законну стурбованість щодо ефективності "Східного партнерства". З метою посилення диференціації політики Брюсселя щодо зовнішніх партнерів, СП стало окремим форматом політики для східних сусідів, позитивом якого є те, що їхня європейська ідентичність була визнана, а також деякі з європейських устремлінь на майбутнє.

З іншого боку, східна політика Євросоюзу є складовою частиною регіонального середовища безпеки в Європі, а це означає, що позиціювання ЄС і сусідніх із ним країн у регіональних і глобальних структурах влади часто мають вирішальне значення розуміння процесу [562]. Крім того, концептуальна неоднозначність ЄПС та "Східного партнерства" полягає насамперед у відсутності бачення структурування загальноєвропейського простору. Можна погодитися, що ця неоднозначність також присутня у процесі розширення ЄС, оскільки незрозуміло, що інтенційно рухає ЄС, щоб його збільшити: бажання об'єднати європейські народи, будівництво насамперед економічного блоку, сприяння

забезпеченню безпеки за допомогою політичної перебудови периферії, або через економічний розвиток цих регіонів? Логічним також залишається питання щодо легітимності акторів-партнерів за відсутності перспективи членства. Вочевидь, що, не здійснюючи подальших розширень, ЄС потребуватиме проведення реформ у межах "Східного партнерства", починаючи з посилення його динаміки, залучення недержавних суб'єктів як зацікавлених сторін у процесі орієнтації на менш ієрархічний та державно-орієнтований підхід, який виявився дуже актуальним саме в Україні.

Іншим важливим концептуальним елементом побудови нового формату взаємодії є бачення моделі партнерства з державами, які не є членами ЄС. Аналіз концепції партнерства, прийнятої в межах "Східного партнерства", дає важливі підказки, щоб пояснити, чому воно залишається проблематичним інструментом для сприяння універсалістській точці зору безпеки [435]. У межах "Східного партнерства" залишаються недоліки ЄПС, що передбачають дестимулюючу форму партнерства, яка продовжує бути погано визначеною [501]. Це формулювання дозволяє припустити, що основна проблема пов'язана саме з акцентом ЄС на бюрократичному управлінні, що за своєю суттю має аполітичну динаміку й часто із запізненням реагує на розвиток подій.

За концептуалізації безпеки в Європі залежно від позицій конкретних акторів, насамперед провідних, політика ЄС розпадається на кілька складних дилемних викликів. Перший пов'язаний з інституційним і політичним обмеженням подальшого розширення в контексті невизначеності щодо сенсу проекту європейської інтеграції (особливо за ситуації економічної та фінансової кризи і проблем із міграційною політикою). Другим викликом є характер європейського проекту щодо зон європейської периферії, що посилює асиметричний характер партнерських відносин. Третій виклик ґрунтується на інтерсуб'єктивному характері безпекової політики ЄС, що означає: кожен агент, який приймає правила системи змінюється сам поза історичних та об'єктивно реалістичних обставин розвитку. Орієнтуючись на модель безпеки, в основі якої ідеальний тип демократії і економічного прогресу, ЄС не завжди визнає, що не існує абсолютно ідеального типу демократичної організації соціуму, що є безліч досвіду

мирного соціального прогресу, і що будь-який соціальний і політичний проект має бути історично інтерпольованим [386].

Нарешті, ще один виклик має свою форму впливу, а саме те, що сам простір ЄС є простором конкуренції щодо унормування порядку загальноєвропейської безпеки між США із глобальним баченням світу і безпеки та Росії, що діє шляхом повернення питання про військову силу на порядок денний і прагне мобілізувати військовий капітал як форму соціального капіталу, де основні інвестиції були зроблені Москвою за останнє десятиліття, і де ЄС усе ще залишається обмеженим актором. З іншого боку, наполягаючи на деполітизованому підході регіональної безпеки, ЄС дедалі більше сприймається поза зв'язком із проблемами безпеки своїх партнерів/сусідів, які, як і раніше, ґрунтуються на традиційному ортодоксальному баченні національної безпеки, у тому числі щодо суверенітету.

Де-факто у Східній Європі і на Кавказі тривалий час практично був відсутній ефективно діючий "європейський фактор". Призначенням програми СП й стало конвертування ресурсу "пасивного" потенціалу привабливості ЄС у політичні й економічні результати та способом запропонувати пострадянським країнам таку модель відносин, де ЄС в обмін на допомогу отримував ринки збуту і ресурси країн Східної Європи і Південного Кавказу. У ЄС уже був досвід регіональної політики, прикладами якого є "Середземноморський союз" і "Північний вимір", а на пострадянському просторі програми "Східний вимір" і "Нове сусідство". Практика продемонструвала, що ЄС часто розривається між бажанням виробити спільну загальну політику і розбіжностями стартових стратегічних переваг своїх держав-членів, кожен із яких намагається схилити ЄПС у напрямі своїх геополітичних інтересів. Таким чином, якщо середземноморська компонента була обумовлена активністю Франції та Іспанії, то "Східне партнерство", насамперед, є результатом активності країн Вишеградської групи. Стратегічне значення Східноєвропейського напряму для країн Вишеградської групи є очевидним, але позиції всередині ЄС продовжують бути варіативними, у тому числі щодо обопільного залучення ЄС і Росії до співпраці у Східній Європі.

Отже, будь-які проекти щодо Східноєвропейського простору є спробою трансформувати регіональні стратегічні амбіції окремих

країн до загальноєвропейських зовнішньополітичних проектів. Однак поки жоден із них не виправдав пов'язаних із їхньою практичною реалізацією очікувань. Однією із причин неуспіху слід визначити інституційну слабкість ЄС і відсутність ефективних процедур ухвалення зовнішньополітичних рішень. Ускладненню партнерства сприяє питання про можливість створення нової основи загальної зовнішньої політики ЄС в умовах нових викликів безпеки, що позначиться як на зовнішньому периметрі взаємодії, так і всередині самого Європейського Союзу. Ці фактори, ймовірно, у меншій мірі, але будуть впливати і на результативність ініціатив "Східного партнерства", що потребуватиме як оновлення стратегічного формату, так й удосконалення практичних програм взаємодії.

Ураховуючи повільність розвитку співпраці між Україною та ЄС, "Східне партнерство" було кроком уперед принаймні у двох суттєвих аспектах:

По-перше, Україні вигідне виокремлення із загального масиву ЄПС європейського компоненту – тієї групи країн, що належать до Ради Європи і потенційно можуть апелювати до 49 статті ДЄС щодо права подавати заявку на членство в організації. Упродовж тривалого часу Україна висловлювала незадоволення тим, що в межах ЄПС її розглядають "в одному кошику" із країнами Північної Африки та Близького Сходу. Тепер цю проблему розв'язано через виділення східноєвропейських країн в окрему групу.

По-друге, у рамках зазначеної ініціативи має здійснюватися інтенсивний діалог щодо запровадження безвізового режиму на основі проведення оцінки та визначення практичних пріоритетів, що дозволить розраховувати на досягнення відчутного прогресу і запровадження безвізового режиму в середньостроковій перспективі. На першому етапі, як заявлено в комунікації, країни – члени ЄС готові розглянути скасування консульського збору за оформленні віз, що, за розрахунками, коштуватиме сукупному бюджету країн – членів ЄС близько 75 млн євро щорічно (утім, поки що реалізація зазначеної можливості блокується впливовішими країнами-членами, так само як і надання конкретних "дорожніх карт" до безвізового режиму за західнобалканським зразком).

Ініціатива "Східне партнерство" вбирає в себе значну частину досягнень, напрацьованих у двосторонньому форматі між Україною та ЄС, зокрема Україна першою:

- розпочала переговори щодо укладання Угоди про асоціацію;
- уклала й увела в дію Угоду про спрощення оформлення віз;
- розпочала переговори щодо створення поглибленої зони вільної торгівлі з Європейським Союзом;
- розпочала візовий діалог, що має на меті скасування візового режиму для громадян України з боку ЄС;
- розпочала поглиблену співпрацю в енергетичній сфері – почалися переговори щодо приєднання України до Договору про Енергетичну співдружність.

На думку старшого дослідника Інституту досліджень безпеки Європейського Союзу (Париж) Сабіни Фішер, важливість ініціативи "Східне партнерство" для східних сусідів зумовлена такими обставинами:

- ініціатива "СП" є політичним сигналом солідарності з боку ЄС, що відрізняється від попередніх, переважно технічних документів ЄПС;
- пропонує заміну існуючих УПС на Угоди про асоціацію для всіх країн (за українським зразком);
- започатковує новий інструмент – "Поглиблену програму інституційного будівництва" на двосторонній основі;
- пропонує деталізовану процедуру започаткування поглибленої зони вільної торгівлі шляхом створення Сусідського економічного співтовариства;
- надає деталізовані підходи щодо поглиблення енергетичної співпраці;
- регіональний/багатосторонній вимір є значно глибшим, ніж в існуючих документах ЄПС (передбачаються регулярні багатосторонні зустрічі на рівні від високих чиновників у різних галузях до глав держав);
- передбачає більші витрати з бюджету ЄС (додаткові 350 млн євро на зміцнення державних інституцій, захист кордонів тощо).

- не розв'язує на зазначеному етапі фундаментального питання перспективи членства для східних сусідів, проте все ж є кроком уперед у політиці ЄС щодо цих країн;
- у межах "Східного партнерства" передбачається відповідна інституційна програма, що надасть можливість на додаток до існуючих уже програм, таких як TWINNING і TAIEX, суттєво поліпшити інституційну спроможність країни інтегруватися до ЄС [265].

Вочевидь, слід відзначити урізноманітнення політик і практик, що їх застосовує Європейський Союз у своїх відносинах зі східними сусідами, включаючи Україну. У межах "Східного партнерства" запропоновано перелік інструментів, який певною мірою відрізняє східноєвропейську політику ЄС, з одного боку, від його російської політики, з іншого боку – від середземноморської та близькосхідної. Євросоюз перебуває у фазі формування і втілення нового типу асоціативних відносин, які будуть де-факто сприяти інтеграції країн-партнерів без офіційного проголошення на даному етапі перспектив членства. Наразі очевидно, що й Україна, і більшість інших країни регіону розглядають цю політику радше як додатковий інструмент, що створює деякі нові можливості, на додачу до існуючих двосторонніх відносин.

Варто зауважити, що програми Східного партнерства охопили країни різних рівнів розвитку та прогресу у прийнятті європейських стандартів. Угода про асоціацію також мали бути запропонована всім партнерам Східного партнерства, незалежно від їхніх амбіцій у напрямі перспектив приєднання, та не фіксуючи жодних гарантій. Як справедливо зазначили європейські експерти, зміни (гео)політичних обставин визначать, чи можуть ці угоди перерости у свого роду інструменти, які готують до вступу або, радше, залишаться альтернативою приєднання [265].

Європейська інтеграція неодноразово була підтверджена як стратегічний напрям розвитку України, що виявляється у продовженні всіх без винятку компонентів співпраці і переговорних процесів, принциповим із яких стала Угода про асоціацію та зону вільної торгівлі.

Варто зауважити, що ідея регіональних торговельних угод постала в 1960-ті рр. у середовищі країн із середнім рівнем розвитку

економік. В епоху активної глобалізації (1980-ті рр. і далі) їх почали розглядати як альтернативний підхід до багатосторонніх переговорів, здійснюваних у межах Давоського раунду розвитку ГАТТ/СОТ найбільш розвиненими економічними потугами. Досвід зазначених вище регіонів є різним і не може бути оціненим як однаково успішний, у цьому сенсі з регіону Східної Європи до 80 % регіонального товарного експорту йшло до Євросоюзу [369]. Базова проблема сучасності полягає у фінансових проблемах, бюджетних дефіцитах та зменшенні масового попиту у країнах Євросоюзу, що поступово призводить до позбавлення країн Східної Європи можливості продовжувати орієнтуватися винятково на внутрішній регіональний ринок і робить необхідною диверсифікацію зовнішньої торгівлі, незалежно від рішень наддержавних управлінських інститутів ЄС.

Що стосується східноєвропейських економік середнього рівня, то тут відповідні процеси вже у масштабних виявах розпочалися після революційних подій 1989 р. і Євросоюз майже одразу запропонував східноєвропейцям критерії повноправного членства на доволі близьку перспективу.

Практичний вимір концепції відносин України з ЄС на шляху до асоціації. Україна та Європейський Союз перебувають на стадії формування та реалізації нового типу взаємин, що отримав назву "асоціація", або, у розширеній версії терміна, "політична асоціація та економічна інтеграція".

Нормативно-правове оформлення асоціативних відносин відбувається через укладання Угоди про асоціацію між ЄС та Україною, що укладена замість Угоди про партнерство та співробітництво розпочато. Назва угоди була попередньо узгоджена міністрами закордонних справ Європейського Союзу 22 липня 2008 р. у Брюсселі на засіданні Ради Євросоюзу [587].

Із правового погляду немає чітко визначеного тлумачення поняття *асоціація* – ані у праві ЄС, ані в законодавстві України. У Договорі про заснування Європейського співтовариства 1957 р. термін асоціація в аспекті зовнішніх зносин Співтовариства вживають у двох значеннях. По-перше, як специфічний правовий статус неєвропейських країн і територій, що перебувають під суверенітетом окремих держав – членів ЄС. Друге значення –

режим відносин із державами, що не є членами ЄС. Стаття 310 Договору про Європейський Союз уповноважує Європейське Співтовариство укладати "угоди про встановлення асоціації, що передбачає взаємні права та зобов'язання, спільні дії й особливі процедури" [410].

На думку фахівців із права, рішення Суду правосуддя Європейських Співтовариств від 30 вересня 1987 р. у справі 12/86 "Demirel" дещо конкретизує юридичне тлумачення суті угод про асоціацію, зазначаючи, що така угода встановлює особливі відносини держави з ЄС, оскільки створює "спеціальні, привілейовані зв'язки із країною, що не є членом, та повинна, принаймні якоюсь мірою, брати участь у системі Співтовариства" [265]. Таким чином, гнучкість правового значення поняття асоціація зумовлює той факт, що практика підготовки, укладання та реалізації угод про асоціацію між ЄС і третіми країнами може суттєво відрізнятися.

За оцінкою експертів, зокрема О. Сушка, наразі існує принаймні п'ять типів та три покоління Договорів про асоціацію між ЄС і третіми країнами, напрацьована значна правова традиція таких договорів та досвід їхньої реалізації. Експерт зазначає, що зазначений досвід свідчить про суттєву типологічну відмінність, наприклад, між договорами про асоціацію із латиноамериканськими країнами та договорами про стабілізацію та асоціацію із країнами Західних Балкан – адже перші переважно спрямовані на створення преференційних торговельно-інвестиційних режимів, тоді як останні мають на меті забезпечити підготовку цих країн до членства в ЄС [265].

Упродовж тривалого часу українська сторона сподівалась отримати формальну перспективу членства в Євросоюзі відповідно до стратегічної мети, закріпленої в законодавстві України. Однак внаслідок внутрішніх проблем як у самому ЄС, так і в Україні, питання перспективи вступу України в організацію не було зафіксоване в Угоді про асоціацію, хоча з теоретичного погляду, її перший варіант не позбавляв Україну права в перспективі скористатись ст. 49 Договору про Європейський Союз і подавати заявку щодо членства. Однак офіційно прийняті ЄС вимоги на запит уряду Нідерландів де-юре зафіксували як відсутність

зв'язку формату асоціації з можливою перспективою членства, так і доступу до відповідних фондів й інструментів Євросоюзу. Утім, можна очікувати посилення кооперації щодо забезпечення співпраці Союзу з Україною через створення Ради асоціації, збільшення обсягу фінансової допомоги, більшого залучення інституцій ЄС до здійснення Україною необхідних реформ.

Українська та європейська сторони наголосили, що Угода з Україною може стати зразком при укладанні базових договорів із країнами, до яких застосовують ініціативу "Східне партнерство". Проте "асоціативні угоди третього покоління", до яких належать "європейські угоди" ЄС із країнами ЦСЄ 1990-х рр., передбачали значний обсяг взаємних зобов'язань та реформ в асоційованих країнах. Однак на практиці їхнє значення було обмеженим короткотерміновою перспективою (2–3 роки), за якою слідувало подання офіційної заявки на членство із подальшим отриманням статусу кандидата та початком переговорів про набуття членства, тож період, коли саме така європейська угода виконувала роль провідного правового інструменту побудови системи відносин, був доволі обмеженим. В зазначеному контексті слушною є думка Р. Хорольського, який зауважив, що у випадку України Угода про асоціацію буде виконувати свої безпосередні функції триваліший час, оскільки отримання статусу кандидата в перспективі 3–5 років не є реалістичним очікуванням. Відповідно, Угода має бути наповнена інструментарієм, що не втратить актуальності і в тривалішій перспективі (5–10 років) [265].

Інструментарій Угоди про асоціацію має забезпечувати ефективний контроль за виконанням Україною взятих на себе зобо в'язань, що передбачатиме в тому числі кооперацію ЄС з українськими суспільними силами, зацікавленими у проведенні реальних реформ. Наприклад, цьому сприятиме встановлення коротко- та середньотермінового планування виконання Україною своїх зобов'язань і його постійний моніторинг. У цьому процесі активну роль має відігравати й українське організоване громадянське суспільство (зокрема, через максимальний доступ до інформації щодо виконання Угоди й участі в моніторинговому процесі). Ще одним важливим інструментом мають стати ефективні процедури врегулювання суперечок, які виникатимуть у зв'язку з виконанням договору.

З іншого боку, договір повинен дозволяти українському бізнесу й організованому громадянському суспільству реалізовувати свій потенціал без посередництва держави. У цьому аспекті ключовим є надання українським фізичним і юридичним особам можливості користуватися перевагами Угоди про асоціацію через пряму дію її норм.

Інтегральною частиною Угоди про асоціацію є створення ЗВТ, що передбачає не лише скасування тарифних бар'єрів у торгівлі, але й низку регуляторних реформ, спрямованих на поступову інтеграцію України у спільний ринок ЄС. Як пояснює Європейська комісія, угода про ЗВТ з Україною "має стати першою з нової генерації глибоких і всебічних угод про ЗВТ, що охоплюватиме всі дотичні до торгівлі сфери (зокрема послуги, права на інтелектуальну власність, митні процедури, державні закупівлі, енергетичні питання, конкуренцію тощо), а також спрямована на подолання так званих "надкордонних" перешкод шляхом глибшої регулятивної адаптації до торговельного законодавства ЄС" [410]. Однак уже з початку дії ЗВТ очевидним виявився конфлікт між інтересами виробників, які прагнуть захистити ринок, і споживачів, які надали б перевагу доступу до якісних товарів за нижчими цінам. Є ознаки і конфліктів між коротко- та довготерміновими інтересами, зокрема в питаннях швидкості впровадження екологічних, санітарних і фітосанітарних стандартів.

Отже, нова угода Україна – ЄС стала асоціативною угодою "четвертого покоління", що спиратиметься на попередній досвід ЄС, але виходитиме за його межі в частині сприяння політичним та економічним реформам, необхідним для досягнення Україною європейських стандартів, які значною мірою збігатимуться із критеріями членства в Європейському Союзі, однак не передбачає початку процесу набуття останнього, що у практичному сенсі є елементом побудови Брюсселем нових форматів взаємодії з державами європейського Сходу.

Проблема перспектив розвитку "Східного партнерства" в контексті трансформації ЄПС. ЄПС є довготерміновим зобов'язанням ЄС щодо своїх сусідів, що впродовж наступних років матиме ключовим завданням стабілізацію європейського простору. Часто причини сучасної нестабільності в Європі перебувають

поза сферою самої безпеки, тож концептуально підхід Євросоюзу полягає в тому, щоб розглядати вичерпно джерела нестабільності в кожному секторі його політики: бідність, нерівність, почуття несправедливості, корупція, слабкість економічного і соціального розвитку та відсутність перспектив, особливо серед молодих людей, може стати джерелом нестабільності в тому, що вони роблять людей вразливішими до радикалізації. Це очевидно, що нова ЄПС спрямована на те, щоб підтримати економіку і поліпшити перспективи для місцевого населення, внести свій внесок у боротьбу з неконтрольованим його переміщенням. Як і в інших секторах, переглянута ЄПС має забезпечити співпрацю з питань безпеки і підхід діяти щодо запобіганню конфліктів за допомогою процедури раннього запобігання, у поєднанні з ранніми превентивними заходами, а також для зміцнення потенціалу партнерів у цій галузі та пропонування шляхів зміцнення стійкості партнерів ЄС до зовнішнього тиску і їх здатність приймати власний суверенний вибір.

Позитивна відповідь на питання про доцільність збереження та розвитку ЄПС виявила консенсус у ЄС за такими пунктами:

- Прагнення партнерів ЄС розрізняються.
- Відносини з ними мають бути більш узяті до уваги.
- ЄПС має враховувати інтереси ЄС.
- Партнерські відносини мають бути більш зосереджені на меншій кількості пріоритетів.
- Держави – члени ЄС повинні брати активнішу участь у ЄПС.
- Партнери мають узяти на себе більшу відповідальність за розвиток політики сусідства [369].

ЄС виділив значні ресурси для підтримки основних проблем стабілізації європейської околиці, підтримуючи Європейський інструмент сусідства (ENI) (зокрема, з бюджетом понад 15 млрд євро на 2014–2020). Для подальшої оптимізації витрат ЄС буде прагнути залучити значні додаткові кошти за рахунок подальшого зміцнення співпраці з міжнародними фінансовими інститутами і мобілізації інвестиційного фонду на користь політики сусідства (IVF). ЄС модернізуватиме свої інструменти з надання технічної допомоги (TAIEX і Twinning) і адаптуватиме свої стратегії для забезпечення цілеспрямованої допомоги для

забезпечення того, щоб фінансова допомога не була незаконно привласнена і досягала намічених одержувачів [369].

Пріоритети партнерства та програми асоціації залишаються основою для визначення пріоритетів для отримання допомоги. Двосторонні асигнування країн – партнерів ЄПС відображають пріоритети та рівень амбіцій, а кошти, надані в межах зонтичної програми, будуть ґрунтуватися на готовності до проведення і реалізації реформ. Проте Комісія та Верховний представник будуть працювати, щоб прискорити розгортання допомоги за рахунок спрощення процедур, вивчатимуть можливість забезпечити "гнучкість резерву" в межах ENI та надання ресурсів, які можуть бути програмами надзвичайної допомоги в разі непередбачених потреб, зокрема внаслідок конфліктної або постконфліктної ситуації, допомагаючи у стабілізації секторів фінансів і безпеки. За оцінкою функціонерів Євросоюзу зазначений підхід має важливе значення не лише для поліпшення координації діяльності донорів, не тільки з позицій оптимізації використання ресурсів, але й поліпшити видимість вкладу ЄС у посиленні стабільності на континенті [369].

Новий акцент планують зробити на збільшенні роботи з реформування сектора безпеки, запобігання конфліктам і розробці стратегій боротьби з тероризмом і радикалізацією. Поява безпечної і легальної міграції та боротьба з нелегальною міграцією, контрабандою та торгівлею людьми, також є пріоритетами. У регіональному вимірі, Східне партнерство спрямовується на подальше зміцнення відповідно до зобов'язань, прийнятих на Ризькому саміті НАТО у 2015 р. Проте особлива увага ЄС приділена розвитку проекту "Союз для Середземномор'я", що в контексті викликів безпеки може відіграти значну роль у підтримці співпраці між південними сусідами [369]. Для вирішення регіональних проблем нова ЄПС прагне залучати й інших регіональних суб'єктів, у разі необхідності поза меж, що охоплюються цією політикою.

Поряд із тим варто зауважити, що як і раніше, ЄС "розривається" між бажанням виробити загальну політику і розбіжностями у перевагах своїх держав-членів, кожна з яких намагається схилити чашу терезів ЄПС в напрямі своїх геополітичних інтересів. Таким чином, якщо середземноморська компонента обумовлена, головним чином, зацікавленістю Франції та Іспанії, Східне

партнерство, безсумнівно, є результатом активності країн Вишеградської групи, що також демонструють бажання активного залучення у процес формулювання зовнішньої політики Євросоюзу.

Стратегічне значення Східноєвропейського партнерства для країн Вишеградської групи, очевидно, як із географічних причин (усі, окрім Чехії, мають спільний кордон), історичних (входження до польсько-литовської імперії, наприклад, частини України і Білорусії), геополітичних (присутність меншин в Україні), економічних (країни Вишеградської групи стали країнами імміграції робочої сили з регіону) або енергетичної політики (транзит російського газу через територію України і Білорусії) [356]. Гармонія країн Вишеградської групи навколо Східного партнерства не може бути перебільшена, але, тим не менш, ці країни демонструють набагато більше згуртованості, також посилаючись на "історичну відповідальність" за демократизацію регіону. Зрештою, для країн Вишеградської групи, які поділяють бажання не залишатися у незручній ролі східного краю ЄС, було важливим намагання неявно готувати країни Східної Європи для майбутнього членства. Таким чином, вони прагнули, за використання ініціативи Східного партнерства, відзначити відмінність між "сусідами Європи" (Південь) і "європейськими сусідами" (Схід). Країни Центральної Європи дійсно сподівалися, що цей проект збільшить шанси на подальше розширення ЄС на схід, тому для держав-членів Центральної Європи намагання заохочувати якомога більше стабільності в безпосередній близькості від них є вкрай актуальним, але, загалом у ЄС нове розширення представляється немислимим кроком навіть у перспективі, ураховуючи внутрішнє становище держав СП і з огляду на бажання багатьох інших держав – членів Європейського центру замість цього інвестувати в зовнішні інструменти політики ЄС, прагнучи вступити в солідніщу й амбітнішу програму побудови загальноєвропейського континентального порядку з поглядом в цьому питанні на далеку перспективу [356].

Саміт СП, що відбувся в Ризі 22 травня 2015 р. в контексті ситуації щодо України, розглянув питання про становище сусідніх країн на Сході і майбутнє СП, проте перспективи залишилися "транзитивними" та нечітко визначеними. Співпраця із сусідніми

країнами залишається чітким пріоритетом, як і враховується подвійна взаємозалежність: економічна і безпекова. Що стосується держав – членів СП, то їхні запити, однак, як і раніше є константою: прагнення надійного приєднання до гарантій безпеки, сприяння розвитку безпеки в енергетичній сфері, фінансова допомога для підтримки стабільності, соціально-економічні та відкриття ринку праці ЄС. Інакше кажучи, ідеться про просування позицій, як є занадто складними для одностайної підтримки для розгляду їхніми контрагентами як у Брюсселі, так й у провідних західноєвропейських столицях. Голландський референдум, що відхилив ратифікацію Угоди з Україною, показав, як політика СП погано сприймається західним соціумом, який боїться самої потенційної перспективи розширення. Стійкість Східного партнерства багато в чому залежить від політики РФ, що демонструє намір проводити щодо своїх найближчих сусідів політику прямого впливу. ЄС, зі свого боку, не хоче перегляду загальної структури відносин, створеної в 1989 р., і спирається на підтримку системи безпеки, що є визнаною всіма дійовими акторами в регіоні. Проте, разом з тим посилюються голоси й на користь нової великої угоди щодо міжнародної безпеки в Європі, тому, якщо це система буде змінена, то майбутнє Східного партнерства стає крихким і ще більш невизначеним. У зазначеному контексті французькі експерти пропонують бачення перспектив за трьома можливими сценаріями:

- Відкритий конфлікт із Росією, який не є повністю фронтальним, проте заморожені конфлікти можуть бути відновлені, і якщо Україна падає, а Росія підтверджує свою владу на Україні і в Білорусії, то дух холодної війни превалюватиме, негайно покладаючи край СП.
- Повільне зниження СП, за яким ЄС вирішує демонструвати дискретність і продовжує свою підтримку реформ щодо шести країн, а Росія відновлює свою оборонну міць прямо перед кордонами ЄС, що стає основою рано чи пізно для нового процесу перемовин і для поступового зближення Сходу і Заходу.
- Нарешті, є сценарій поступового зближення і співпраці шести країн, які наблизяться за своїми власними стандартами й ідеалами до стандартів Європейського Союзу, що базуються на принципах демократії і вільного підприємництва [550].

Проект Східного партнерства завжди був дуже амбітною стратегічною інтенцією, але він відобразив великий оптимізм, який існував до фінансової та економічної кризи, до Арабської весни і до війни в Україні, – це три події, що, принаймні, змінили ситуацію і принесли геополітичну невизначеність у великій фазі. Проект переважно був спрямований на уникнення ризику виникнення нових ліній поділу між недавно розширеною Європою і його сусідами. Де-факто ця лінія розлому існувала на Сході – майже як і на Півдні – у тій мірі, у якій нові сусіди розширеного Європейського Союзу на схід були і раніше далекі від демократичних критеріїв і європейських правил ведення справ. У цьому сенсі партнерство є першим стовпом ЄПС, актом віри в перспективу загальноєвропейського простору безпеки та процвітання, яке будувалося на ідеї, що кожна європейська країна має брати участь у його будівництві. Саме тому ЄС запропонував цю політику також Росії, що відхилила пропозицію, але погодилася на формат стратегічного партнерства, котрий був припинений через ситуацію в Україні [550].

Східне партнерство є основою європейської політики сусідства, але ця велика європейська політика стала серйозною проблемою у баченні провідних європейських столиць. Зокрема, за оцінкою французьких експертів і сенаторів, з погляду початкових цілей воно виявилося занадто амбітним, оскільки ЄС не вдалося встановити широкий простір стабільності, процвітання та безпеки [550]. Проте, якщо врахувати успіхи, досягнуті за останні роки в тих країнах, які хоч і є дуже різними на перший погляд, то вони мають певну структурну схожість: недавня незалежність, стартові позиції об'єктивно далекі від європейських стандартів і міцні відносини з Росією зі зрозумілих історичних причин. Таким чином, Східне партнерство має балансувати й буде успішним, якщо відбудеться прогрес відповідно до своїх власних темпів, залежно від історії та специфіки кожної країни, якої воно стосується. Саме тому СП має залишатися одним із пріоритетів ЄС у політичному сенсі. Відмовитися від нього було б поганим сигналом, що посилається у країни, де люди часто прагнуть до внутрішніх змін, хоча позиції прихильників закриття проекту в самому ЄС значно посилилися. Зважаючи на це у західноєвропейських

політичних колах намагаються знайти формат, що задовольнив би різні бачення. У рапорті сенату Франції за 2016 р. зазначається: "Замість того, щоб створювати взаємні розчарування, Східне партнерство має показати, що воно не прагне конкурувати з Росією, а радше, допомогти з розвитком мирних відносин і співпраці між Європейським Союзом та його більшим сусідом. Як таке, це не повинно бути побудованим на нібито несумісності із принципом Євразійського економічного союзу, але замість цього воно має брати участь у зміцненні російсько-європейських відносин" [550].

Проблема розширення має для ЄС суттєвим чином внутрішній характер. Перенесення нових етапів викликане складністю процедури, дилемами інституційного характеру, різним ставленням держав-членів до самого процесу та перспектив Євросоюзу. Разом із тим сталими залишаються концептуальні розбіжності в баченні політичної Європи: традиційна позиція полягає в консолідації інтеграційної спільноти в уже зафіксованих межах; ширше бачення враховує мережу держав-учасниць зони вільної торгівлі, створеної довкола кордонів ЄС. Після вступу країн Північно-Східної Європи та країн Середземномор'я, що порівняно успішно виконали критерії ЄС, у Брюсселі був посилений прагматизм, який полягає в такому: із вступом країн Центрально-Східної Європи територія і населення ЄС зросли на третину, тоді як зростання ВВП виявилося незначним, а середній дохід на душу населення в межах Союзу взагалі подекуди почав зниження. Як наслідок для урядів і громадян "старої" Європи сподівання, якими вони керувалися щодо попередніх розширень, виявилися дуже умовними, поступившись скептичним настроям щодо інтеграційних потенціалів східноєвропейських партнерів. Більш позитивним є ставлення представників ЄС – сусідів України. Зокрема, польського політолога, виконавчого директора Фонду польсько-української співпраці PAUCI Я. Пекло. Його рекомендації для Європейського Союзу такі:

- Допомога і підтримка у виконанні Угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі, а також у проведенні реформ в Україні.
- Допомога у зміцненні демократії і верховенства права в Україні (з особливим акцентом на боротьбі з корупцією).

- Внесення перспективи членства в ЄС і НАТО в діалог із Києвом.
- Надання Україні допомоги у військовій підготовці, розвідданих і військової техніки, здатних допомогти їй захистити суверенітет й обмежити кількість жертв серед мирного населення та військовослужбовців.
- Робота над новим форматом мирного врегулювання для україно-російського конфлікту, у який буде внесено питання Криму.
- Допомога в розробці стратегічного рішення щодо проблеми внутрішніх переселенців в Україні.
- Підтримка сектора малих і середніх підприємств та збільшення іноземних інвестицій в Україну.
- Стимулювання участі України в широкій регіональній співпраці в межах Східного партнерства.
- Залучення України (та інших країн Східного партнерства, які підписали угоди про асоціацію з ЄС) до глибокої співпраці на різних рівнях із партнерами з Євросоюзу [542]. Проте головним трендом у ЄС залишається зростання євроскептичних настроїв та збільшення ваги відповідних політичних сил.

Варто зауважити, що економічні та соціальні складнощі, недостатня ефективність інституціональної структури, зростання політичних розбіжностей та вихід Великої Британії, нові виклики внутрішній безпеці, та, насамперед, криза з мігрантами, залишили обмаль можливостей для ймовірної перспективи нових розширень. Як наслідок, трек перемовин був збережений переважно з геополітичних міркувань винятково для балканських країн – колишніх республік СФРЮ. Навіть якби нові претенденти, у тому числі й Україна, швидко досягли рівня розвитку своїх сусідів у ЦСЄ, відразу низка факторів не лише зовнішнього (позиція РФ, слабкість "старої" Європи визначати нові обриси континенту з урахуванням протилежних позицій США та РФ), але й суто внутрішнього плану (як залишитися зразком представницької демократії, верховенства права і дотримання громадянських свобод та прав людини, економічного процвітання у поєднанні із соціальною справедливістю, сучасними підходами до побудови міждержавних відносин, зокрема сподіванням, що через зарубіжну

допомогу можна підтримати стабільність у безпековому вимірі), стримували б позитивне рішення ЄС.

Україні доводиться враховувати сутнісні зміни в підходах ЄС і до методів ведення переговорів. Текст ст. 49 Договору про ЄС фіксує, що критерії вступу мають окремо погоджуватися з Європейською комісією згідно з визначенням копенгагенських угод 1993 р. та мадридських домовленостей 1995 р., а також кандидат має продемонструвати:

- фактори сталої і надійної ринкової економіки разом із здатністю витримати конкуренцію в межах ЄС;
- виняткову потребу у взятті на себе і наступному дотриманні обов'язків, які випливають із вступу, зокрема щодо політичного, економічного та монетарного союзу окремо і разом;
- усвідомлення суті модерного інституційного процесу в ЄС, який базується на принципі еволюції від Європейської спільноти, базованої на верховенстві права до Євросоюзу як спільноти прав;
- розуміння, що при рішеннях щодо розширення ЄС має враховувати оцінку країни-претендента Радою Європи в межах Європейської конвенції із прав людини, а також позицію Європейського суду із прав людини;
- можливість визнання Конституційним судом певної держави-члена неправомірним рішення національної влади в межах членства в ЄС;
- вирішальне значення того факту, що процедура розробки рішень Союзу базується на плюралізмі в межах самого ЄС та обов'язкового консенсусу між національними інститутами влади;
- розуміння незавершеності розділення повноважень Президента Європейської ради, Верховного представника ЄС у зарубіжних справах та Голови комісії, а також узяття до уваги ротації Президента Ради та Президента Європарламенту;
- чинник потрійності (трикутника) управлінської структури ЄС – Парламент, Комісія і Рада, що взаємодіють між собою та іншими інститутами в нижній частині управлінської вертикалі;
- інституційна динаміка та, зокрема, спеціальна роль національних парламентів, що доповнюють представлений вище трикутник;

▪ загалом же процедура розробки й ухвалення рішень ЄС базується на плюралізмі гравців та неминучості досягнення загального консенсусу між національними інститутами влади всіх членів Союзу;

▪ створення й активна діяльність групи мудреців, що займається розробкою концепції майбутнього нового Союзу;

▪ незавершеність конструкції Європи та механізмів розширення, можливість зміни чи доповнень існуючих договорів і домовленостей, які лежать в основі ЄС;

▪ складність досягнення згоди між учасниками ЄС через встановлення додаткових бар'єрів Лісабонськими домовленостями у сенсі суперечності між повноваженнями ЄС щодо розширення та судовими рішеннями (європейські судді обережні й обмежені існуючими законами);

▪ різні версії та ступені інтеграції в межах ЄС – Шенгенська зона, єдина валюта (євро), оборонна політика тощо;

▪ завдання та цілі майбутнього союзу слід оцінювати в межах єдності та розмаїття: більшою мірою прогнозується, що Європа просуватиметься вперед шляхом прогресу на основі диференціації без остаточного завершення своєї унітарної конструкції, але й без втрати критеріальної цілісності [511, 557]. З урахуванням дії системно-еволюційного фактору визначаємо позиціонування ЄС до східноєвропейського регіону, від чого значною мірою залежить українська перспектива. У загальному розумінні схематичний підхід до посткомуністичних і посттоталітарних трансформацій у Центрально-Східній Європі передбачав чотири основних компоненти, передбачаючи:

▪ упровадження механізмів ринкової економіки;

▪ створення справді демократичної політичної системи та норм "доброго управління" (відповідального уряду);

▪ становлення громадянського суспільства з повноваженнями контролювати владу на правових засадах, прийнятих на Заході;

▪ інтеграцію новими незалежними державами критеріїв і принципів життєдіяльності, прийнятих у ЄС.

Принципово важливим елементом суспільно-економічних трансформацій у державах ЦСЄ була постійна присутність зовнішнього контролю, що змушувало поквапитися із проведенням

адаптаційних та імітаційних реформ. Щодо країн пострадянського простору ситуація подається і сприймається інакше. Наявність зовнішнього контролю з боку ЄС не гарантує цим країнам перспективи набуття членства та служить насамперед потребам адаптації до напівпериферійного статусу в межах політики партнерства. Концепція подвійного просторового та функціонального розширення розкриває для України значимість урахування залежності поширення географічних кордонів ЄС від ефективності інституційно-функціональної компоненти в нинішньому складі Союзу та посилення кризових впливів на його просторі, що змінює внутрішньоєвропейський політичний ландшафт та неминуче корелюватиме систему пріоритетів як самого ЄС, так й окремих держав єдиної Європи. При цьому європейське сприяння "української проблематики" в контексті сучасних трансформаційних впливів на глобальній міжнародній арені залишатиметься додатковим фактором важливості реалізації Українською державою мети становлення демократичних суспільних відносин і сучасної ринкової економіки.

РОЗДІЛ 2
Правові аспекти відносин Україна – ЄС у контексті реалізації Угоди про асоціацію

2.1. Європейська інтеграція та європеїзація права України

Одним із наслідків політики східного партнерства Європейського Союзу стало укладання Угоди про асоціацію (УА) між Україною та Європейським Союзом і його державами-членами [335]. УА можна віднести до нового покоління угод ЄС про співпрацю із третіми країнами. Це перша угода про асоціацію з європейською країною, укладена після набрання чинності Лісабонськими редакціями Римського і Маастрихтського договорів [593]. Вона великою мірою відображає кардинальні зміни, які були внесені до Лісабонських редакцій установчих договорів про ЄС (ДЄС) і про функціонування ЄС (ДФЄС). Усе це дало можливість поширити співпрацю в межах асоціації між Україною та ЄС на нові сектори і залучити до співпраці нові органи і агенції Союзу.

Набуття чинності УА знаменує перший етап інтеграції України у ЄС шляхом створення зони вільної торгівлі між обома сторонами. УА є складовою права Євросоюзу, а її положення мають пріоритет щодо внутрішнього права держав – членів ЄС. Водночас УА стає частиною законодавства України і її реалізація передбачає широке застосування права ЄС у правопорядку України. Це ставить перед Україною складне завдання щодо створення нових правових інструментів для регулювання співпраці з Євросоюзом

й удосконалення правової основи для їхнього застосування та європеїзації її законодавства.

Європеїзація законодавства України охоплює його реформування шляхом залучення до законодавства нових положень внаслідок реалізації УА, закріплення в ньому правових доктрин про примат і пряму дію права ЄС, здійснення політико-правових реформ, насамперед конституційної, адміністративної, судової. Ці процеси тісно переплітаються між собою, оскільки стосуються європейської інтеграції України загалом. Від їхнього здійснення залежить швидкість європеїзації самої України в політичній, соціальній культурній і правовій сферах. З іншого боку, масштабність реформування напряму визначається широкомасштабністю самої УА, що нараховує 486 статей, XLIII додатки, протоколи та додатки до них.

З імплементацією УА тісно пов'язана низка інших документів. З метою підготовки та сприяння Україні в реалізації УА через створення практичного середовища для здійснення найважливіших цілей політичної асоціації та економічної інтеграції, та через визначення переліку пріоритетів для спільної секторальної роботи у 2015 р. був ухвалений оновлений Порядок денний асоціації [424]. Це був окремий інструмент співпраці між Україною та ЄС, який діятиме разом із європейською політикою сусідства (ЄПС) [606] та політикою східного партнерства (ПСП) [372]. Окрім цього, на виконання УА сторони також розробили План дій щодо лібералізації візового режиму, успішна реалізація якого стала основоположним елементом інтеграції України з Європейським Союзом у визначеній Угодою про асоціацію сфері, яка стосується поліпшення мобільності та посилення економічних, культурних зв'язків та міжлюдських контактів загалом [195].

Залучення до УА значної кількості сфер співпраці обумовлює необхідність реалізації її положень за допомогою цілої низки правових інструментів. Вони передбачають насамперед міжнародні угоди, законодавчі й інші нормативні акти України, визнання Україною законодавчих актів ЄС, визнання Україною рішень Суду ЄС. Окрім цього, УА містить низку положень, запозичених з установчих договорів про ЄС, а також значну кількість внесених до додатків УА актів інститутів Євросоюзу. При їх реалізації Україна має враховувати відповідну практику ЄС у цих сферах.

Преамбула УА закріплює деякі положення установчих договорів про Європейський Союз та його функціонування. Ідеться, насамперед, про спільні цінності Союзу (ст. 2 та 3 ДЄС). Окрім поваги до демократичних принципів, верховенства права, прав людини і фундаментальних свобод, включно з правами національних меншин, недискримінації меншин, поваги різноманітності, людської гідності у УА до них додані принцип хорошого управління, дотримання принципів ринкової економіки, що має полегшувати участь України у європейських політиках. Після ратифікації Україною УА 16 вересня 2014 р. вони стали частиною її законодавства.

Реалізація цих принципів вимагає проведення в Україні низки реформ, спрямованих на створення чіткішого механізму стримувань і противаг, забезпечення верховенства права. Певні точкові кроки на цьому шляху вже зроблені. Замість проведення повноцінної конституційної реформи, для чого в української влади відсутня політична воля, Україна обмежується внесенням змін до Конституції у зв'язку із проведенням адміністративної, адміністративно-територіальної та судової реформ. 27 лютого 2014 р. був ухвалений Закон України "Про Кабінет Міністрів України" [108], який відповідно до Конституції України визначає організацію, повноваження і порядок діяльності Кабінету Міністрів України. Посади членів Кабінету Міністрів України належать до політичних посад, на які не поширюється трудове законодавство та законодавство про державну службу. У 2015 р. був ухвалений у першому читанні й отримав висновок Конституційного суду запропонований Президентом Закон про внесення змін до Конституції (щодо децентралізації влади). Він спрямований на зміни розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування й органами виконавчої влади. Також передбачено об'єднання громад. При цьому певною мірою врахований досвід Польщі та країн Балтії. 10 грудня 2015 р. був ухвалений Закон України "Про державну службу України" [100], який визначає принципи, правові й організаційні засади забезпечення публічної, професійної, політично неупередженої державної служби.

30 вересня 2016 р. набрали чинності зміни до Конституції України щодо судової реформи [119]. Вони спрямовані на забезпечення незалежності суддів, поліпшення ефективності їхньої роботи, очистку судового корпусу від корумпованих суддів.

УА передбачає обговорення подальших внутрішніх реформ в Україні в межах політичної асоціації (ст. 6).

Інструментами політичної асоціації стають політичний діалог між сторонами, співпраця та зближення у сфері зовнішньої політики та політики безпеки.

УА передбачає продовження політичного діалогу, започаткованого УПС [378], Планом дій Україна – Євросоюз [423], Порядком денним асоціації Україна ЄС [424]. Політичний діалог має відбуватися на кількох рівнях: на вищому рівні – керівників держав, урядів, міністерств включно із зустрічами в межах Ради асоціації та регулярних зустрічей на рівні міністерств закордонних справ; регулярних зустрічей на рівні політичних керівників (директоратів) й експертів, контактів дипломатів, а також високопосадовців й експертів військових установ, у форматі міжнародних організацій. До політичного діалогу віднесені також консультації в екстраординарних ситуаціях і зустрічі в межах Парламентського комітету асоціації. Політичний діалог спрямований на посилення поваги до демократичних принципів, верховенства права, запровадження хорошого управління, забезпечення прав людини, боротьбу з корупцією.

Тісна співпраця між сторонами передбачена у сфері зовнішньої політики і політики безпеки (СЗППБ). Її складовою є також сфера спільної політики безпеки й оборони (СПБО). Згідно з Порядком денним асоціації Україна – ЄС, який доповнює УА, вона передбачає посилення консультацій і координацію через дипломатичні та військові канали з метою розв'язання міжнародних проблем, ураховуючи приєднання України до декларацій і спільних позицій ЄС, продовження діалогу з питань імплементації Стратегії європейської безпеки, визначення можливостей участі України в операціях у межах ЄПБО, подальшу імплементацію Севільських домовленостей щодо консультацій і співпраці між ЄС та Україною у питаннях участі України в операціях з урегулювання конфліктів і відповідних навчаннях, вивчення можливостей участі збройних сил України у формуванні багатонаціональних тактичних бойових груп, посилення співпраці з урегулювання конфлікту у Молдові (5+2), продовження консультацій щодо санкцій, які застосовує ЄС, військову і технологічну співпрацю ЄС та України,

заохочення взаємодії стосовно визначених дій між українськими інституціями, з одного боку, й агенціями та органами ЄС, задіяними у сфері СЗППБ І ЄПБО, – з іншого, такими як Європейська оборонна агенція, Інститут ЄС із вивчення питань безпеки, Супутниковий центр ЄС та Європейський коледж з питань безпеки й оборони. До цієї сфери співпраці віднесено також боротьбу з тероризмом, нерозповсюдження зброї масового враження, запобігання незаконному експорту зброї на засадах Спільної позиції Ради 2008/944/СЗППБ.

Реалізація співпраці у сфері СЗППБ здійснювалася шляхом приєднання України до спільних декларацій ЄС із питань зовнішньої політики та безпеки. У сфері СПБО Україна надавала в підпорядкування ЄС військовий персонал і техніку, а українські військові брали участь у військових навчаннях щодо врегулювання криз. У 2015 р. був підписаний Адміністративний договір між Європейською оборонною агенцією (ЄОА) та Міністерством оборони України про участь України у військово-технічних проектах і програмах [403].

У 2015 р. Україна ухвалила Декларацію відповідно до ст. 12.2 Римського статуту про створення Міжнародного кримінального суду, у якій визнає його юрисдикцію стосовно військових злочинів і злочинів проти людяності, скоєних на території України, починаючи із 2014 р. Відповідно до змін до Конституції України про судову реформу Україна має реалізувати положення УА (ст. 8) щодо необхідності ратифікації нею Римського статуту через три роки.

Окремим напрямом співробітництва України з Євросоюзом є співпраця у сфері юстиції, свободи та безпеки (розд. III), що передбачає створення умов для руху осіб між сторонами. Відокремлення цього питання від інших свобод внутрішнього ринку свідчить про те, що ЄС не готовий поділитися цією часткою свого ринку з Україною. Правовий режим руху осіб між ЄС та Україною визначають діючі угоди про реадмісію 2007 р. [112], спрощення видачі віз 2007 р. [113], а також поступове запровадження для громадян України безвізового режиму, визначеного у Плані дій щодо лібералізації візового режиму 2010 р. (ст. 19). З метою виконання Плану дій Україна ухвалила низку законів. Ухвалено "Закон України Про внесення змін до деяких законодавчих актів

України щодо запобігання та протидії дискримінації" [88], запроваджені біометричні паспорти, запущено Візову інформаційну систему, здійснюється інтегроване управління кордонами з ЄС.

Слід, однак, зазначити, що встановлений правовий режим значно обмежує можливості України користуватися однією із ключових свобод внутрішнього ринку і негативно впливає на реалізацію усіх інших свобод – свободи руху товарів, послуг, заснування і капіталів, оскільки стосується можливостей для вільного руху з України в ЄС підприємців, провайдерів послуг та інших категорій осіб, пов'язаних із виробництвом.

З іншого боку, виконання Україною Плану дій щодо лібералізації візового режиму мало своїм позитивним результатом реформування антикорупційного законодавства у країні. Були ухвалені Закон України "Про запобігання корупції" 2014 р. [102], Закон України "Про Національне антикорупційне бюро України" 2014 р. [110], Закон України "Про засади антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 рр." 2014 р. [103], Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо визначення кінцевих вигодоодержувачів юридичних осіб і публічних діячів" [91], Указ Президента України "Про утворення Національного антикорупційного бюро України" від 16 квітня 2015 р. № 217/2015 [289], Указ Президента України "Про Національну раду з питань антикорупційної політики" № 808/2014 від 29 вересня 2015 р. [288], внесені відповідні зміни до Кримінального кодексу України 2001 р., Кодексу про адміністративні порушення 1984 р., а також інші документи.

З метою імплементації антикорупційного законодавства в Україні була створена відповідна система правозастосовчих органів. До неї увійшли Національне антикорупційне бюро України (НАБУ), Антикорупційна прокуратура, Національна агенція з питань запобігання корупції (НАЗК) та Національна агенція України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів [102]. Було запроваджене декларування доходів і видатків чиновників.

У цей же розд. III внесені положення про статус працівників – громадян України в ЄС (ст. 17). Україна має регулювати питання

допуску до праці для своїх громадян на ринку ЄС на основі двосторонніх міжнародних договорів із кожною державою – членом Союзу (ст. 18).

Із цією метою Україна вже уклала двосторонні міжнародні договори з окремими державами-членами ЄС – Польщею (1994), Литвою (1995), Латвією (1996), Португалією (2003) про взаємне працевлаштування громадян і трудову міграцію [177].

Передбачено, що Рада асоціації шляхом ухвалення відповідних актів може передбачити для працівників з України сприятливіші умові перебування на території Союзу, включно з допуском до професійної підготовки.

Питання соціального забезпечення чи виплати пенсій або інших видів допомоги без внесків в УА не згадується. Вірогідно, вони мають регулюватися міжнародними договорами. Практика реалізації Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС (ст. 25) виходить із необхідності регулювати ці питання також на основі двосторонніх договорів між Україною та окремими державами-членами. Зокрема, Україна уклала двосторонні договори про співпрацю в галузі соціального забезпечення з Латвійською Республікою (1998), Королівством Іспанія (1996), Литовською Республікою (2001), Естонською Республікою (1997), Словацькою Республікою (2000), Чеською Республікою (2001), Республікою Болгарією (2001), Португальською Республікою (2009), Республікою Польща (2012) [177].

Основну увагу УА приділяє економічній співпраці. В УА передбачено поступове запровадження ЗВТ упродовж максимум десяти років. ЗВТ має бути створена відповідно зі ст. XXIV ГАТТ/СОТ.

Лібералізація торгівлі в межах ЗВТ має здійснюватися, насамперед, завдяки скасуванню митних зборів та інших нарахувань. Поняття мита та додаткових нарахувань містяться у ст. 27 УА.

Скасування мита на імпорт розтягнуто на п'ять років. При цьому сторони не повинні вводити нові мита (ст. 29, 30). Що стосується експорту, то на нього заборонені мито, податки і заходи еквівалентної дії (ЗЕД). Україні надається перехідний період для їх ліквідації. Однак Україні залишена можливість застосування тимчасових захисних заходів (ст. 31).

З метою реалізації цих зобов'язань незначних змін зазнало митне законодавство України. Вони стосувалися зміни митних ставок та застосування спеціальних захисних заходів щодо імпорту та експорту.

Згідно з УА Україна має дотримуватися тарифної номенклатури товарів, що базується на положеннях Конвенції про гармонізовану систему опису і кодування товарів, ухвалену в межах Всесвітньої митної організації (ВМО) у 1983 р. (ст. 28). Україна приєдналася до Конвенції про пан-Євро-Середземноморські преференційні правила походження та процедури. Упродовж трьох років Україна має гармонізувати своє митне законодавство з митним кодексом ЄС.

Стосовно нетарифних заходів, то сторони мають застосовувати для товарів іншої сторони національний режим (НР).

На сферу торговельних відносин між сторонами поширюється також захисний режим ГАТТ. УА дозволяє сторонам використання захисних заходів у торгівлі. Правовий механізм захисту інтересів національних виробників регулюють угодами ГАТТ/СОТ – Угодою про захисні заходи, Антидемпінговою угодою, Угодою про субсидії і компенсаційні заходи (ст. 40, 46).

Дуже важливим для України є обмеження або скасування технічних бар'єрів у торгівлі (ст. 56). З метою регулювання цих питань Угода СОТ про технічні бар'єри в торгівлі (ТБТ) та Угода СОТ про застосування санітарних і фітосанітарних заходів мають бути інкорпоровані в УА (ст. 54).

Передбачено також заохочення участі України у європейських організація зі стандартизації, а також координація позицій України та ЄС у Європейській економічній комісії ООН.

Головним інструментом реалізації УА у сфері торговельного й економічного співробітництва є гармонізація законодавства України із правом ЄС, яка в перспективі має привести до європеїзації її законодавства. У вступній частині УА наголошується на взаємозалежності економічної інтеграції і створення ЗВТ між Україною та ЄС, а також підкреслюється важлива роль у процесі формування ЗВТ гармонізації законодавства України з основними елементами acquis ЄС [529]. Гармонізацію законодавства можна вважати основою УА, від неї залежить стимулювання зовнішньої

торгівлі, поліпшення внутрішнього бізнес-клімату й інвестиційної привабливості України. Із січня 2016 р. розпочалася дія зобов'язань у сфері гармонізації законодавства, яке пов'язано із ЗВТ (технічне регулювання, безпечність продуктів харчування, митні послуги, торгівля послугами, державні закупівлі, захист прав інтелектуальної власності, політика конкуренції тощо).

В УА передбачені різні способи гармонізації законодавства України із правом ЄС.

У сфері технічних правил, стандартів й оцінки відповідності (ст. 56) з метою нівелювання впливу ТБТ на торгівлю Україна взяла на себе зобов'язання вжити необхідних заходів для поступового забезпечення відповідності її законодавства із законодавством Союзу та виконувати принципи і практики, встановлені у рішеннях і регламентах ЄС. Україна зобов'язується інкорпорувати відповідний acquis ЄС у своє внутрішнє законодавство, провести із цією метою адміністративну й інституційну реформу. Установи України, які займаються цими питаннями, мають брати повноцінну участь у відповідних європейських і міжнародних організаціях. Більш того, Україна має поступово транспонувати (увести) зведення європейських стандартів (EN) в ролі національних стандартів. Після здійснення Україною гармонізацій цих заходів у Протокол до УА згодом має бути внесена Угода СОТ щодо оцінки відповідності і допуску промислових виробів.

На виконання цих зобов'язань були ухвалені Стратегія розвитку системи технічного регулювання на період до 2020 р., а також План дій [233]. У 2015 р. був утворений національний орган стандартизації, функції якого виконує державне підприємство "Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості", яке стало асоційованим членом органів ЄС зі стандартизації CEN та CENELEC. Відповідно до норм Союзу та з урахуванням практики ЄС ухвалено Закон України "Про технічні регламенти та оцінку відповідності" [121], були скасовані понад 14 тис. застарілих ГОСТ, що разом із прийняттям стандартів, гармонізованих з міжнародними та європейськими, забезпечило зростання частки міжнародних і європейських стандартів серед національних стандартів України до

60 %. Замість обов'язкової практики передмаркетингової сертифікації товарів запроваджується діюча в ЄС процедура оцінки відповідності. Ініційовані переговори з ЄС щодо приєднання до механізмів угод про взаємне визнання та прийнятності промислової продукції (АСАА). Це угоди про взаємне визнання, які ЄС укладає з усіма країнами, що входять до країн-учасниць східної та південної частини політики СП, а також Західних Балкан. Уклавши таку угоду, сторони визнають, що промислові товари, перелік яких міститься у додатках до АСАА, відповідають вимогам ЄС і можуть бути допущені на внутрішній ринок Союзу та на ринки іншої сторони угоди без додаткових перевірок і проходження процедури оцінки відповідності. Усього до кінця 2016 р. Україна мала інкорпорувати 3,5 тис. стандартів ЄС.

Забезпечення еквівалентності ухвалених Україною заходів, заходам з боку ЄС (ст. 66 УА), які стосуються санітарних і фітосанітарних норм, пов'язано з виконанням ухваленої у лютому 2016 р. Кабінетом Міністрів України "Всеохоплюючої стратегії імплементації глави IV (санітарні та фітосанітарні заходи)" (СФС) [229]. Відповідний План дій передбачає приведення 40 правових документів у відповідність з acquis Союзу. Загалом додатки до Стратегії містять погоджений із Комісією ЄС перелік 255 актів ЄС, з якими має бути гармонізовано законодавство України впродовж п'яти років. Раніше у 2014 р. був ухвалений Закон України № 1602-VII "Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо харчових продуктів" [92]. Тоді ж було створено єдину Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, яка перебрала на себе функції Державної ветеринарної та фітосанітарної служби, Державної інспекції з питань захисту прав споживачів та Державної санітарно-епідеміологічної служби.

Основні положення УА, які регулюють відносини сторін у галузі конкуренції, передбачають створення умов для конкуренції, що існують у Євросоюзі. У цьому зв'язку відповідні положення УА (ст. 253, 256) безпосередньо відсилають до статей ДФЄС, які регулюють конкуренцію на спільному ринку (ст. 101, 102 та 106), а також до положень регламентів ЄС. На Антимонопольний комітет України (АМКУ) покладено завдання із приведення

антимонопольного законодавства і практики України у відповідність із конкурентними правилами ЄС.

Право ЄС поширюється також на надання державної допомоги, яка має здійснюватися відповідно до обов'язкових стандартів, визначених у директивах ЄС (дод. XXIX). Для тлумачення положень УА стосовно державної допомоги мають застосовуватися критерії, закріплені у ст. 93, 106, 107 ДФЕС, включно з відповідними тлумаченнями, наданими Судом ЄС, а також в актах вторинного законодавства, рамкових керівних засадах та інших адміністративних актах, діючих у Союзі (ст. 264).

У 2016 р. було ухвалено "дорожню карту" щодо Стратегії реформ у сфері державних закупівель з метою гармонізації законодавства Україні з acquis ЄС. У 2016 р. був ухвалений Закон України "Про державні закупівлі [98]. Україна приєдналася до Угоди СОТ про державні закупівлі, що регулює перехід до системи електронних закупівель (Прозоро). Це дозволяє країні скоротити державні витрати, підвищити прозорість і зменшити адміністративні витрати для бізнесу.

У сферах секторальної співпраці Україна має імплементувати близько трьохсот актів ЄС: регламентів, директив, повідомлень тощо.

У сфері транспорту Україна має інтегруватися у систему поставок ЄС. Для цього необхідно лібералізувати дорожній, залізничний та річковий транспорт. З метою реалізації цих завдань Україна має укласти міжнародні договори з ЄС (угода Україна – ЄС у сфері дорожнього транспорту, угода між Європейською агенцією з безпеки польотів та Державною авіаційною адміністрацією України) та гармонізувати своє законодавство з регулятивними стандартами ЄС.

В енергетичному секторі відносини з ЄС базуються на Хартії енергетичного співтовариства. Україна має імплементувати всі положення Енергетичної хартії. У 2015 р. був ухвалений Закон України "Про ринок природного газу" [117] і розділені відповідно до Третього енергетичного пакету оператор із системи передачі та оператор із системи зберігання. Для підвищення енергоефективності має бути ухвалений Закон про Національний фонд енергоефективності.

У секторі фінансових послуг з метою реформування банківської системи, цінних паперів, активів та правил регулювання ринку цінних паперів Україна має привести своє законодавство у відповідність до 50 законодавчих актів ЄС.

У секторі охорони довкілля Україна має впродовж кількох років реалізувати 35 директив ЄС щодо методів управління навколишнім середовищем, постачання води та повітря, управління відходами, промислового забруднення довкілля та промислових відходів, охорони природи, використання генетично-модифікованих організмів (ГМО) тощо.

Співпраця у сфері захисту споживачів передбачає досягнення відповідності між системами захисту споживачів, які діють у ЄС, та України. Для цього Україна має транспонувати у своє законодавство визначені в УА директиви ЄС. Термін їхньої імплементації – три роки. Замість численних державних інспекцій та служб у 2016 р. було створено Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів й із захисту прав споживачів (Держпродспоживслужба) з метою здійснення політики захисту споживачів [204].

Сектор сільського господарства має велике значення не тільки для економіки України, оскільки країну часто називають хлібним кошиком Європи завдяки унікальному сільськогосподарському і продовольчому потенціалу. Україна має поступово зблизити свою політику та законодавство із законодавством ЄС. При цьому Україна має сама визначати інструменти, терміни та ступені гармонізації, для чого планується ухвалити Єдину і всеохоплюючу стратегію та План дій для сільського господарства та розвитку до 2020 р.

Співпраця у сфері освіти спрямована на проведення в Україні освітніх реформ. У 2014 р. був ухвалений Закон України "Про вищу освіту" [86], який передбачає інтеграцію системи вищої освіти України у європейський простір вищої освіти на засадах Болонської угоди про визнання іноземних ступенів. Україна бере активну участь у програмі ЄС Еразмус +. Підготовлено проект закону про реформу середньої освіти.

У сфері науки, технології та космосу основою співпраці з ЄС є укладена у 2015 р. Угода про співпрацю у сфері науки та технології [284], яка дозволила Україні приєднатися до Програми

"Горизонт 2020", що має важливе значення для посилення науково-дослідницького і людського потенціалів, обміну науковим знаннями. У 2016 р. Україна також приєдналася до Програми Євроатома з наукових-досліджень, а між Національною академією наук України та Спільним науковим центром Комісії ЄС було укладено Рамкову угоду про науково-дослідницьку діяльність.

У секторі культури у 2016 р. Кабінетом Міністрів була ухвалена "Довгострокова стратегія розвитку української культури – стратегія реформ" [231], що передбачає реформування сфери культури як одного з основних завдань гуманітарної політики та політики соціально-економічного розвитку України, побудови сучасної демократичної держави на засадах загальнолюдських цінностей зі збереженням самобутніх традицій і культурно-історичних цінностей. У 2015 р. Україна приєдналася до Програми креативної Європи [380]. У 2016 р. було утворено Платформу креативної Європи з метою інформування та надання професійних порад провайдерам культурних та аудіо-візуальних послуг.

У сфері захисту інтелектуальної власності згідно з положеннями ст. 161, 221, 228 УА сторони діють відповідно до низки міжнародних конвенцій. У 2016 р. Кабінет Міністрів України затвердив Концепцію реформування державної системи правової охорони інтелектуальної власності [232] в Україні з метою створення ефективної державної системи правової охорони інтелектуальної власності. Документ передбачає створення Національного органу інтелектуальної власності України (НОІВ).

УА відкриває для України можливість брати участь у роботі 20 агенцій та 19 програмах ЄС. Це має сприяти інтеграції професійних й адміністративних організацій, а також процесу реформ.

УА є рамковою угодою. Її реалізація передбачає використання різних правових інструментів: укладання міжнародних договорів або приєднання до вже діючих; ухвалення законодавчих актів, постанов Уряду тощо. Нагальним залишається також створення відповідних правових механізмів застосування усього спектра правових інструментів.

Ефективне використання правових інструментів реалізації УА вимагає створення в Україні відповідних правових передумов.

Правові передумови для застосування положень права Євросоюзу у правопорядку України вже існують, проте вони вимагають свого удосконалення і реформування. Ідеться, насамперед, про Конституцію України, а також цілу низку діючих законодавчих актів.

Відповідно до ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, які були схвалені Верховною Радою, є частиною національного законодавства країни [143]. Це положення Конституції надає нормам, схвалених Верховною Радою міжнародних договорів статус норм національних законів. З іншого боку, ст. 9 Конституції створює засади для безпосереднього застосування норм міжнародних договорів у національному правопорядку України.

Однак положення ст. 9 Конституції України не надають нормам міжнародних договорів безумовного пріоритету щодо норм національного права.

Положення про перевагу норм міжнародного права були розвинені в ухваленому 10 грудня 1992 р. Законі України "Про дію міжнародних договорів на території України" [101]. У вступній частині цього документа був закріплений загальний принцип примату міжнародного права над внутрішнім законодавством, який викладено так: встановити, що укладені і належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори становлять невід'ємну частину національного законодавства України і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства.

Такий статус міжнародних договорів у національному законодавстві був підтверджений у Законі України "Про міжнародні договори України" 2004 р. [109]. Проте в цьому законодавчому акті чіткіше викладені положення щодо примату міжнародного права. Із цією метою застосовують таке формулювання: "1. Укладені та належним чином ратифіковані міжнародні договори України становлять невід'ємну частину національного законодавства України і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства. 2. Якщо міжнародним договором України, укладання якого відбулося у формі закону, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України, то застосовуються правила міжнародного договору України".

Вбачається, що положення про визнання примату міжнародних норм стосовно національного законодавства мають бути

віднесені до фундаментальних положень і їхнє застосування не може обмежуватися тільки регулюванням відносин на рівні звичайних законів і мати юридичну силу звичайного закону.

Конституція ж України закріпила лише положення про залучення частини міжнародних угод у національне законодавство, але нічого не говорить про примат міжнародних норм щодо норм національного права, а також про порядок застосування положень міжнародного права в національному порядку України.

В інших законодавчих актах України використовують традиційну для положень багатьох законів радянського часу формулу про застосування норм міжнародного договору у випадку колізії з нормами національного законодавства (напр., у ст. 6 Закону України "Про режим іноземного інвестування" 1996 р. [115], ст. 27.4 Закону України "Про стандартизацію" 2014 р. [118] тощо). При цьому, однак, слід мати на увазі, що ці колізійні норми стосуються тільки конкретних законів, а не розв'язують проблему взаємодії між національним правом України та міжнародним правом загалом.

Конституція України зовсім не згадує акти міждержавних об'єднань, хоча їхнє значення у правовому регулюванні міжнародної співпраці між Україною та Євросоюзом є ключовим для створення зони вільної торгівлі між сторонами.

Що стосується значення інших законодавчих актів України для вирішення питання про статус актів міжнародних організацій у національному правопорядку України, то у ст. 27 Закону України "Про поштовий зв'язок" 2001 р. [111], йдеться: "Національний оператор у порядку, визначеному законодавством України, підтримує співробітництво з операторами поштового зв'язку інших держав, забезпечує виконання рішень, визначених нормативними актами Всесвітнього поштового союзу, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України". Із цього положення може випливати, що тут ідеться про забезпечення виконання постанов Всесвітнього поштового конгресу (ВПС) у формі рішень. Якщо ж це постанови органів ВПС, то не зрозуміло, які правові засади визначають повноваження Верховної Ради на надання згоди на обов'язковість цих актів, оскільки Конституція України згадує тільки міжнародні угоди. З іншого боку, формулювання ст. 27 може свідчити про певні зміни у підходах до визначення

статусу постанов органів міжнародних організацій у національному правопорядку України, тобто, про можливість їхнього застосування національними органами у порядку, визначеному законодавством України.

Одним з ефективних способів забезпечення виконання Україною своїх міжнародно-правових зобов'язань щодо УА може стати безпосереднє застосування міжнародно-правових норм національними судовими установами.

Одним з аргументів за залучення національних судових установ до процесу застосування положень міжнародних угод у національному правопорядку може бути той, що європейський вибір України передбачає необхідність ураховувати практику, що існує у державах – членах Євросоюзу і свідчить про ключову роль національних судів цих країн у забезпеченні ефективного функціонування структур Євросоюзу. Визнання примату права Євросоюзу щодо внутрішнього права держав-членів та прямої дії його положень у їхніх внутрішніх правопорядках передбачає вжиття заходів, які б забезпечували максимально ефективну дію його норм. Слід також зауважити, що доктрина прямої дії поширюється й на міжнародні договори. Зокрема, це стосується міжнародних угод, укладених ЄС із країною-нечленом, коли, виходячи з тексту такої угоди, її мети та характеру, положення міжнародної угоди містять чіткий і ясний обов'язок, який не потребує при його імплементації чи дії ухвалення будь-якого додаткового правового акта [473].

Доктрини примату та прямої дії положень права Євросоюзу означають, що забезпечувати ефективність дії права ЄС мають усі органи держав-членів, але головну роль у цьому процесі відіграють національні суди, оскільки переважно вони, а не судові установи ЄС, здійснюють юридичний захист прав фізичних і юридичних осіб шляхом прямого застосування положень права Євросоюзу. Тим самим національні суди відіграють роль одного із правових гарантів реалізації основних завдань і цілей європейської інтеграції в межах структур Євросоюзу. А наслідком залучення національних судових органів до забезпечення виконання положень права Євросоюзу, що мають характер прямої дії, є більша юридична стабільність і юридична певність у процесі здійснення європейської інтеграції структурами ЄС.

Шляхом залучення УА до внутрішнього правопорядку України закладаються тільки можливості для застосування національними судами України положень цієї угоди, які не вимагають для своєї реалізації ухвалення актів з імплементації. Проте реалізація цих можливостей безпосередньо залежить від розуміння судами України важливості і необхідності з погляду права прийняття до розгляду відповідних звернень. Крім того, не можна унеможливлювати ухвалення Україною спеціального імплементаційного акта, яким буде створений механізм застосування положень міжнародних договорів, разом з УА, національними судами.

На можливість застосування судами положень міжнародних угод націлює і ст. 9 Конституції України, що містить норму, згідно з якою чинні міжнародні договори, схвалені Верховною Радою, стають частиною національного законодавства країни. У Конституції також закріплене поняття прямої дії її положень (ст. 8), яке, якщо його тлумачити у зв'язку зі ст. 9, надає можливість прямого застосування норм міжнародного права у випадках, коли їм суперечать норми внутрішнього права. Було б бажано чітко визначити механізм застосування договірних зобов'язань України у законодавчому акті або підтвердити це судовою практикою.

Створення правових передумов для інтеграції України у Євросоюз вимагає врегулювання на національному рівні і проблеми вибору способів реалізації Україною своїх міжнародних зобов'язань.

Після завоювання Україною незалежності у неї, як у європейської країни, що дотримується верховенства права й інших демократичних принципів, з'явилися можливості зайняти самостійну позицію у розв'язанні проблеми імплементації норм міжнародного права в національний правопорядок, використовуючи при цьому належним чином досвід інших держав і міжнародний досвід загалом. Логічним кроком після визнання пріоритету за міжнародним правом щодо національного законодавства, який ознаменував певний відхід від традиційного для радянських часів підходу до способу імплементації міжнародного права в національному правопорядку у вигляді трансформації, стала загальна інкорпорація (рецепція) норм міжнародних договорів шляхом внесення відповідних положень до Конституції та деяких законодавчих актів (закони України "Про міжнародні договори України",

"Про дію міжнародних договорів на території України" тощо), у яких схвалені належним чином міжнародні договори, визнавалися частиною національного законодавства. Слід зауважити, що шляхом інкорпорації на основі спеціально ухваленого закону у правопорядки деяких держав-членів, що дотримуються дуалістичної концепції до співвідношення міжнародного та національного права, були введені норми права Євросоюзу.

Таким чином, в Україні здійснюється законодавча діяльність, спрямована на вироблення оптимального підходу до розв'язання проблеми співвідношення міжнародного і внутрішнього права. При цьому міжнародному договірному праву надається пріоритет перед національним законодавством щодо дії міжнародних договорів у внутрішньому правопорядку. Проте засоби забезпечення цього вимагають подальшого удосконалення та, можливо, універсалізації. Особливо це стосується проблеми застосування загальновизнаних принципів і норм міжнародного права у внутрішньому правопорядку та судовій практиці. Можливо, для цього теж потрібно ухвалити законодавчий акт, який би забезпечив використання цієї категорії міжнародно-правових норм правозастосовчими органами. Це є важливим для заповнення прогалин у законодавстві України і для внесення до нього положень, які стосуються дії норм звичаєвого міжнародного права у внутрішньому праві.

Усе це в повній мірі стосується і дії положень права Євросоюзу в національному правопорядку України, зокрема УА. Норми права Союзу, такі як УА, не отримують переваги над нормами внутрішнього права, оскільки застосування таких норм частково залежить від позиції національного законодавця і повністю – від практики національних судів. Подальший розвиток процесів інтеграції України в Європейський Союз вимагає внесення змін у національне законодавство з метою створення у внутрішньому правопорядку України умов для дії в ньому законодавства інтеграційних структур Євросоюзу.

Зокрема, механізм гармонізації законодавства схожий із тим, який запроваджений в Угоді про Європейський економічний простір (ЄЕП), коли в додатках до УА містяться списки актів ЄС із положеннями яких Україна має гармонізувати своє законодавство. У ст. 7 Угоди про ЄЕП міститься положення стосовно залучення

регламентів і директив ЄС, визначених у додатках до Угоди про ЄЕП, а також рішень Ради ЄЕП у внутрішні правопорядки держав – членів ЄЕП [384]. В УА з Україною до регламентів та директив додаються рішення інститутів ЄС. Однак не згадується про внесення рішень органів УА у внутрішній правопорядок України. Зокрема, у ст. 2 дод. XVII до УА "Нормативно-правове зближення", який стосується сфери послуг, зазначається, що положення законодавчих актів, поданих у дод. XVII-2 – XVII-5 мають стати частиною національного законодавства України таким чином: якщо законодавчий акт є Регламентом або Рішенням ЄС, то він має стати, як такий, частиною національного законодавства України; якщо законодавчий акт є Директивою ЄС, то за компетентними органами України залишається право вибору форми та способу його імплементації. Ураховуючи цю вимогу, Україна може запровадити механізм реалізації УА шляхом посилання у внутрішньому законодавстві на акти ЄС, або шляхом інкорпорації в національне законодавство окремих положень або цілих блоків норм права Євросоюзу, які містяться в додатках до УА. Те саме стосується європейських стандартів (EN). Україна має транспонувати (увести) зведення технічних правил, стандартів та оцінки відповідності ЄС у ролі національних стандартів.

Новий інституційний механізм гармонізації законодавства почав функціонувати у 2016 р. Проекти законодавчих і розпорядчих актів передають на експертизу до Урядового офісу з питань європейської інтеграції щодо їхньої відповідності міжнародно-правовим зобов'язанням України та праву ЄС. Після проведення правової експертизи на відповідність з боку експертів Урядового офісу проекти надходять до Верховної Ради та Кабінету Міністрів для їхнього ухвалення.

Продовжує існувати небезпека внесення змін до проектів законодавчих і розпорядчих актів уже після проведення експертизи, зокрема, під час проведення читань проектів у Верховній Раді.

Якість перекладу *acquis* українською мовою є ще однією із проблем.

Також відсутній механізм моніторингу реалізації гармонізованого законодавства.

Слід сподіватися, що значною мірою ця прогалина може бути подолана завдяки передбаченим УА проведенням оцінки з боку органів ЄС та органів співпраці УА прогресу гармонізації. Україна зобов'язана звітувати перед ЄС щодо заходів із гармонізації. Моніторинг з боку ЄС може передбачати направлення спеціальних місій за участі інститутів ЄС та агенцій, неурядових організацій, наглядових установ, незалежних експертів тощо. Результати роботи місій із моніторингу мають стати предметом для обговорення в органах співпраці УА, які мають спільно готувати рекомендації стосовно ефективності гармонізації. Рекомендації надсилаються на розгляд Ради асоціації, яка вирішує питання про подальше відкриття відповідних сегментів внутрішнього ринку ЄС (ст. 475 УА).

Ще однією матеріальною прогалиною в законодавстві України включно з Конституцією, є відсутність урегулювання статусу актів міжнародних організацій у національному правопорядку країни. Поки що залишається під питанням правовий механізм реалізації актів органів асоціації. Мають на увазі, насамперед, рішення Ради та Комітету асоціації. Відповідний механізм в Україні поки ще не вироблений.

Проте подальший розвиток інтеграції України в Євросоюз обов'язково вимагатиме внесення відповідних положень у національне законодавство з тим, щоб створити передумови для дії вторинного законодавства Євросоюзу у національному правопорядку країни, оскільки його застосування передбачає УА (ст. 56, 96, 153).

"Євроінтеграційна" стаття в Конституції України була б дуже доцільною. Декларація про державний суверенітет України 1990 р. містить положення про те, що "Українська РСР є рівноправною учасницею міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах". Тим самим, хоч і в загальному вигляді, встановлюються деякі засади зовнішньополітичної діяльності, чого бракує редакції чинної Конституції України. Положення про європейський вибір України потрібно закріпити і в преамбулі або в розд. І Конституції, що сприяло б наступності в її зовнішній і внутрішній політиці, незалежно від зміни політичних сил при владі, та послідовності у поступальному розвитку нашої держави.

Подальша інтеграція України в Євросоюз вимагатиме вдосконалення її правових механізмів, які б забезпечували реалізацію Україною своїх міжнародно-правових зобов'язань, разом із тими, що випливають із положень про співпрацю з Євросоюзом. На нашу думку, процес реформування законодавства України вимагатиме подальших кроків, як більш чітке формулювання примату норм міжнародного права стосовно норм внутрішнього права; удосконалення юридичної техніки застосування міжнародно-правових норм, використовуючи досвід держав – членів Євросоюзу у сфері загальної рецепції права ЄС і практики її застосування у внутрішньому праві цих держав. Усе це допоможе створити ефективний національний механізм імплементації норм міжнародного права у внутрішньому правопорядку України та забезпечити європеїзацію законодавства країни, що наблизить Україну до досягнення своєї стратегічної мети – інтеграції у Європейський Союз.

2.2. Гармонізація українського законодавства із правом ЄС у сфері правил конкуренції в межах запровадженої ЗВТ

Одним із ключових елементів заснування зони вільної торгівлі між Україною та ЄС стає правове регулювання конкуренції, що прямо передбачено в самому тексті угоди. У преамбулі Угоди про асоціацію відзначено, що ключовим фактором для економічної модернізації та реструктуризації стає заохочення та стимулювання конкуренції. Поряд зі зменшенням або скасуванням мит на товари, зборів та інших еквівалентних платежів упродовж перехідного періоду у максимум десять років (як це зазначено у ст. 25 УА) Угодою передбачено надання національного режиму для товарів, що означає відкриття національних ринків. Щоб загальний баланс вигод і витрат лібералізації транскордонного пересування факторів виробництва виявився на користь країні, їй не обійтися без особливих дій у межах національної економічної політики.

Зміст положень про глибоку та всеосяжну зону вільної торгівлі (ГВЗВТ) між ЄС та Україною, поданий у розд. IV УА, ілюструє те,

що ця угода не лише охоплює традиційні аспекти ЗВТ, такі як доступ до ринку товарів, але й державні закупівлі, права інтелектуальної власності, конкуренцію, енергетику тощо. Серед цих усіх сфер, які супроводжують заснування ГВЗВТ, слід виокремити якраз сферу конкуренції. Той факт, що це єдина сфера відносин, у якій передбачається виконання чітких вимог щодо імплементації конкретних зазначених у самому тексті Угоди норм без відсилання до додатків (які між іншим можуть стати об'єктом перегляду Радою асоціації або Комітетом асоціації), свідчить про ключову роль конкуренції у забезпеченні ефективного функціонування зони вільної торгівлі.

У зарубіжній доктрині питання регулювання конкуренції у двосторонній (або багатосторонніх) торговельних угодах порушувалося досить давно, і посеред представників європейської доктрини можна виокремити праці І. Ліанос, В. Воутер, А. Езрачі, Дж. Кларке, І. Махер, Р. Віш, Дж. Дрексл тощо. Серед вітчизняних науковців, які опікуються питаннями права конкуренції можна згадати О. Мельниченка, С. Перемота, Н. Кузнєцову, О. Кохановську, С. Козьякова, С. Шкляра, О. Чернелевську, С. Валітова та ін. Їхні праці зосереджені на вивченні антимонопольних норм і засобів боротьби з недобросовісною конкуренцією в Україні.

Вітчизняна доктрина не може похизуватися висвітленням міжнародно-правових питань регулювання конкуренції, зокрема і права конкуренції в ЄС та його впливу на національне законодавство України. У нашій країні питання правового регулювання конкуренції в Євросоюзі загалом порушувалося в єдиному спеціальному дослідженні В. Лук'янець, яке з об'єктивних причин не враховує останніх змін у праві ЄС та України. А робота Г. Стахєєвої присвячена питанням правового регулювання контролю за концентраціями в ЄС.

У науковій літературі позначилася тенденція до необхідності висвітлення впливу права конкуренції ЄС на правопорядки третіх країн через внесення до двосторонніх угод спеціальних положень про конкуренцію. Так, серед останніх таких здобутків слід згадати роботу В. Демедтс 2015 р. [388], яка у порівняльному аспекті висвітлювала положення про конкуренцію в різних угодах, які укладає ЄС із третіми країнами та міжнародними організаціями.

Процес гармонізації законодавства України із правом Євросоюзу є одним із ключових напрямів співпраці. Він визначає умови подальшого поглиблення економічної та секторальної співпраці і створює правові передумови для переходу на наступні етапи європейської економічної інтеграції.

Сам термін *гармонізація законодавств* застосовують у широкому та вузькому значеннях. У широкому значенні він означає узгодження положень законодавства однієї держави із законодавством іншої або з актами міжнародного права. У вузькому значенні цей термін означає спосіб наближення законодавств держав – членів ЄС через директиви, що встановлюють спільну кінцеву мету правового регулювання, залишаючи способи реалізації цих директив на розсуд держав-членів [323]. У вузькому розумінні гармонізація є іншим способом зближення законодавств держав – членів Євросоюзу, альтернативним уніфікації.

Правові передумови для гармонізації українського законодавства із правом Євросоюзу було закладено в Тимчасовій угоді про торгівлю 1995 р. (ст. 17, 18) [269], Угоді про партнерство та співробітництво 1994 р. (ст. 51 та ін.) [114], Плані дій Україна – Євросоюз 2005 р., Порядку денному асоціації 2009 р. та його переглянутій редакції 2016 р.

У відносинах між Україною і Євросоюзом можна виокремити два етапи гармонізації: добровільну й організовану [171, 146]. Періодом добровільної гармонізації був етап відносин між Україною і ЄС до набрання чинності Угодою про партнерство та співробітництво. Положення Тимчасової угоди про торгівлю 1995 р. передбачали гармонізацію у сфері конкуренції та захисту прав інтелектуальної власності. Гармонізація в інших сферах здійснювалася за відсутності конкретних зобов'язань сторін, а отже й не була погоджена з європейськими співтовариствами і мала односторонній характер. Наступний етап гармонізації законодавства в Україні характеризувався набранням чинності УПС, яка чітко визначала сфери гармонізації [146]. Таким чином, із набранням чинності УПС (з 1998) процес гармонізації отримав чіткі правові засади, набув організованого характеру та різноманітніших форм [149, 164, 170], однак ураховуючи той факт, що ці положення мають характер "добровільної імплементації".

Слід виокремити важливий процес здійснення гармонізації законодавства при підготовці до запровадження асоціації з Євросоюзом. Саме на етапі імплементації Угоди про асоціацію гармонізація матиме характер обов'язкових дій.

Процесам гармонізації законодавства України із правом ЄС відведено першорядну роль в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС [114]. У преамбулі Угоди йдеться, що процес адаптації сприятиме поступовій економічній інтеграції і поглибленню політичної асоціації між сторонами. При цьому в самій преамбулі зазначеному питанню приділено значну увагу, зокрема визначається провідна роль регуляторної адаптації як механізму імплементації всеохоплюючої та глибокої зони вільної торгівлі між Україною та Європейським Союзом. Примітно, що в тексті УА не використовують широко термін *гармонізація*, натомість використовують поняття *адаптація*, *законодавче зближення*, *визнання міжнародних стандартів*, *транспозиція* тощо. Переважна більшість науковців використовує термін *гармонізація* як узагальнюючий [170]. За словами В. Муравйова, як свідчить практика діяльності європейських організацій, незважаючи на використання різних термінів, ідеться по суті про один і той же процес приведення національного законодавства у відповідність до приписів права європейських інтеграційних організацій. З огляду на це, погоджуючись із цими міркуваннями, вважаємо за доцільне використовувати узагальнюючий термін *гармонізація* для дослідження процесу, який би наближав правові умови для діяльності суб'єктів господарювання до права Євросоюзу. В. Муравйов, аналізуючи гармонізацію, визначає, що положення УА щодо гармонізації мають рамковий характер, а їхня реалізація вимагає ухвалення правових актів, створення необхідних інституційних механізмів та відповідних дій як на міжнародному рівні, так і в межах правопорядку України.

Сучасний світ нині опинився у стані незворотних глобалізованих процесів економічної інтеграції. Перед Україною, яка залучається до міжнародних торговельних відносин, стоїть першочергове завдання створити відповідне правове середовище для ефективної імплементації інтеграційних економічних проце-

сів. Створення відповідного конкурентного правового середовища в умовах ринкової економіки є найбільш актуальним питанням з метою збільшення залучення інвестицій і привабливості для ведення господарської діяльності.

Україна створила національну систему конкурентного законодавства на початку періоду бурхливого зростання кількості країн із власними конкурентними законами в усьому світі. На початку 1990-х рр. лише приблизно двадцять країн мали закони про конкуренцію та механізми їх застосування. На цей час існує вже понад 100 країн із власним конкурентним режимом.

У межах українського законодавства правові засади боротьби з картельними змовами закріплені в низці нормативно-правових актів, головним чином у: Господарському кодексі України (ГКУ) [59], Кодексі України про адміністративні правопорушення, законах України "Про захист економічної конкуренції" [106], "Про захист від недобросовісної конкуренції" [105], "Про Антимонопольний комітет України" [85] та інших підзаконних нормативно-правових актах, прийнятих Кабінетом Міністрів України та АМКУ.

Україна має розвинену систему захисту конкуренції та досить комплексне конкурентне законодавство, яке поширюється на традиційні антитрастові сфери, недобросовісну комерційну практику (недобросовісну конкуренцію), а також антиконкурентні дії та рішення органів державної влади.

Перший український закон про конкуренцію, а саме Закон України "Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності", був розроблений із залученням таких представників доктрини, як О. Вишняков, Н. Кузнєцова, А. Довгерт, С. Козьяков, О. Мельниченко тощо, які використовували конкурентні закони інших країн як зразок. Цей так званий закон про обмеження монополізму був ухвалений у перші дні формування української держави в лютому 1992 р. Предметом цього Закону були зловживання домінуючим становищем, антиконкурентні угоди та дискримінація суб'єктів підприємництва органами влади, а також методи недобросовісної конкуренції між суб'єктами підприємництва [285]. У листопаді 1993 р. був ухвалений Закон України "Про Антимонопольний комітет України" (тут і надалі – Закон "Про АМКУ"), відповідно до

якого було створено АМКУ. Голова АМКУ був призначений у 1992 р., десять державних уповноважених – у 1993 р., Згодом були найняті штатні працівники, і свою фактичну діяльність АМКУ розпочав у 1994 р. Відтоді в Законі України "Про АМКУ" відбулися численні зміни. Відповідно, зазнала змін й організаційна структура АМКУ.

У ст. 10 Господарського кодексу України зазначено, що одним із напрямів економічної політики України є антимонопольно-конкурентна політика, що спрямована на створення оптимального конкурентного середовища діяльності суб'єктів господарювання, забезпечення їхньої взаємодії на умовах недопущення виявів дискримінації. Правове закріплення цієї політики забезпечує визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики у програмах діяльності Кабінету Міністрів України та цільових програмах розвитку (п. 4 ст. 9 ГКУ).

У Законі України "Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України" [104] зазначено, що одним із принципів внутрішньої політики є рівність усіх суб'єктів права власності перед законом, захист конкуренції у сфері економічної діяльності (ст. 2). У ст. 7 Закону містяться основні засади внутрішньої політики в економічній сфері, серед яких слід виокремити:

- розвиток конкуренції як основного чинника підвищення ефективності економіки,
- забезпечення дієвого регулювання діяльності природних монополій,
- недопущення виявів монополізму на державному та регіональному рівнях.

У 2012 р. Кабінетом Міністрів України було схвалено Концепцію Загальнодержавної програми розвитку конкуренції на 2014–2024 рр. [227], у якій уперше офіційно було сформульовано основні проблеми із забезпечення розвитку конкуренції та методи і шляхи врегулювання цих проблем. Зокрема, відзначається, що метою програми є розвиток конкуренції на товарних ринках як засобу забезпечення сталого економічного зростання, поліпшення умов для їхнього ефективного функціонування, удосконалення механізму державного регулювання таких ринків. Пропонуються три шляхи досягнення поставленої мети. Перший

варіант передбачає проведення структурної демонополізації, зокрема пов'язаної зі зміною відносин власності. Другий варіант передбачає проведення подальшої лібералізації доступу іноземних суб'єктів господарювання на вітчизняний ринок. Третій, оптимальний варіант розв'язання проблеми розвитку конкуренції, передбачає виконання центральними та місцевими органами виконавчої влади, державними органами, що здійснюють регулювання в окремих сферах діяльності, та органами місцевого самоврядування комплексу заходів, спрямованих на розвиток конкуренції, її захист й обмеження монополізму. Зазначені заходи є невід'ємними складовими антимонопольно-конкурентної політики, тому досягнення мети програми можливе лише за умови їх комплексного здійснення.

Відправною точкою розробки концепції програми стало визначення проблем, які заважають розвитку конкуренції. Ці проблеми були виявлені та систематизовані за результатами наукових досліджень, практики правозастосування та досліджень стану відповідних ринків, що здійснювалися АМКУ.

Ураховуючи положення спеціальних законів, що регулюють відносини конкуренції в Україні, слід зауважити, що на початку XXI ст. наголос у здійсненні антимонопольно-конкурентної політики в Україні переноситься з обмеження монополізму в економіці на розвиток і захист реальної конкуренції. За своєю суттю на сучасному етапі становлення українського законодавства про конкуренцію вітчизняна політика полягає в поєднанні заходів із лібералізації економічних секторів, що перебувають у стані природної монополії, з удосконаленням правових механізмів регулювання діяльності природних монополістів і механізмів захисту реальної та потенційної конкуренції.

З огляду на конституційні приписи (а саме абз. 4 ст. 13, абз. 3 ст. 42 Конституції України) можна узагальнити основні принципи конкурентно-антимонопольної політики в України.

По-перше, розвиток економічної конкуренції та обмеження монополізму у господарській діяльності є обов'язковими елементами державної політики.

Другим принципом є те, що всі органи державної влади (законодавчі, виконавчі та судові) зобов'язані забезпечувати реалізацію конкурентної політики. У цьому зв'язку слід пояснити, що функціями законодавчої влади є:

- забезпечення ухвалення законів, необхідних для розвитку та захисту конкуренції;
- органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування й органи адміністративно-господарського управління та контролю забезпечують реалізацію конкурентної політики;
- спеціальний орган – Антимонопольний комітет України бере участь у формуванні конкурентної політики та в її реалізації в частині здійснення контролю за дотриманням законодавства;
- судова влада забезпечує захист прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, які порушені внаслідок обмежень конкуренції, здійснює судовий контроль за застосуванням законодавства та правильністю й адекватністю рішень АМКУ [107].

Третій принцип розвитку конкурентної політики в Україні пов'язаний із поступовою гармонізацією законодавства до права Європейського Союзу та міжнародної практики у сфері конкуренції. Процеси гармонізації українського антимонопольного законодавства до права Євросоюзу розпочалися з ухваленням Закону України "Про захист економічної конкуренції". Це пояснюють тим, що однією із перспективних сфер, яка підлягає гармонізації, була визначена конкуренція (ст. 51 УПС). У подальших двосторонніх документах між Україною та ЄС постійно наголошувалося на удосконаленні конкурентного середовища. Таким чином, усі подальші нормативно-правові акти України приймали з урахуванням приписів права ЄС.

В українському законодавстві картельні змови мають назву антиконкурентних узгоджених дій суб'єктів господарювання, під якими розуміють:

- узгоджені дії, які стосуються встановлення цін чи інших умов придбання або реалізації товарів;
- обмеження виробництва ринків товарів, техніко-технологічного розвитку, інвестицій або встановлення контролю над ними;

▪ розподіл ринків чи джерел постачання за територіальним принципом, асортиментом товарів, обсягом їх реалізації чи придбання за колом продавців, покупців або споживачів чи за іншими ознаками спотворення результатів торгів, аукціонів, конкурсів, тендерів;

▪ усунення з ринку або обмеження доступу на ринок (вихід із ринку) інших суб'єктів господарювання, покупців, продавців;

▪ застосування різних умов до рівнозначних угод з іншими суб'єктами господарювання, що ставить останніх у невигідне становище в конкуренції укладання угод за умови прийняття іншими суб'єктами господарювання додаткових зобов'язань, які за своїм змістом або згідно з торговими та іншими чесними звичаями в підприємницькій діяльності не стосуються предмета цих угод;

▪ суттєве обмеження конкурентоспроможності інших суб'єктів господарювання на ринку без об'єктивно виправданих на те причин.

Також синонімом картелю в українському законодавстві є поняття "неправомірних угод або погоджених дій", під якими у ст. 30 Господарського кодексу України розуміють угоди або погоджені дії, спрямовані на:

▪ встановлення (підтримання) монопольних цін (тарифів), знижок, надбавок (доплат), націнок;

▪ розподіл ринків за територіальним принципом, обсягом реалізації чи закупівлі товарів, їх асортиментом або за колом споживачів чи за іншими ознаками – з метою їх монополізації;

▪ усунення з ринку або обмеження доступу до нього продавців, покупців, інших суб'єктів господарювання.

За аналізом ст. 5 та 6 Закону "Про захист економічної конкуренції" можна побачити відповідність побудови структури антимонопольного законодавства за зразком права ЄС: простежуються форми здійснення антиконкурентних узгоджених дій (угоди, рішення та узгоджена практика), віддзеркалені необхідні умови для визнання недійсними узгоджених дій, які мають на меті чи стають наслідком недопущення, усунення чи обмеження конкуренції.

Варто ще раз окремо відзначити, що одним із ключових елементів заснування зони вільної торгівлі між Україною та ЄС стає

правове регулювання конкуренції, що прямо передбачено в самому тексті угоди. У преамбулі Угоди про асоціацію зазначено, що ключовим фактором для економічної модернізації та реструктуризації стає заохочення і стимулювання конкуренції. Поряд зі зменшенням або скасуванням мит на товари, зборів та інших еквівалентних платежів упродовж перехідного періоду у максимум десять років (як це зазначено у ст. 25 УА) Угодою передбачено надання національного режиму для товарів, що означає відкриття національних ринків. Щоб загальний баланс вигод і витрат лібералізації транскордонного пересування факторів виробництва виявився на користь країні, їй не обійтися без особливих дій у межах національної економічної політики. Таким чином, Угодою особливо відзначено сферу конкуренції, де передбачено прийняття змін до національного законодавства України з тією метою, щоб відкриті ринки функціонували "за одними правилами". Причому слід додати, що зміст положень про ГВЗВТ між ЄС та Україною, поданий у ч. IV УА, ілюструє те, що ця угода не лише охоплює традиційні аспекти ЗВТ, такі як доступ до ринку товарів, а й державні закупівлі, права інтелектуальної власності, конкуренцію, енергетику тощо. Серед цих усіх сфер, які супроводжують заснування ГВЗВТ, слід виокремити якраз сферу конкуренції. Той факт, що це єдина сфера відносин, у якій передбачається виконання чітких вимог щодо імплементації конкретних зазначених у самому тексті Угоди норм без відсилання до додатків (які між іншим можуть стати об'єктом перегляду Радою асоціації або Комітетом асоціації), свідчить про ключову роль конкуренції в забезпеченні ефективного функціонування зони вільної торгівлі.

Загалом процес правового регулювання конкуренції в Україні ще на початку 2000-х рр. відбувався з урахуванням європейського досвіду. Це пов'язано з існуванням низки двосторонніх документів, які проголошували здійснення гармонізації українського законодавства до вимог права ЄС. Так, Закон України "Про захист економічної конкуренції" був розроблений із метою максимального наближення законодавства України до права Євросоюзу в цій сфері. Загалом норми вищезазначеного Закону, внаслідок якого було об'єднано правові механізми недопущення

монополізму та захисту від недобросовісної конкуренції, розроблювали в огляду на практику застосування норм права Євросоюзу (зокрема, нині ст. 101–109 ДФЄС, що у свою чергу залишаються незмінними з моменту підписання Римських договорів). У Закон постійно вносили зміни щодо удосконалення системи контролю за дотриманням норм конкуренції. При цьому всі ці зміни приймали за "європейським зразком", переймаючи практику їх застосування інститутами ЄС. У процесі боротьби із картельними змовами законодавцем було сприйнято позитивну європейську й американську практику застосування програми по м'якшення відповідальності, зокрема в Україні разом із прийняттям у 2001 р. Закону України "Про захист економічної конкуренції" також було запроваджено інститут "Leniency". Так, у ч. 5 ст. 6 Закону про захист конкуренції передбачено, що особа, яка здійснила антиконкурентні узгоджені дії, але раніше за інших учасників цих дій добровільно повідомила в Антимонопольний комітет Україні (АМКУ) про порушення та надала інформацію, що має суттєве значення для прийняття рішення у справі, звільняється від відповідальності, передбаченої законодавством (штрафу до 10 % від виручки порушника за останній фінансовий рік).

У зв'язку із цим Антимонопольний комітет України (АМКУ) у червні 2012 р. прийняв Порядок звільнення від відповідальності [223], який деталізує можливість звільнення від відповідальності за вчинення антиконкурентних узгоджених дій суб'єктами господарювання відповідно до п. 5 ст. 6 Закону. За своєю суттю це імплементація в українське законодавство нового юридичного поняття *leniency policy*, відомого в європейській практиці під терміном *політика поблажливості*.

Разом із тим, за системою "Leniency" в Україні за останні десять років було звільнено від відповідальності лише кілька порушників (переважно установи державної влади), а картельні справи не були резонансними. На думку фахівців, причини низької ефективності системи "Leniency" в Україні криються переважно у відсутності кримінальної відповідальності за участь у картелі, низьких сумах штрафів, що накладаються, та "економічній доцільності" для порушника продовжувати порушення і потім оскаржувати можливий штраф антимонопольного органу

в суді, ніж припиняти порушення та надавати докази участі конкурентів у картелі. Окрім цього, у тих випадках, коли компанія вирішує добровільно звернутися в АМКУ за звільненням від відповідальності, виникає низка процедурних питань:

- як здійснити документування такого звернення;
- що станеться в разі одночасного звернення кількох компаній і як визначити "першість" звернення однієї із них;
- при зверненні за системою програми пом'якшення відповідальності, які існують гарантії захисту від зловживань з боку АМКУ?

А раптом національний конкурентний орган вважатиме, що наданих доказів існування картелю недостатньо, і тоді компанія отримає штраф разом з іншими учасниками картелю? Очевидно, що ґрунтовний аналіз цих питань також не особливо стимулює компанії активно використовувати систему "Leniency".

Відносини асоціації вимагають поглибленішого та досконалішого процесу гармонізації антимонопольного права України до права Євросоюзу. Якщо на етапі проведення гармонізації законодавства відповідно до положень Угоди про партнерство та співробітництво та двосторонніх актів органів співробітництва між Україною та Євросоюзом (План дій та Порядок денний асоціації), процес гармонізації характеризувався як рекомендаційний, то на етапі запровадження Угоди про асоціацію він набуває ознак обов'язковості.

У ст. 1 УА зазначається, що метою асоціації є "заснування умов для поглиблених економічних та торговельних відносин, спрямованих на поступову інтеграцію України до внутрішнього ринку Євросоюзу". Основні принципи не викривленої конкуренції в умовах ринкової економіки є одним із ключових принципів поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі, що засновується Угодою.

Питанням конкуренції присвячено окрему ч. 10 угоди (ст. 253–267), яка складається із двох секцій: антитрестівське регулювання та концентрації й державна допомога. Слід, між іншим, відзначити, що такий поділ на секції є притаманним праву Євросоюзу [249]. До УА також доданий дод. 23, у якому подано пояснення щодо основних визначень, які стосуються конкуренції. Зокрема глосарій термінів містить такі визначення, як "публічні

підприємства", "ексклюзивні права", "державні монополії комерційного характеру", "важливі проекти загальноєвропейського масштабу" тощо. Як визначено в самому дод. 23, цей глосарій не є юридично обов'язковим і застосовується винятково для тлумачення положень статей самої угоди. Така практика надання різної юридичної сили нормам тексту угоди та додатків є новою у двосторонніх відносинах, однак прийнятна для права Євросоюзу. Тлумачення певних визначень, понять, принципів має бути узгодженим задля досягнення єдиного "уніфікованого" правового регулювання відносин.

З метою ефективного функціонування зони вільної торгівлі в угоді визначені основні практики й економічні операції, які потенційно можуть негативно впливати на функціонування ринків і підривати переваги торговельної лібералізації, встановленої між сторонами. Такими антиконкурентними практиками є:

- угоди та узгоджені дії між підприємствами, метою або наслідком яких є недопущення, усунення, обмеження чи суттєве послаблення конкуренції;
- зловживання одним або декількома підприємствами своїм домінуючим положенням;
- концентрація суб'єктів господарювання, наслідком якої є монополізація чи значне обмеження конкуренції на ринку (ст. 254 УА).

Загалом законодавство України відтворює основоположні принципи добросовісної конкуренції і передбачає заборону вищезазначених дій, що чітко закріплено в абз. 3 ст. 42 Конституції України. Іншими словами, ст. 254 УА фактично віддзеркалена в Законі й інших підзаконних нормативних актах АМКУ. Так, зокрема, ст. 254 УА співвідноситься із поняттями "антиконкурентні узгоджені дії" відповідно до ст. 6 Закону України "Про захист економічної конкуренції"; "зловживання монопольним (домінуючим) становищем на ринку", згідно зі ст. 13 закону; а також поняттю "контролю за концентрацією", що визначається у ст. 22 закону.

Наголошується, що сторони, визначаючи важливість імплементації основних принципів, викладених у ст. 254 УА, застосовують їх на "недискримінаційній прозорій основі, поважаючи принципи процесуальної справедливості та права на захист" (ст. 255 угоди).

Для України актуальність розбудови ефективних механізмів забезпечення конкурентного середовища було окремо визначено в Концепції Загальнодержавної програми розвитку конкуренції на 2014–2024 рр. З огляду на участь України у процесах глобальної лібералізації торгівлі актуальнішим видається питання підвищення ефективності правозастосовної практики у сфері конкуренції.

Зважаючи на євроінтеграційні напрями зовнішньої політики України, вступ нашої країни до СОТ, набуття чинності угоди про заснування зони вільної торгівлі між Україною та країнами Європейської асоціації вільної торгівлі та підписання й ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (УА), одним із першочергових напрямів стає забезпечення відповідного конкурентного середовища функціонування зон вільної торгівлі.

Варто зауважити, що одним із ключових елементів заснування зони вільної торгівлі між Україною та ЄС стає правове регулювання конкуренції, що прямо передбачено в самому тексті Угоди. Факт внесення до тексту Угоди всіх матеріальних і процесуальних аспектів гармонізації конкуренційного права України свідчить про сталість і незмінність вимог щодо відбудови відповідного конкурентного середовища.

За своєю суттю положення Угоди в цьому аспекті представляє так звану *клаузулу щодо конкуренції*. При цьому в договірній зовнішньополітичній практиці ЄС залучення такої "клаузули" є звичною практикою [248]. Це обумовлюється необхідністю регулювання торговельних відносин ЄС із третіми країнами відповідно до норм права ЄС, що характеризується екстериторіальністю його застосування.

Сталими стають основні принципи забезпечення конкурентного середовища в торговельних відносинах між Україною та ЄС. Це підтверджується у ст. 254 Угоди про асоціацію, де передбачено, що позитивні наслідки від лібералізації торгівлі можуть бути зменшені за рахунок антиконкурентної господарської практики.

Окрім позитивних аспектів, які віддзеркалені в законодавстві України, Угода про асоціацію наголошує на існуванні правових прогалин у процесі імплементації норм права конкуренції в національне законодавство України, а також терміни їх виконання. Причому важливо ще раз підкреслити той факт, що в тексті УА

(а не в додатках) містяться чіткі посилання на нормативні акти ЄС (регламенти), які мають бути залучені до законодавства України. Основні прогалини в українському законодавстві, на які наголошує Угода про асоціацію, слід поділити на аспекти матеріального та процесуального права.

Окрема стаття (ст. 256) Угоди про асоціацію присвячена матеріальним аспектам наближення законодавства України до права Євросоюзу у сфері захисту конкуренції та термінам її виконання. Умовно такі матеріальні вимоги можна згрупувати відповідно до сфери, до якої вони стосуються, зокрема: правовий режим антиконкурентних узгоджених дій, контроль над концентрацією, діяльність державних монополій і державна допомога. У межах розгляду кожної зі сфер правового регулювання конкуренції в зазначеній роботі автором виокремлюються конкретні пропозиції щодо удосконалення національного законодавства з метою імплементації Угоди про асоціацію.

Першою умовою удосконалення матеріальних норм українського законодавства є його наближення у сфері регулювання режиму винятків з антиконкурентних вертикальних угод. У зазначеному дисертаційному дослідженні було доведено існування режиму блокових винятків для вертикальних угод у праві ЄС та проаналізовано їх (у підрозд. 4.2). Статтею 256 УА (п. 3) передбачено імплементацію Регламенту № 330/2010 від 20 квітня 2010 р. Зазначений регламент містить вимоги, відповідно до яких вертикальна угода між підприємствами може підпадати під виняток із загальної заборони. В українському законодавстві ст. 10 Закону України "Про захист економічної конкуренції" містить загальні вимоги щодо узгоджених дій, які можуть бути дозволеними. У Положенні про порядок подання заяв до органів АМКУ про надання дозволу на узгоджені дії суб'єктів господарювання 2002 р. [224]. наведено деталізований порядок розгляду справ про надання попереднього дозволу на узгоджені дії. Порядок звільнення від обов'язкового отримання дозволу на узгоджені дії також передбачений у Типових вимогах 2002 р. [225]. Відповідно до ст. 2.1 зазначеного документу дозволяються і не потребують дозволу органів АМКУ будь-які узгоджені дії, якщо сукупна частка на ринку товару всіх суб'єктів господарювання, до складу

яких входять учасники узгоджених дій, на будь-якому задіяному ринку товару не досягає 5 %. При цьому не робиться диференціації між типами узгоджених дій (вертикальні чи горизонтальні). Також дозволяються і не потребують дозволу органів АМКУ будь-які узгоджені дії за одночасної наявності таких умов:

- у випадку, коли жоден із суб'єктів господарювання, до складу яких входять учасники узгоджених дій, не займає монопольного (домінуючого) становища на будь-якому задіяному ринку товару і не має виняткових чи переважних прав або повноважень від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю, суб'єктів природної монополії чи інших монопольних утворень;
- коли сукупна частка на ринку всіх суб'єктів господарювання, до складу яких входять учасники горизонтальних, змішаних узгоджених дій, на будь-якому задіяному ринку товару не досягає 15 %, або сукупна частка на ринку всіх суб'єктів господарювання, до складу яких входять учасники вертикальних, конгломератних узгоджених дій, на будь-якому задіяному ринку товару не досягає 20 %.

Важливим недоліком в українському законодавстві є вузько формалізований підхід до типів угод, на які не отримується дозвіл АМКУ. Українське законодавство не містить окремих вимог і критерії для звільнення від отримання дозволів АМКУ для окремих типів угод. Відповідно до права ЄС для вертикальних угод застосовують ширший економічний підхід, який передбачає, по-перше, узяття до уваги того, що сукупний сумарний річний товарообіг жодного з учасників ланцюжку дистрибуції (у вертикальних угодах) не перевищує 50 млн євро. По-друге, у Регламенті 330/2010 вміщені дві статті, норми яких унеможливлюють надання винятків для угод. Іншими словами, це так звані два чорних переліки. У ст. 4 регламенту наведені обмеження, наявність яких є достатньою для визнання угоди повністю недійсною. Умови, уміщені у ст. 5 Регламенту містять норми, які є неприпустимими з погляду конкуренції; таким чином ці статті є незаконними, але решта контракту продовжує підпадати під групове звільнення (типовий випадок окремого підходу до цих статей).

Задля заповнення прогалин в українському законодавстві доречним було б переглянути практику звільнення від отримання дозволу АМКУ або його органів саме для вертикальних угод, які за своєю суттю поліпшують систему розповсюдження товарів чи послуг. Іншими словами, для українського законотворця стоїть завдання запровадити практику надання "блокових (групових)" винятків для вертикальних угод.

У сфері застосування практики антиконкурентних дій Угода про асоціацію наголошує на необхідності усунення прогалин в українському законодавстві щодо імплементації порядку блокових винятків для угод щодо передачі технологій, який передбачений Регламентом 772/2004 від 27 квітня 2004 р. [366]. Варто зауважити, що в період підготовки УА до підписання в самому ЄС відбулися зміни та зазначений Регламент уже не діє. З 1 травня 2014 р. чинним є Регламент № 316/2014 від 21 березня 2014 р. [367], дія якого закінчиться 30 квітня 2026 р. В українському законодавстві сфера регулювання трансферту технологій є новою, однак урегульованою спеціальним Законом "Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій", який був прийнятий у новій редакції у 2012 р. [93]. Метою прийняття закону є визначення правових, економічних, організаційних і фінансових засад державного регулювання діяльності у сфері трансферту технологій. Він спрямований на забезпечення ефективного використання науково-технічного й інтелектуального потенціалу України, технологічності виробництва продукції, охорони майнових прав на вітчизняні технології та/або їх складові на території держав, де планується або здійснюється їх використання, розширення міжнародної науково-технічної співпраці в цій сфері. Поза увагою закону залишаються питання укладання угод про трансферт технологій з погляду дотримання норм конкуренції. Навіть саме визначення поняття угоди про трансферт технологій дається в занадто узагальненій розпливчастій формі: договір про трансферт технології – договір, укладений у письмовій формі між особами, яким належать та/або яким повністю чи частково передаються майнові права на технологію або її складові (ст. 1 закону). У Регламенті 2014 р. дається повніше регулювання угод про трансферт технологій і, найголовніше, зазначені

угоди виводяться із загальних заборон ст. 101 (п. 1) ДФЄС, як це передбачено у ст. 2 регламенту. Однак при цьому в регламенті містяться спеціальні умови для отримання режиму винятків із заборон, якими є не перевищення 20 % частки ринку для вертикальних угод та не перевищення 30 % частки ринку для горизонтальних угод (ст. 3 регламенту). Окрім цього, чітко регламентовано, на які випадки не поширюється режим винятків (т. зв. hard core restrictions), зокрема, у випадках фіксування ціни перепродажу продукту третій стороні, розподілу ринку збуту продукту, а також обмеження виробництва продукту, якщо воно виконується під замовлення або передається на умовах взаємності (reciprocal agreement). Із проведеного аналізу можна зробити висновок, що українське законодавство не врегульовує питання укладання договорів про трансферт технологій. Єдиний аспект, який урегульований Законом, це порядок передачі майнових прав на технології, створені за бюджетні кошти (ст. 11). Отже, вважаємо за доцільне запропонувати розробити спеціальний закон для врегулювання відносин у сфері укладання договорів про трансферт технологій або інших прав інтелектуальної власності та надання для них окремого режиму у світлі дотримання норм конкуренції. Угода про асоціацію містить вимогу щодо 3-річного періоду для повної імплементації регулювання такого виду відносин.

Наступним аспектом удосконалення матеріальних норм регулювання конкуренції є контроль за концентраціями. Угода про асоціацію містить додаткові вимоги щодо удосконалення правового регулювання контролю за концентраціями. Так, ст. 256 (п. 2) Угоди містить посилання на окремі статті Регламенту 139/2004 від 20 січня 2004 р. [379] (а саме ст. 1 та ст. 5 (1) та (2)), які мають бути імплементовані в національне законодавство впродовж трьох років від моменту набуття чинності даною Угодою.

Вимоги Угоди про асоціацію повністю змінюють фінансові й економічні показники концентрації, що підлягає обов'язковій "авторизації" антимонопольним органом. Варто констатувати, що встановлені ще на початку 2000-х рр. порогові значення та процедури є застарілими і не відповідають потребам сьогодення в частині забезпечення ефективного балансу між необхідністю

здійснення попереднього контролю за економічними концентраціями з метою запобігання обмеженню конкуренції та монополізації товарних ринків та тими витратами й адміністративними обмеженнями, які створює для бізнесу така процедура попереднього контролю. Можна припустити, що гармонізація режиму контролю за концентраціями насамперед спрямована на зменшення кількості звернень суб'єктів господарювання за дозволом, а зусилля конкурентного відомства мають зосереджуватися на тих трансакціях, які дійсно можуть суттєво змінити структуру ринку на тривалий час.

Так, на виконання зазначеного положення 26 січня 2016 р. були прийняті зміни до Закону України "Про захист економічної конкуренції" щодо підвищення ефективності системи контрою за економічними концентраціями (проект № 2168 а від 25.06.2015), та 16 березня 2016 р. він був підписаний Президентом України [94] і набув чинності 18 травня 2016 р.

Зазначеним законом запроваджено дворівневу модель контролю за концентраціями:

- перший рівень спрямований на контроль за концентраціями за участі великих українських компаній, сукупний річний оборот або сумарна вартість активів в Україні, принаймні двох із яких, перевищує 4 млн євро, і при цьому їхній сукупний оборот або вартість активів у світі перевищують 30 млн євро;
- другий рівень спрямований на контроль за концентраціями, що полягають у придбанні іноземними компаніями, світовий оборот яких перевищує 100 млн євро, українських підприємств, показник обсягу реалізації яких перевищує еквівалент 8 млн євро в Україні (вартість активів при цьому до уваги не беруть).

Також Законом запроваджується норма, згідно з якою концентрація, учасником якої є іноземний суб'єкт господарювання та суб'єкт господарювання, що діє в Україні, потребуватиме одержання попереднього дозволу, якщо показник обсягу реалізації товарів учасника концентрації в Україні перевищує еквівалент 8 млн євро, а світовий оборот іноземної компанії перевищує 100 млн євро. Ураховуючи одночасне запровадження законопро-

ектом спрощеної скороченої процедури розгляду таких концентрацій та встановлення порогових показників на такому високому рівні, цей підхід дозволяє, з одного боку, запобігти можливому обмеженню конкуренції внаслідок поглинання потужних українських підприємств їхніми іноземними конкурентами або внаслідок скуповування українських підприємств, що діють на одному ринку, офшорними компаніями, з іншого, поліпшити умови для залучення іноземних інвестицій, вивільнивши з-під адміністративних процедур попереднього контролю незначні, як для транснаціонального рівня, концентрації.

Аналіз змісту ст. 2 Закону України про захист конкуренції дозволяє зробити висновок, що до сфери його застосування потрапляють ті економічні відносини, "що впливають чи можуть впливати на конкуренцію на території України". Ця норма імплементує так звану доктрину ефекту, якою встановлюється принцип екстериторіальності національного законодавства щодо відносин, які, хоч і мають місце поза межами суверенної території держави, але можуть впливати на права й інтереси суб'єктів господарювання, споживачів на її території. Із цього питання АМКУ висловлював позицію, що національний режим контролю за концентраціями покликаний захищати не тільки існуючу, але й потенційну конкуренцію і дозволяє оцінити потенційний вплив концентрації закордонних суб'єктів господарювання на ринки в Україні.

Окремі вимоги містяться в Угоді щодо приведення діяльності державних монополій у відповідність до основних принципів антимонопольного права. Так, ст. 258 Угоди містить зобов'язання впродовж п'яти років від моменту набуття нею чинності узгодити діяльність державних монополій, які займаються господарською діяльністю, із принципом недискримінації відповідно до умов добросовісної конкуренції товарів та суб'єктів господарювання.

З метою удосконалення українського антимонопольного законодавства щодо відповідальності за правопорушення у сфері конкуренції Законом України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності" № 4025-УІ від 15 листопада 2011 р., який набрав чинність 18 січня 2012 р., було внесено низку змін до Кримінального кодексу України, внаслідок

яких було декриміналізовано антиконкурентні діяння, що передбачалися ст. 228 кримінального закону, а саме: примушування до антиконкурентних узгоджених дій шляхом насильства чи завдання матеріальної шкоди або погрози застосування насильства чи завдання такої шкоди (а також такі ж дії, учинені організованою групою або особою, раніше судимою за цей злочин). Внаслідок скасування кримінальної відповідальності за примушування вступу в картельну змову, законодавцем було доповнено Кодекс про адміністративні правопорушення аналогічною статтею (ст. 166–18 "Примушування до антиконкурентних узгоджених дій"), що передбачає адміністративну відповідальність за згадані діяння.

З економіко-юридичної позиції така гуманізація є невиправданою, головним чином, зважаючи на характер порушення та його прямий вплив на економіку держави та становище споживача і конкурентів, що, особливо в період глобальної економічної кризи, є неприпустимим. Отже, кримінальне законодавство України, нині не передбачає кримінально-правової відповідальності за картельні змови та примушування до вступу в картельну змову, хоча вже тривалий час фахівцями в галузі антимонопольного права обговорюється можливість внесення у кримінальний закон змін, що спрямовані на криміналізацію картельної поведінки, що, за своєю суттю, є повністю виправданим в українських реаліях.

Поряд із цим, зазначене питання має бути врегульованим із проблемами реалізації Програми пом'якшення покарання: якщо власники чи посадові особи компаній, що були причетними до змови, беруть участь у цій Програмі і, відповідно, їх адміністративна відповідальність пом'якшується, то потрібно, щоб вони також звільнялися і від кримінальної відповідальності, оскільки збереження такої кримінально-правової санкції для учасників буде відштовхувати потенційних заявників від кроку щодо розкриття змови (оскільки ті, отримавши знижки від штрафів, будуть змушені нести кримінальну відповідальність).

Найуразливішою сферою є правове регулювання державної допомоги. Слід зазначити, що питання гармонізації цієї сфери порушувалося й у Плані дій 2005 р., і в Порядку денному асоціації Угода про асоціацію найбільше уваги приділяє зобов'язанням

щодо необхідності заповнення прогалини в українському законодавстві у сфері державної допомоги. Стаття 262 УА містить загальне правило, відповідно до якого "будь-яка допомога, що надається Україною або державами – членами Євросоюзу через державні ресурси, що викривлює або загрожує викривленню конкуренції шляхом створення переваг для певних підприємств чи виробництв, є несумісною з ефективним функціонуванням Угоди тією мірою, якою вона може вплинути на торгівлю між сторонами". Саме такий принцип віддзеркалений у ст. 107 ДФЄС, яка, одночасно із принципом несумісності державної допомоги із внутрішнім ринком Євросоюзу, містить положення, відповідно до яких державна допомога може визнаватися такою, що є сумісною. За цією аналогією Угода про асоціацію також містить положення, відповідно до яких державна допомога є допустимою та може визнаватися допустимою. Це, зокрема, допомога, що надається: з метою забезпечення споживачів соціально-важливими товарами за умови, що така допомога не є дискримінаційною стосовно місця походження товарів; та з метою відшкодування шкоди особам, які постраждали від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру. Таку допомогу вважають допустимою (п. 2 ст. 262 Угоди). Друга категорія винятків стосується таких видів допомоги, які надаються з метою:

- сприяння соціально-економічному розвитку регіонів, рівень життя в яких є низьким або рівень безробіття – високим;
- виконання загальнодержавних програм або розв'язання соціальних та економічних проблем загальнонаціонального характеру;
- сприяння розвитку окремих видів господарської діяльності або суб'єктам господарювання, які провадять діяльність в окремих економічних зонах, якщо це не суперечить іншим чинним міжнародним договорам;
- підтримки та збереження національної культурної спадщини, вплив яких на конкуренцію є несуттєвим (п. 3 ст. 262 Угоди).

Відповідно до практики Євросоюзу друга група вилучень відрізняється від попередньої тим, що для отримання такого вилучення необхідною є не тільки відповідна нотифікація, але й дозвіл Єврокомісії, яка має виняткові повноваження щодо розв'язання

цього питання. Крім того, Угодою зазначається необхідність запровадження правового механізму незначної допомоги, яка a priory не справляє значного впливу на торгівлю між сторонами. У ст. 263 визначено, що незначною є допомога, яка надається одному суб'єкту господарювання, сукупний розмір якого незалежно від її форми та джерел не перевищує 200 тис. євро за останні три роки. Зазначимо, що положення Угоди щодо правового регулювання державної допомоги тлумачаться відповідно до ст. 106, 107 та 93 ДФЄС та до актів вторинного законодавства в цій сфери, у тому числі актів рекомендаційного характеру, про що прямо зазначено у ст. 264 Угоди.

На виконання вимог щодо необхідності гармонізації законодавства України до норм права Євросоюзу у сфері надання державної допомоги впродовж п'яти років групою експертів розроблявся проект закону про державну допомогу. У серпні 2012 р. до Верховної Ради України було передано проект, а в липні 2014 р. був ухвалений Закон України "Про державну допомогу суб'єктам господарювання" [99], спрямований на наближення до правил ЄС. Як передбачено в самому Законі його набуття чинності відбудеться через три роки від дня його офіційного опублікування. Крім того, у 2013 р. був прийнятий План заходів щодо проведення інституційної реформи у сфері моніторингу та контролю державної допомоги суб'єктам господарювання [226].

Для України впровадження правового регулювання державної допомоги є новим і недослідженим явищем. До появи зазначеного Закону України, прийнятого влітку 2014 р., у чинному законодавстві України був відсутній чіткий правовий механізм регулювання державної допомоги та її моніторингу. Стаття 42 Конституції України передбачає чітке зобов'язання держави забезпечувати захист конкуренції у підприємницькій діяльності, що передбачає контроль за наданням державної підтримки, яка потенційно впливає на конкуренцію загалом. Стаття 16 Господарського кодексу України визначає можливість надання дотацій та інших засобів державної підтримки суб'єктів господарювання, натомість містить відсильну норму до спеціального закону, який би врегульовував відносини державної допомоги. Крім того, у

ст. 26 Господарського кодексу містяться правила щодо винятко-вих можливостей обмеження конкуренції, які також мають бути врегульовані окремим законом, як це чітко визначено у п. 3 зазначеної статті. Законом України "Про державну допомогу суб'єктам господарювання були внесені зміни до Господарського кодексу, було замінено ст. 26 з "обмеження конкуренції" на "державна допомога суб'єктам господарювання", якою чітко прописується відсильна норма до спеціального закону.

У межах Закону України "Про державну допомогу суб'єктам господарювання" АМКУ визначається як уповноважений орган у сфері державної допомоги, а Кабінет Міністрів України наділяється важливими функціями щодо звільнення від повідомлень.

Варто зауважити, що Закон України "Про державну допомогу суб'єктам господарювання" розробляли відповідно до норм права Євросоюзу. Норми даного законопроекту повністю відтворюють усі вимоги, які ставить Угода про асоціацію. Фактично, ухваленням закону вимога ст. 267 Угоди щодо обов'язкової імплементації зазначеної сфери до національної правової системи впродовж трьох років з моменту набуття нею чинності є виконаною.

Відповідно до Закону України "Про державну допомогу суб'єктам господарювання" АМКУ стає уповноваженим органом стосовно:

- отримання повідомлень про нову державну допомогу від надавачів такої допомоги, прийняття їх до розгляду або відмова у їхньому розгляді;
- визначення належності до державної допомоги заходів щодо підтримки суб'єктів господарювання за рахунок ресурсів держави чи місцевих ресурсів, оцінювання допустимості державної допомоги для конкуренції, ухвалення рішень;
- збирання та проведення аналізу інформації про заходи щодо підтримки суб'єктів господарювання за рахунок ресурсів держави чи місцевих ресурсів, вимагання від надавачів та отримувачів державної допомоги, їхніх посадових осіб інформації, у тому числі з обмеженим доступом, необхідної для ухвалення рішень (ст. 8 Закону).

Законом передбачено правове регулювання моніторингу державної допомоги, порядок її повідомлень до АМКУ, порядок визначення неналежного використання державної допомоги

та порядок її повернення. Однак жодних підзаконних нормативно-правових актів на виконання Закону не було поки що прийнято. Процедури оцінки АМКУ стану ринку, сумісності схем державної допомоги не прописані та не є відомими для самих працівників АМКУ.

Важливим є положення Угоди (п. 3 (а) ст. 267), яким зазначається, що впродовж п'ятирічного терміну дії УА державна допомога в Україні буде вважатися такою, що надається з метою сприяння економічному розвитку регіонів з украй низьким рівнем життя чи значним рівнем безробіття.

У сфері удосконалення процедурних аспектів застосування норм конкуренції важливе значення має виконання принципу прозорості й аргументованості рішень АМКУ і судів у справах про узгоджені дії та концентрацію та їхня своєчасна публікація. Щодо приведення у відповідність процесуальних норм реалізації політики конкуренції то слід зазначити, що основним недоліком українського законодавства є відсутність принципу прозорості у процесі ухвалення рішень АМКУ. Угодою про асоціацію передбачається, що впродовж трьох років з моменту набрання чинності Угоди Закон України "Про захист економічної конкуренції" має бути доповненим зобов'язанням АМКУ щодо публікації рішень у справах про порушення законодавства про захист економічної конкуренції, а також рішень у справах щодо контролю над концентраціями (п. 1, 3 ст. 256 Угоди). Діюча ст. 48 Закону України "Про захист економічної конкуренції" та Закон України "Про АМКУ" не визначають обов'язку АМКУ офіційно публікувати свої рішення. Це зобов'язання випливає зі ст. 256 (п. 1) Угоди про асоціацію, якою чітко визначено норму, що має бути імплементована в законодавство України, а саме ст. 30 Регламенту № 1/2003 від 16 грудня 2002 р.

Так, на виконання зазначених положень УА були прийняті зміни в національне законодавство України [90], що набрали чинності із 3 березня 2016 р., які передбачають обов'язок АМКУ публікувати інформацію про рішення АМКУ впродовж 10 робочих днів з дня ухвалення відповідного рішення за винятком інформації з обмеженим доступом. Таким чином, запроваджується нова система подання інформації АМКУ, на яку особи мають право

запровадити режим обмеженого доступу (ст. 22 Закону України "Про АМКУ"). Варто зауважити, що з літа 2015 р. АМКУ започаткував публічне опублікування інформації щодо своїх рішень. Насправді, українська доктрина та практика очікує від АМКУ не тільки формалізованого підходу до опублікування своїх рішень, а й розкриття методології в аргументації своїх рішень з метою вироблення послідовної правозастосовної практики.

Також у ст. 255 (п. 5, 6) Угоди містяться зобов'язання АМКУ прийняти й опублікувати документи, які б пояснювали принципи накладання грошових санкцій за порушення норм конкуренції. Також важливо звернути увагу на таке: незважаючи на те, що за Законом України "Про захист економічної конкуренції" Антимонопольний комітет України може накладати штрафи на порушників у розмірі до десяти відсотків доходу від реалізації товарів за попередній фінансовий рік (поряд із цим, якщо незаконно отримані прибутки становлять понад десять відсотків загального доходу суб'єкта, то штраф за порушення може перевищувати трикратний розмір такого картельованого прибутку), як уже вище зазначалося, нез'ясованим донині залишається питання методики та підходів визначення в Україні суми ймовірного штрафу, хоча вже кілька років активно впроваджується Програма пом'якшення покарання за картелі. Так, діюча ст. 52 Закону України "Про захист економічної конкуренції" визначає граничні межі визначення штрафних санкцій, не визначаючи порядок їхнього обчислення. У Євросоюзі у 2006 р. було прийнято Керівництво щодо методу обчислення штрафних санкцій [443]. Так, якщо в європейській практиці штрафні санкції вираховуються із великою точністю із можливістю оспорювання кожного недобросовісно нарахованого євро в судах, то в Україні такі штрафи вираховують приблизно та не методично, що, за своєю суттю неприпустимо, оскільки не в повній мірі виявляє потрібний ефект. Зазначене зобов'язання було втілене в Рекомендаційних роз'ясненнях АМКУ з метою однакового застосування методики нарахування штрафних санкцій за порушення законодавства про конкуренцію, первинно ухвалені Розпорядженням АМКУ № 16-рр від 15.09.2015, та прийняті в оновленій редакції Розпорядженням АМКУ № 6-рр від 16.02.2016. Зазначений документ становить собою революційний

новий підхід АМКУ до нарахування штрафних санкцій на засадах пропорційності, недискримінаційності та розумності (п. 4 роз'яснень). Було запроваджено дві стадії калькуляції штрафних санкцій – визначення базового розміру штрафу й урахування пом'якшуючих та обтяжуючих обставин. Таким чином, АМКУ, з одного боку, урахував європейську практику роз'яснень щодо калькуляції штрафних санкцій. Однак, з іншого боку, це породило більше запитань ніж відповідей, оскільки проект закону України щодо вдосконалення системи судового перегляду рішень АМКУ, у тому числі щодо правильності нарахувань штрафних санкцій (законопроект № 2431) так і не був прийнятий станом на 20 грудня 2016 р. При цьому доктрина та практика так і не прийшли до єдиної думки із цього приводу, особливо у світлі судової реформи в Україні, і висувається навіть ідея щодо необхідності запровадження спеціальних судів, на кшталт трибуналів у Канаді, Австралії, Великій Британії тощо, або створення Патентно-конкурентційного суду як окремої палати у складі Верховного суду України, який перебуває на етапі формування.

Основним засобом ефективного процесу гармонізації та взаєморозуміння сторін Угоди у сфері конкуренції стають консультації, проведення яких передбачається у ст. 260 УА. Процедура консультацій застосовуватиметься під час тлумачення або застосування сторонами правил конкуренції.

Із проаналізованих сфер основних напрямів наближення українського антимонопольного законодавства до права Євросоюзу відповідно до вимог Угоди про асоціацію можна зробити висновок, що основним недоліком української правової системи є недостатній рівень належного правозастосування й удосконалення прозорого механізму та процедури ухвалення рішень, у тому числі через механізм оприлюднення рішень національного антимонопольного органу. Необхідною умовою для забезпечення гармонізованої системи правового регулювання конкуренції постає співпраця та координація, включаючи обмін інформацією, між відповідними національними органами України, Євросоюзу та його держав-членів, на що вказує ст. 259 УА. Окрім цього, у зазначеній статті УА робиться наголос на тому, що така співпраця жодним чином не впливає на ухвалення національними органами незалежних рішень.

Заборона антиконкурентних дій у формі узгоджених дій або угод, зловживання домінуючим становищем, а також принцип контролю за концентраціями є базовими елементами реалізації вільної торгівлі. Державна допомога, що надається підприємствам державами, може спричинити викривлення конкуренції шляхом створення переваг для певних підприємств чи виробництв. З огляду на це державна допомога окремо регулюється правом Євросоюзу і є об'єктом суворого контролю. У зв'язку із цим спеціальна увага в Угоді про асоціацію приділена саме питанням державної допомоги.

Правова гармонізація є процесом наближення різних правових систем до певних правових зразків, за рахунок чого відбувається зближення систем. При цьому предметом гармонізації є не тільки матеріальний зміст норм, що запозичується, а й характер їхнього практичного застосування. У цьому аспекті найважливішого значення набуває практика Суду ЄС, що тлумачить та роз'яснює особливості реалізації норм права Євросоюзу. Для виконання зазначених зобов'язань Україна має впродовж трьох років з моменту набрання чинності Угоди про асоціацію адаптувати своє законодавство в цій сфері до законодавства ЄС і створити належну й ефективну інституційну систему, охоплюючи операційно незалежний орган із необхідними повноваженнями, систему контролю надання та використання державної допомоги, передбачаючи забезпечення відповідної статистичної інформації.

2.3. Правові інструменти реалізації Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом

Набрання чинності Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (УА) [281] і створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі України з ЄС (ЗВТ) відкрили новий етап розвитку відносин України з ЄС. Перехід до практичної реалізації УА започаткував поглиблену інтеграцію з Євросоюзом та став чинником, що визначає подальші напрями розвитку правової системи України.

Як відомо, асоціація є особливою організаційно-правовою формою, що дозволяє Європейському Союзу заснувати спеціальні привілейовані відносини із третьою країною, які значною мірою визначаються принципами та цінностями Євросоюзу. Правовою основою асоціації служить ст. 217 Договору про функціонування Європейського Союзу, відповідно до якої "Союз може укладати з однією чи кількома країнами чи міжнародними організаціями угоди про створення асоціації, що характеризуються взаємними правами й обов'язками, спільними діями й особливими процедурами" [603].

Зважаючи на той факт, що угода про асоціацію – це поняття права Європейського Союзу, а не українського права, слід підкреслити, що особливості таких угод визначаються насамперед практикою їхнього використання в зовнішніх зносинах Євросоюзу. Українській стороні слід у повній мірі усвідомлювати правову природу та зміст асоціації з Європейським Союзом, що ґрунтується на складених у праві ЄС принципах та має специфічні риси [12].

Угоду про асоціацію між Україною та ЄС відносять до нового покоління угод ЄС про співпрацю із третіми країнами [173]. У ній відображено кардинальні зміни, внесені до Лісабонських редакцій установчих договорів ЄС [603]. Масштабність та амбіційність поглибленої та всеохоплюючої асоціації між Україною та ЄС відрізняють цю угоду від решти угод про асоціацію, досі укладених ЄС. УА запроваджує новий формат у розвитку договірних відносин сторін, спрямований на здійснення політичного об'єднання (політична складова) й економічної інтеграції (економічна складова), головним чином, за допомогою зміцнення політичного діалогу, співпраці з урегулювання кризових ситуацій і законодавчого зближення.

Внесення до УА значної кількості сфер співпраці та їхня детальна регламентація зумовлює необхідність створення правових передумов для реалізації її положень за допомогою цілої низки правових інструментів.

Серед таких інструментів, насамперед, варто виокремити інституційний механізм асоціації.

Угодою передбачається постійний діалог на найвищому політичному рівні у формі самітів за участі голів Європейської ради і Єврокомісії, з одного боку, та президента України, з іншого.

Політичний діалог передбачає різні формати, зокрема регулярні зустрічі представників сторін, використання дипломатичних і військових каналів, регулярні зустрічі експертів та інші процедури (ст. 5 УА).

Відповідно до положень розд. VII УА передбачається заснування трьох основних інститутів: Ради асоціації, Комітету асоціації та Міжпарламентського комітету асоціації. Така структура подібна до інституційного механізму, створеного свого часу Угодою про партнерство та співробітництво України з ЄС. Однак особливістю Ради асоціації порівняно з Радою з партнерства та співробітництва є наділення її компетенцією ухвалювати обов'язкові для сторін рішення (ст. 463 УА).

Рада асоціації покликана здійснювати контроль і моніторинг за виконанням й імплементацією УА, може розглядати питання двосторонніх і міжнародних відносин (ст. 461 УА). До її складу входять представники Ради ЄС, Комісії ЄС та уряду України. Засідання Ради асоціації мають проводитися на регулярній основі, але не рідше, ніж раз на рік. Конфігурація Ради визначається за взаємною згодою. На своєму першому засіданні 15 грудня 2014 р. Рада асоціації створила інституційні рамки для поглибленої співпраці шляхом ухвалення Рішення про прийняття регламентів Ради асоціації, Комітету асоціації і його підкомітетів [221].

Раді асоціації відведено вирішальну роль у процесі законодавчого наближення. Відповідно до ст. 463 УА вона виступатиме як форум для обміну інформацією про чинні та заплановані європейські й українські законодавчі акти і наділена компетенцією оновлювати чи змінювати Додатки до угоди з метою врахування розвитку права ЄС.

Сприяти виконанню повноважень Ради покликаний Комітет асоціації із представництвом на рівні вищих посадових осіб сторін. Основним завданням Комітету є підготовка засідань Ради. Рада може делегувати йому свої обов'язки. Комітет асоціації матиме повноваження щодо ухвалення рішень у сферах, у яких Рада асоціації делегувала йому повноваження для цього. Рішення Комітету будуть обов'язковими для Сторін, які прийматимуть відповідні заходи щодо їхньої реалізації. Комітет асоціації ухвалюватиме свої рішення за погодженням сторін.

Окрему роль у сфері ЗВТ відіграє створений відповідно до ст. 465 (4) УА Комітет асоціації у спеціальному складі, який щонайменше раз на рік розглядатиме питання, охоплені положеннями розд. IV "Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею" УА. Крім того, передбачається можливість створення конкретних підкомітетів. Постановою Кабінету Міністрів України № 646 від 8 липня 2015 р. затверджено Порядок організації роботи підкомітетів Комітету асоціації між Україною та ЄС [203]. Комітету асоціації в торговельному складі є підзвітними підкомітети, створені відповідно до розд. IV Угоди: підкомітет з управління санітарними та фітосанітарними заходами; підкомітет з питань митної співпраці; підкомітет із питань географічних зазначень; підкомітет із питань торгівлі та сталого розвитку.

Продовжуючи попередню практику в межах відносин партнерства Україна – ЄС, парламентський Комітет асоціації, передбачений ст. 467 УА, стане форумом для обміну думками між українським та європарламентом. Він може надавати рекомендації Раді асоціації.

Новим елементом інституційного механізму, запровадженим УА є платформа громадянського суспільства, якій присвячено ст. 469–470 УА. Її метою є залучення інститутів громадянського суспільства до участі у врегулюванні питань співпраці у сфері торгівлі та сталого розвитку, а також участі у соціальному та культурному діалогах. Платформа громадянського суспільства складається із членів Європейського економічного та соціального комітету та представників громадянського суспільства України. Цей компонент громадянського суспільства відображає його значення в межах Східного партнерства та доповнює багатосторонній форум громадянського суспільства, який був створений після Празького саміту Східного партнерства у 2009 р.

Характеризуючи передбачений УА інституційний інструмент, слід зауважити, що надзвичайно важливе значення для його ефективного використання має побудова дієвого євроінтеграційного механізму всередині України. Певна робота в цьому напрямі розпочата. Зокрема, з метою забезпечення ефективної координації державної політики у сфері європейської інтеграції та виконання

УА на рівні уряду започатковано роботу Урядового офісу з питань європейської інтеграції у структурі Секретаріату Кабінету Міністрів України; запроваджено посади заступників міністрів з питань європейської інтеграції, призначення яких здійснюється за результатами відкритого відбору [123]. Із квітня 2016 р. розпочав роботу віце-прем'єр із питань європейської та євроатлантичної інтеграції. Однак масштабність організаційно-правової роботи, пов'язаної з реалізацією УА, потребує вдосконалення внутрішньодержавної інституційної роботи. Серед першочергових завдань налагодження технічної роботи з перекладу документів ЄС українською мовою, удосконалення механізму оцінки відповідності українського законодавства вимогам європейського, налагодження координаційної роботи між компетентними органами з метою якісної та своєчасної реалізації планів із гармонізації.

У цьому зв'язку надзвичайно актуальною стає й кадрова проблема, що зумовлює необхідність підготовки фахівців із європейського права, глибоко обізнаних із положеннями УА, які були б здатні організувати роботу з її імплементації [7].

Від ефективності двостороннього та внутрішнього інституційного механізму залежить використання особливого інструменту реалізації УА – гармонізації українського законодавства із законодавством ЄС. Відповідно до викладеного у ст. 474 УА загального зобов'язання "Україна здійснюватиме поступове наближення свого законодавства до права ЄС". Це положення відображається в конкретних зобов'язаннях і механізмах, визначених як у додатках, так і в конкретних розділах угоди. Їхній аналіз свідчить, що наближення українського законодавства до законодавства ЄС є необхідною умовою та основним правовим інструментом реалізації асоціації України з ЄС.

Варто зауважити, що питання гармонізації законодавства не нове у відносинах України з ЄС. Ще з початку дії Угоди про партнерство і співробітництво про нього йдеться в усіх основних документах, що регулюють співпрацю України з ЄС. Певною мірою теоретичні проблеми гармонізації досліджували й у вітчизняній доктрині, зокрема в роботах Ю. Капіци, Н. Малишевої,

В. Муравйова, К. Смирнової, Р. Петрова[1]. Однак УА виносить зобов'язання України поступово наближувати власне законодавство до норм і стандартів ЄС на новий рівень. Зокрема, угода містить новаторські положення щодо питань правового регламентування таких сфер, як технічні бар'єри в торгівлі (гл. 3 УА), фітосанітарні заходи (гл. 4), заснування підприємницької діяльності, торгівля послугами й електронна комерція (гл. 6), державні закупівлі (гл. 8), захист прав інтелектуальної власності (гл. 9), конкуренція (гл. 10), прозорість (гл. 12) тощо, де Європейський Союз налаштований поділитися з Україною часткою свого внутрішнього ринку за умови наближення українського законодавства до права ЄС.

Із цією метою численні додатки та протоколи до УА містять великий перелік посилань на вторинне законодавство ЄС і таким чином разом із положеннями УА закріплюють переважну частину норм, що становлять acquis Євросоюзу. При цьому в різних сферах, охоплених Угодою, положення про гармонізацію законодавства викладені по-різному: у деяких – процес законодавчого наближення чітко пов'язаний із виходом на внутрішній ринок ЄС відповідних товарів, а відтак додатки містять детальний перелік відповідної нормативно-правової бази ЄС, тоді як інші мають загальніший характер або навіть не передбачають чіткого правового зобов'язання щодо наближення законодавства. Певною мірою така відмінність у підході до гармонізації обумовлюється різними цілями кожної глави УА.

---

[1]Одним з основних дискусійних питань є питання понятійного визначення процесу наближення законодавства, пов'язане з певною термінологічною плутаниною. Як слушно зазначає В. Муравйов, в УА, як і в інших міжнародних угодах ЄС, немає визначення поняття гармонізації [170]. При цьому в Угоді вживають різні традиційні й для права Євросоюзу терміни як "зближення" (преамбула, ст. 1, 59, 84, 337, 358, 375, 405, 417, 428, 474 тощо), "законодавче зближення" (ст. 149, 152), "регуляторне зближення" (ст. 64, 114, 124, 133, 322), "гармонізація" (ст. 359, 404), "адаптація" (ст. 138), "визнання міжнародних принципів і стандартів" (ст. 291, 346, 378, 385), "взаємне визнання правил" (ст. 70, 83, 106, 140), "транспозиція" (ст. 56, 65, 96) тощо. Як й у випадку з установчими договорами про Євросоюз, це може означати, що в УА йдеться про різні способи визначення одного й того самого процесу, головною метою якого є створення однакових правових умов для суб'єктів співпраці між Україною та ЄС. З огляду на це в межах цієї роботи терміни гармонізація та наближення законодавства вживаються як тотожні.

Яскравим прикладом масштабних зобов'язань України з гармонізації власного законодавства з відповідним законодавством ЄС може служити гл. 3 розд. 4 УА, що регулює технічні бар'єри в торгівлі. Її положеннями запроваджується "революційний підхід" до гармонізації українського законодавства із правом ЄС у цій сфері.

Зокрема, п. 1 ст. 56 передбачається, що Україна зобов'язується вжити необхідних заходів для поступового досягнення відповідності із технічними регламентами ЄС, Європейськими процедурами стандартизації, метрології, акредитації та оцінки відповідності та системою ринкового нагляду, а також упроваджувати принципи та практику, що закріплена у відповідних регламентах та директивах ЄС.

Для досягнення зазначеної мети у п. 2 ст. 56 передбачається, що Україна відповідно до погодженого в дод. III до УА графіку інкорпорує (англ. incorporate) відповідне *acquis* ЄС у своє національне законодавство, здійснить адміністративні й інституційні реформи, необхідні для імплементації УА й Угоди про оцінку відповідності та прийнятність промислових товарів (АСАА), забезпечить функціонування необхідної для реалізації цього розділу ефективну і прозору адміністративну систему.

Згаданий дод. III до УА відображає основні здобутки технічного регулювання на рівні Євросоюзу та містить перелік відповідних актів горизонтального та секторального законодавства ЄС і графік для його імплементації Україною. Зазначений перелік свідчить, що згідно зі ст. 56 УА Україна зобов'язується інкорпорувати у власне законодавство як рамкові директиви щодо безпеки та продажу продукції (горизонтальне законодавство), так і секторальні директиви, вироблені на базі Нового та Глобального підходів ЄС до гармонізації технічних стандартів [8]. Як відомо, у юридичній доктрині під інкорпорацією розуміють такий спосіб імплементації, за яким міжнародно-правові норми відтворюються у нормативно-правових актах держави, що імплементує міжнародні норми без змін [190, с. 339]. Відповідний порядок інкорпорації європейського законодавства передбачається і в УА. Так, згідно з п. 5 ст. 56 УА Україна має утримуватися від внесення поправок у горизонтальне і секторальне законодавство, визначене в дод. III до УА, за винятком змін, необхідних для

поступового приведення її законодавства у відповідність до acquis ЄС, та підтримки такого приведення.

Важливо підкреслити, що з моменту набрання чинності УА Україна щорічно звітуватиме ЄС про заходи з гармонізації, вжиті відповідно до ст. 56 УА. У разі невиконання заходів згідно із графіком, внесеним до дод. III до УА, Україна має представити новий графік для завершення таких заходів (п. 4 ст. 56). Серед іншого Україна зобов'язується повідомляти ЄС про будь-які зміни в її відповідному національному законодавстві (п. 6 ст. 56).

Особливе значення має п. 8 ст. 56 УА, що містить зобов'язання України поступово транспонувати (англ. transpose) в національні стандарти корпус Європейських стандартів (EN), включаючи гармонізовані європейські стандарти, добровільне застосування яких вважатиметься таким, що відповідає законодавству, визначеному в дод. III до УА. Одночасно з такою транспозицією Україна має скасувати національні стандарти, що суперечать європейським стандартам, включаючи міждержавні стандарти (ГОСТи), схвалені до 1992 р. Крім цього, Україна повинна поступово виконати інші необхідні заходи щодо виконання умов набуття членства, згідно з вимогами, що висуваються до повноправних членів Європейських організацій зі стандартизації.

Слід підкреслити, що такий спосіб гармонізації українського законодавства із законодавством ЄС як транспозиція вперше запроваджуватиметься Угодою про асоціацію. У практиці ЄС транспозицію застосовують, коли необхідно терміново прискорити процес гармонізації шляхом безпосереднього внесення положень права Євросоюзу без внесення до них істотних змін, а також без проходження парламентських процедур у внутрішнє законодавство третьої країни і скасування існуючих нормативно-правових актів. У цьому випадку більшу компетенцію отримують виконавчі органи влади щодо ухвалення нормативно-правових актів, як це було зроблено в Угорщині, Балтійських країнах, Болгарії, частково у Польщі до їх вступу у Євросоюз [545]. По суті, реалізація цих положень УА приведе до заміщення національних стандартів у визначених сферах гармонізованими європейськими стандартами.

Не менш масштабними є й зобов'язання щодо гармонізації законодавства, викладені у гл. 4 "Санітарні та фітосанітарні заходи" (ст. 59–74 УА), а також дод. IV, V до УА.

Відповідно до ст. 59 метою гл. 4 УА є сприяння здійсненню між Україною та ЄС торгівлі товарами, що охоплюються санітарними та фітосанітарними заходами (СФЗ) при забезпеченні охорони здоров'я людей, тварин і рослин, шляхом наближення законодавчої системи України до законодавчої системи Європейського Союзу.

На виконання зобов'язань ст. 64 УА вже прийнято Всеохоплюючу стратегію імплементації гл. IV УА [229], що містить детальний перелік погоджених заходів із систематичного нормативно-правового наближення українського законодавства, посилання на відповідне законодавство ЄС, а також фіксує запланований термін підготовки та термін упровадження відповідного заходу. Аналіз передбачених стратегією заходів, що охоплюють практично всі сфери громадського здоров'я, здоров'я тварин і фітосанітарних правил свідчить, що внаслідок її реалізації по суті відбудеться поширення європейського харчового та фітосанітарного законодавства на територію України.

Не менш змістовними є й положення про наближення законодавства, що відображені в низці статей гл. 6 розд. 4 УА "Заснування підприємницької діяльності, торгівля послугами та електронна торгівля", що передбачають зобов'язання України забезпечити, щоб "чинні закони та майбутнє законодавство поступово досягли сумісності з acquis ЄС", зокрема у сфері поштових і кур'єрських послуг (ст. 114), електронних комунікаційних послуг (ст. 124), фінансових послуг (ст. 133), міжнародних морських транспортних послуг (ст. 138). Це єдині положення в УА, які чітко зобов'язують Україну наблизити своє "майбутнє" законодавство до acquis ЄС. Крім того, зазначені положення конкретизовані в дод. XVII, який визначає горизонтальні правила та принципи законодавчого наближення. Він охоплює понад 80 директив і регламентів та містить чіткий графік, за яким ці акти мають бути імплементовані в українське законодавство.

На особливу увагу заслуговує ст. 2 дод. XVII, де сформульовані "Загальні принципи і зобов'язання" з питань законодавчого наближення, що уточнюють, у якому порядку відповідні акти мають стати частиною національного законодавства України. Відображаючи зміст ст. 288 Договору про функціонування Євросоюзу,

але не копіюючи її, ст. 2 додатку визначає, що законодавчий акт у формі регламенту або рішення ЄС "має стати, як такий, частиною національного законодавства України", тоді як акти у формі директиви ЄС повинні залишити за компетентними органами України "право вибору форми та способи його імплементації". На нашу думку, з огляду на особливості правової природи регламентів та директив у праві ЄС, з метою забезпечення належної якості гармонізації такий підхід має бути визначальним і для наближення українського законодавства в інших сферах УА.

Значний інтерес у контексті гармонізації українського законодавства із правом ЄС викликають і положення гл. 8 УА, що регулює державні закупівлі. У ній передбачається безпрецедентна для країни – нечлена ЄС можливість мати доступ до ринків державних закупівель Євросоюзу. Умовою такого доступу є поступове приведення Україною існуючого та майбутнього законодавства у сфері державних закупівель до acquis ЄС (ст. 153 УА) відповідно до періодів, що визначені в низці додатків до УА.

Новацією в підході до гармонізації українського законодавства є викладена у ст. 153 УА вимога про необхідність приділяти належну увагу відповідному прецендентному праву ЄС та імплементаційним заходам Єврокомісії, а також будь-яким змінам в acquis, що відбуватимуться на той час у процесі адаптації українського законодавства. Повноваження щодо оцінки реалізації кожного періоду та відповідного надання доступу до ринків держзакупівель покладаються на Комітет із питань торгівлі.

Крім зобов'язань із наближення до існуючого в ЄС законодавства, УА, ураховуючи, що законодавство ЄС не є статичним і постійно розвивається, передбачає концепцію динамічного зближення. Відповідно до неї процес гармонізації матиме динамічний характер, а його темп пропорційно до здатності України забезпечувати гармонізацію має відповідати основним реформам у ЄС. Як уже зазначалося, за загальним правилом, викладеним у ст. 463 (3) УА, Рада асоціації може актуалізувати або вносити поправки до додатків до угоди, "ураховуючи еволюцію законодавства ЄС і визначених у міжнародних документах стандартів" без шкоди для будь-яких конкретних положень, внесених у розділ про ЗВТ. Порядок оновлення та внесення змін до додатків у

різних сферах може різнитися залежно від рівня інтеграції із внутрішнім ринком ЄС і цілей кожної конкретної глави. Так, уже згаданий дод. XVII до гл. 6 містить складнішу динамічну процедуру внесення змін у перелік нормативно-правової базу ЄС. Для періоду "до" і "після" запровадження повноцінного режиму внутрішнього ринку в конкретному секторі застосовують різні процедури. У першому випадку, "з метою забезпечення правової визначеності", ЄС повинен регулярно письмово інформувати Україну і комітет із торгівлі про всі нові законодавчі акти або зміни до законодавства ЄС у відповідному секторі. Комітет із торгівлі "повинен упродовж трьох місяців внести будь-який новий або змінений законодавчий акт ЄС до доповнень". На практиці це означатиме, що Україна не зможе відмовитися від поновлення відповідного додатку та буде зобов'язана "транспонувати законодавство до своєї національної правової системи" (ст. 3 дод. XVII). У разі, якщо надання режиму внутрішнього ринку в конкретному секторі вже було здійснено, усі змінені або нові акти ЄС можуть бути внесені до доповнення, при тому, що за Комітетом із торгівлі залишається право ухвалювати рішення, додавати їх чи ні (ст. 5 дод. XVII). Однак, якщо по завершенню трьох місяців у межах комітету не було досягнено згоди про внесення нових або змінених законодавчих актів до доповнень, ЄС може ухвалити рішення про призупинення надання режиму повноцінного внутрішнього ринку у відповідному секторі.

Наведені вище положення свідчать про чітку обумовленість в Угоді практичної реалізації УА термінами, повнотою і якістю наближення українського законодавства до acquis ЄС, включаючи аспекти впровадження та правозастосування. Важливо зауважити, що на відміну від добровільних зобов'язань України з гармонізації власного законодавства, передбачених раніше в Угоді про партнерство та співробітництво, відповідні положення УА мають обов'язковий характер, а їхнє виконання моніторитиметься з боку ЄС. При цьому УА передбачає чіткий механізм контролю за виконанням Україною взятих зобов'язань. Такий механізм моніторингу передбачає здійснення постійного оцінювання з боку інститутів ЄС стану виконання і реалізації

Україною заходів та зобов'язань, передбачених Угодою, зокрема щодо гармонізації законодавства.

Для полегшення процесу оцінювання, український уряд зобов'язаний надавати звіти в ЄС про прогрес у наближенні до завершення перехідних періодів, зазначених в УА. Крім підготовки доповідей про хід роботи з наближення законодавства, які відповідають звичайній практиці ЄС у межах стратегії підготовки до вступу в ЄС і Європейської політики сусідства, процедура моніторингу може передбачати "роботу місій із перевірки на місцях за участі установ ЄС, органів й агентств, неурядових організацій, контролюючих органів, незалежних експертів та, за необхідності, інших" (ст. 475 УА). Можна стверджувати, що останні положення запроваджують новий і далекосяжний інструмент моніторингу, уведений із метою гарантії, що законодавче наближення не обмежуватиметься формальною адаптацією національного законодавства.

Ідеться про те, що закладені в УА положення передбачають чітку обумовленість подальшої лібералізації торговельних відносин термінами і якістю процесу гармонізації. Зокрема, у межах ЗВТ позитивний результат такого моніторингу визначається обов'язковою передумовою для подальшого відкриття ринків ЄС для українських підприємців. Одним із перших прикладів такого моніторингу стала місія Food and Veterinary Office Генерального директорату Охорони здоров'я та харчової безпеки Єврокомісії (DG SANTE), яка у вересні 2016 р. перевіряла окремі питання здійснення в Україні державного контролю безпечності харчових продуктів, а саме контроль залишків ветеринарних препаратів і забруднюючих речовин у продуктах тваринного походження [29]. Від її звіту значною мірою залежатиме подальший розвиток експорту українських харчових продуктів до ЄС.

Аналіз процесу гармонізації українського законодавства з acquis ЄС упродовж 2016–2017 рр. свідчить про певні успіхи та низку складнощів, що його супроводжують. Так, Україна почала виконувати свої зобов'язання у всіх сферах, передбачених УА на цей часовий період, проте з різною швидкістю, результативністю та специфікою.

Очевидно нагальним завданням для України є вдосконалення механізму реалізації УА в національному правопорядку. Зокрема, вбачається необхідним прийняття комплексної нормативної бази,

що забезпечуватиме реалізацію прийнятих зобов'язань із гармонізації законодавства. Певні передумови для застосування права ЄС у правовому полі України існували ще до набрання чинності УА. Наразі діє затверджений Кабінетом Міністрів України план заходів з імплементації УА на 2014–2017 рр. [228]. Однак існуючі практичні проблеми гармонізації, пов'язані із формальною адаптацією, невідповідністю українських проектів нормативно-правових актів acquis ЄС, затягуванням процедурних аспектів ухвалення гармонізованих актів свідчать, що правова основа для реалізації викладених в УА зобов'язань із гармонізації вимагає поліпшення та реформування. З огляду на це в українській юридичній доктрині слушно порушується питання про необхідність ухвалення спеціального законодавчого акту, що визначав би порядок імплементації європейського законодавства до законодавства України [172; 495–512].

Ще одним правовим інструментом практичного запровадження УА э механізм розв'язання суперечок. Положеннями гл. 14 УА передбачено запровадження одного із найбільш розвинених механізмів з урегулювання суперечок щодо функціонування асоціації [176]. До його основних елементів можна віднести: проведення консультацій, арбітраж та посередництво. Не ставлячи за мету в межах зазначеної роботи детальний аналіз передбаченого механізму, обмежимось акцентуванням уваги на положеннях ст. 322 УА стосовно вирішення спорів у зв'язку з нормативно-правовою апроксимацією, що стосується низки важливих сфер угоди. Відповідно до її положень у разі, якщо виникає суперечка щодо тлумачення актів інститутів ЄС у сфері регуляторного зближення, то арбітраж не може вирішувати це питання, а звертається до Суду ЄС для отримання його рішення щодо зазначеного питання. У цьому випадку арбітражне рішення не виноситься, поки Суд ЄС не надасть свого рішення. Рішення Суду ЄС є обов'язковим для арбітражу (ст. 322).

Таким чином, положення УА мають на меті забезпечити політичну асоціацію та поступову економічну інтеграцію України до внутрішнього ринку ЄС. Для цього Угодою запроваджуються спеціальні правові інструменти, покликані забезпечити практичну реалізацію договірних положень. Серед них варто звернути

увагу на інституційний механізм, гармонізацію українського законодавства із чинним acquis ЄС, включно з динамічною концепцією врахування змін у законодавстві ЄС, розширений механізм моніторингу за процесом законодавчого наближення та багатоваріантний механізм урегулювання суперечок. Зазначені правові інструменти мають служити дієвими засобами практичної реалізації асоціації України з ЄС. Для України вкрай важливо ефективно задіяти всі перераховані правові інструменти для здійснення необхідних внутрішніх політичних та економічних реформ, покликаних забезпечити прогресивний розвиток країни.

РОЗДІЛ 3
Економічна площина відносин України з ЄС

3.1. Інтеграція України з ЄС в умовах економічної війни з боку Росії

Відкрита економіка України об'єктивно зацікавлена в налагодженні взаємовигідних зовнішньоекономічних зв'язків із країнами-партнерами. Угода про асоціацію з ЄС [335] мала на меті розширити простір, у якому українські експортери можуть торгувати з мінімальними бар'єрами, й імплементувати у національне законодавство передовий досвід економічного регулювання ЄС. Проте традиційно скептичне ставлення Російської Федерації до європейських прагнень України у 2014 р. переросло В конфронтаційний режим, що також посилило напруженість у відносинах між західними країнами та Росією. Реакція з боку Росії у формі економічної війни проти України виявилася надмірно жорсткою з огляду на потенційні ризики, які несла Угода про асоціацію для її економіки. Внаслідок цього очікувані переваги від зони вільної торгівлі (ЗВТ) між Україною та ЄС не могли бути повноцінно реалізованими в умовах скорочення ринку, дезінтеграції з Росією та послабленні надходжень інвестицій.

3.1.1. Мотивація до інтеграційно-дезінтеграційних процесів у трикутнику ЄС – Україна – Росія

ЄС і ЄАЕС як конкуруючі та комплементарні інтеграційні проекти і місце України в європейських інтеграційних процесах. Фундаментальною основою економічного протистояння у трикутнику Захід – Росія – Україна є існування конкуруючих інтеграційних

аттракторів – Західна Європа та Росія. ЄС і ЄАЕС (Євразійський економічний союз) часто розглядають як конкуруючі інтеграційні об'єднання, особливо на території Східної Європи. Водночас обидва блоки можна розглядати також як комплементарні об'єднання, які можуть у низці сценаріїв підвищувати ефективність один одного.

Зазвичай у теорії міжнародної інтеграції розглядають два основних ефекти від інтеграції:

- ефект створення торгівлі (позитивний для країн-учасниць);
- ефект відхилення торгівлі (негативний для споживачів у країнах-учасницях і для експортерів третіх країн).

Проте існує також ефект створення торгівлі відкритого блоку, бенефіціарами якого є також треті країни внаслідок зниження витрат на вхід на ринок інтеграційного об'єднання завдяки гармонізації регулювання, усуненню внутрішнього митного контролю, а також підвищенню платоспроможного попиту в ефективному інтеграційному блоці. У дослідженні, яке провели Т. Ейхер, К. Хенн і К. Папагеоргіу [405], переважна більшість розглянутих ними інтеграційних блоків мали для третіх країн чистий ефект створення торгівлі відкритого блоку, а не відхилення торгівлі.

В умовах формування мегарегіональних і міжрегіональних інтеграційних об'єднань країни та блоки, які засновані на закритому регіоналізмі, більшою мірою схильні до ризику ефекту відхилення торгівлі. Укладаючи інтеграційні угоди, ЄС ставав дедалі більш розгалуженим інтеграційним хабом (кластером) і все в меншій мірі стикається з подібним негативним ефектом. Подібну політику прагне реалізовувати також і ЄАЕС, але його інтеграційний кластер істотно менше розгалужений. З огляду на територіальну близькість для багатьох третіх країн (й України) прагнення до перехресного членства в ЗВТ з ЄС, ЄАЕС та іншими блоками є природним процесом.

Зокрема, традиційно зовнішня торгівля України складалася із трьох близьких за величиною частин: торгівля із країнами СНД, ЄС та іншими країнами. У межах торгівлі із країнами СНД Україна мала взаємний преференційний режим на рівні вільної торгівлі. ЗВТ з ЄС забезпечує також преференційний доступ для іншої частини торгівлі України. Сама по собі вона не стільки створює,

скільки ліквідує існуючий ефект відхилення торгівлі. У підсумку, як зазначається в колективному дослідженні під керівництвом І. Бураковського, до 29 % експорту України в 2014–2015 рр. могло здійснюватися в режимі вільної торгівлі завдяки різним ЗВТ та 30 % завдяки автономному преференційним режимом ЄС [25].

За сучасних умов найоптимальнішою моделлю ("перше краще") участі України в міжнародних інтеграційних процесах є розширення доступу у формі ЗВТ до двох ємних регіональних ринків ЄС та країн СНД з мінімізацією можливої негативної торговельної реакції Росії на Угоду про асоціацію України з ЄС. Можливі й інші моделі регіональної інтеграції України без Угоди про асоціацію ("друге краще"), але вони стримуватимуть структурну перебудову та модернізацію економіки країни, особливо у середньо- та довгостроковій перспективі, посилюючи периферійний характер національної економіки.

В ідеалі для України була б ситуація, коли комплекс ЗВТ охоплював би всіх її основних торговельних партнерів, включаючи ЄАЕС і ЄС, що також сприяло б нівелюванню ризиків політико-економічного протистояння. Реалістичним сценарієм, на думку М. Емерсона, могла б бути також помірно поглиблена ЗВТ між ЄС і ЄАЕС [408]. При цьому раніше самі російські політики вказували на бажаність Єдиного європейського простору за участі Росії, ураховуючи її географічні, економічні, зовнішньополітичні та культурні особливості.

В. Сіденко у 2013 р. зазначав, що Пан'європейський економічний простір за участі ЄС, ЄАЕС та інших інтеграційних утворень регіону може бути системою, що охоплює взаємодоповнюючі, але не ідентичні національні та регіональні економіки та базується на засадах лібералізації руху товарів, послуг, капіталу, робочої сили та знань; гармонізації регулювання зовнішньоекономічних зв'язків, зменшення рівня інституціональних відмінностей; реалізації інфраструктурних проектів спільної важливості. Пан'європейський економічний простір міг би бути рішенням для України, тому що забезпечувалася б економічна інтеграція одночасно в західному та східному напрямах [573].

Традиційно одним зі стримуючих чинників на шляху створення ЗВТ між ЄАЕС і ЄС можна вважати структуру торгівлі й

ефект тарифної ескалації. За інших рівних умов сировинні товари (у випадку Росії – експорт енергоносіїв) зустрічаються з меншим рівнем тарифного протекціонізму, ніж готові товари з ЄС у митному союзі ЄАЕС, особливо з огляду на різницю у стартовий тарифах. Це могло б змістити баланс виграшу від ЗВТ на користь ЄС. Проте в умовах дешевих цін на нафту і девальвації цей стримуючий фактор став менш значущим. Також, як зауважує М. Емерсон, інтереси країни є ширшим поняттям, ніж доходи бюджету. Вони містять також інтереси споживачів та інвесторів щодо менших витрат на споживчі й інвестиційні товари [408]. Навпаки, на користь ЄАЕС грає традиційний ефект більшого виграшу менших економік від торгової інтеграції.

Однак нині важливим стримуючим фактором є політико-економічна напруженість як мінімум по лініях "Захід – Росія, Росія – Україна", Україна ("mainland"/материкова Україна[2]) – непідконтрольні території (Крим і райони проведення антитерористичної операції). До сучасного протистояння в Європі та СНД періодично існували торговельні війни, що мали локальний і галузевий характер. Зараз до економічної війни залучені понад 50 країн із різних континентів та широкий спектр галузей [23].

Очікувані ефекти від Угоди про асоціацію України з ЄС. Мотивуючим чинником для України до укладання Угоди про асоціацію з ЄС стала тіснота двосторонніх зовнішньоекономічних зв'язків. У 2013 р. експорт України до ЄС становив 13,8 млрд євро, імпорт – 23,9 млрд євро. ЄС для України є найбільшим торговельним партнером, його частка в експорті України становила 26,5 %, в імпорті – 35,1 %. Проте Україна була 23-м найбільшим торговельним партнером ЄС. В експорті України до ЄС домінувала продукція металургії, сільського господарства, видобувної промисловості, машини і обладнання. В імпорті України з ЄС домінували машини й обладнання, продукція хімічної промисловості, транспортні засоби, продукція видобувної промисловості [422].

Існує достатньо значний перелік досліджень економічних ефектів лібералізації торгівлі України з ЄС. Вони відрізняються між

[2]За умов відсутності сталої термінології ми використовуємо кальку з терміна "материковий Китай" (China mainland).

собою за методологією дослідження, припущенням глибини інтеграційних процесів, оціненими ефектами. У більшості досліджень акцентується увага на ефектах насамперед за рахунок скасування мит, не враховуються повною мірою зміни еластичності попиту та пропозиції після відкриття ринків, залишається відкритим питання про кореляцію різних факторів економічного зростання. Інколи статистична похибка сумірна з величинами ефектів. З іншого боку, розвинені форми міжнародної інтеграції (починаючи з поглиблених та розширених ЗВТ і митних союзів) слід розглядати як складову регіональної моделі соціально-економічного та політичного розвитку. Отже, ухвалення рішення щодо участі в розвинених формах міжнародної інтеграції не може бути зведене лише до зіставлення ефектів від торговельної лібералізації.

П. Брентон здійснив одне з перших досліджень наслідків створення ЗВТ України з ЄС. Сільське господарство України мало бути основним бенефіціаром зі зростанням експорту на 50 %. Ефект для промисловості був би меншим (15 %) [350]. Інший аналіз на основі гравітаційної моделі показав, що за умов вступу України до ЄС у 2004 р. питома вага промислової продукції в експорті країни подвоїлася б у 2007 р. порівняно з існуючими показниками. Цей висновок пов'язаний із процесом відхилення торгівлі, оскільки окремі нові країни ЄС прямо конкурували з українським експортом до Союзу [571]. Дослідження 2006 р. не виявило суттєвих позитивних ефектів для України від простої класичної ЗВТ, але довело значні переваги від глибокої інтеграції навіть до додаткового збільшення темпів економічного зростання на 1,5 % на рік. Статичний ефект зростання добробуту оцінювався на рівні 4–7 %, а з урахуванням динамічних ефектів відсоток зростання збільшувався у 2–3 рази [407]. Інше дослідження довело пряму залежність зростання внутрішнього валового продукту України (до 5,3 %) від широти та глибини ЗВТ з ЄС [592].

У переважній більшості наукових праць переваги економічної гармонізації з ЄС й економічних реформ в Україні на цій основі є настільки значними, що вони набагато перевищують можливі втрати. Так, одне з досліджень, припускаючи падіння споживання окремими домашніми господарствами в Україні внаслідок простої ЗВТ, усе ж передбачає значно більший обсяг позитивних ефектів

від поглибленої ЗВТ [434]. Інше дослідження 2011 р. оцінювало зростання добробуту на 5,8 % у довгостроковій перспективі тільки за рахунок усунення нетарифних бар'єрів [508]. Інші прогнози передбачали збільшення добробуту України на 4,3 % внаслідок статичних ефектів та на 11,8 % від довгострокових ефектів [528, 597].

Oxford Economics аналізував ефекти від різних інтеграційних сценаріїв між Україною і ЄС. У складі дослідницької команди перебували й українські вчені. Були розглянуті три сценарії: класична, вузька ЗВТ, поглиблена та розширена ЗВТ, митний союз України з ЄС [402]. Усі три варіанти показували суттєві позитивні ефекти для економіки України. Поглиблена та розширена ЗВТ виявилася найбільш привабливим і реалістичним сценарієм. Однак автори підкреслювали, що це можливе лише за умов здійснення ефективних економічних реформ, зближення з регуляторним середовищем у ЄС (до речі, однією із причин останньої фінансової кризи в Південній Європі була слабка урядова політика і повільна адаптація реального і фінансового секторів до нових умов регіональної та глобальної конкуренції). Суттєві преференції мали би отримати легка та харчова промисловість, будівництво, сільське господарство, торгівля. Меншими мали бути ефекти для видобутку корисних копалин, металевих руд, чорної металургії та хімії.

Таким чином, переважна більшість відомих нам досліджень ефектів від Угоди про асоціацію вказують на позитивний характер наслідків для України. Разом із тим, такі розрахунки робили без урахування жорсткої протидії Росії Асоціації України з ЄС. ЄС також не передбачав таку реакцію і не був готовий до неї.

Аналіз потенційних ризиків Угоди про асоціацію як мотивації політико-економічного тиску з боку Росії. Росія заявляла про низку економічних ризиків для себе від Угоди про асоціацію (табл. 1).

У дослідженні Oxford Economics було проаналізовано кілька потенційних видів втрат для Росії від ЗВТ Україна – ЄС [402]: посилення конкуренції для російських фірм на ринках України та ЄС, зміна напряму експорту України та потоків капіталу. Проте чутливі складові становили лише 5 % російського експорту в Україну. Конкуренція між українськими та російськими експортерами на ринках ЄС суттєво зросла б лише для продукції чорної металургії, оскільки структури експорту двох країн в ЄС суттєво відрізняються. Часткова переорієнтація українського експорту

потенційно можлива для сфери сільського господарства та харчової промисловості, але ЄС зберігає, хоча й зменшив, обмеження для імпорту української аграрної продукції. Зростання конкуренції для російської економіки не мало би бути значним. До того ж російські компанії, що мають виробництво в Україні, могли би скористатися перевагами поліпшеного доступу на ринок ЄС.

Таблиця 1

Позиція Росії щодо економічної частини Угоди про Асоціацію України з ЄС

Застереження	Контраргумент
1. До Росії можуть масово потрапити товари з ЄС через реекспорт з України.	1. Ігноруються правила визначення країни походження товару за СОТ.
2. До Росії можуть бути масово витіснені українські товари, які не є конкурентними порівняно з європейськими.	2. За правилами СОТ будь-яка країна, виробникам якої масований імпорт завдає серйозну шкоду, може їх захищати шляхом упровадження додаткового мита, кількісних обмежень тощо. При цьому немає необхідності виходити з існуючих зон вільної торгівлі.
3. Поглиблена і всеохоплююча ЗВТ означатиме ерозію конкурентоспроможності російських товарів на ринку України.	3. а) На початку 2015 р. до СОТ було нотифіковано понад 600 регіональних торговельних угод 159 країнами-членами. б) Експорт Росії за структурою практично не конкурує з експортом ЄС в Україну (менше 2 %).
4. Якщо Україна впроваджує європейські технічні стандарти для товарів, то це створюватиме бар'єри для традиційних товарних потоків між Росією та Україною.	4. а) Такі стандарти застосовуватимуть на внутрішньому ринку України та для продажу до ЄС. б) Експорт до Росії має відповідати російському технічному регулюванню. в) У Росії реалізуються промислові проекти з європейськими фірмами на основі стандартів ЄС. г) Європейські стандарти відповідно до поглибленої і всеохоплюючої ЗВТ повинні бути імплементовані впродовж трьох-п'яти років. д) Питома вага України у товарообігу Росії є незначною.

Закінчення табл. 1

Застереження	Контраргумент
5. Україна не повинна передавати будь-які із своїх повноважень на рівень національних або міжнародних інституцій ЄС.	5. Поглиблена і всеохоплююча ЗВТ передбачає часткове делегування.
6. Реалізація поглибленої і всеохоплюючої ЗВТ зробить неможливим участь України в інших угодах про зони вільної торгівлі, митні союзи, тощо, зокрема участь України в ЄврАзЕС.	6. а) Поглиблена і всеохоплююча ЗВТ не перешкоджає Україні вступати в класичні зони вільної торгівлі з іншими країнами. б) Вступ України до митних союзів або інших розвинених форм міжнародної інтеграції буде можливим лише після її виходу з поглибленої і всеохоплюючої ЗВТ.

Джерело: складено автором.

На нашу думку, фактично декларована критика Угоди про Асоціацію України з ЄС з боку Росії базувалася переважно на побоюванні ефекту відхилення торгівлі, через який міг би постраждати російський виробник. Дійсно, цей ефект може мати місце, але в обмежених масштабах, і міг би відносно легко бути компенсований за рахунок потенційної ЗВТ між ЄАЕС і ЄС, інвестицій у модернізацію, гармонізації або взаємного визнання у сфері технічного регулювання, зростання платоспроможного попиту на експортних ринках України та ЄС.

Що стосується побоювань імпорту в Росію європейських товарів без мита з невеликим ступенем переробки в Україні, то ключовим рішенням є правила походження товарів. За умов можливих ризиків гіпотетичних спотворень у сертифікатах про походження товарів, може використовуватися страхувальний механізм, подібний прописаному в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС. Преференційний режим щодо тих товарів, які викликали обґрунтовані питання за фактом перевищення обсягів експорту звичайного рівня виробництва й експортного потенціалу, може бути тимчасово призупинено (а не для всіх чи широкого спектра товарів) [335]. Більше того, існуюча частка імпортних компонентів і сировини у виробництві експортних товарів України де-факто була невеликою (близько 16 % принаймні у 2013 р. [25].

У більш ранньому дослідженні [572] був проведений аналіз ефектів тарифної і нетарифної двосторонньої лібералізації в межах Угоди про асоціацію Україна – ЄС для російського експорту. Припускалося, що обсяг торгівлі міг бути як у 2013 р. (останній рік до режиму конфронтації). Було також доведено, що зростання конкурентного тиску на експорт із Росії було би відносно низьким, ураховуючи відмінності у структурі експорту і 0 % тариф у межах режиму найбільшого сприяння для деяких товарів (у таких випадках ЄС й Україна не надають преференції один з одному в межах ЗВТ). Був проведений детальний аналіз за тими товарними групами, вартість експорту яких була принаймні 100 млн дол.

Що стосується конкуренції між українським і російським експортом на ринку ЄС, то тільки 9 із 255 груп товарів (або 1,6 % вартості російського експорту до ЄС) є чутливими і політично важливими. Це кукурудза, корми для тварин, деякі вироби з деревини, рослинні олії, шкіра, деякі залізні вироби, а також залізничний транспорт й обладнання. Прямі втрати були оцінені в розмірі від 0 до 324 млн дол. Якщо додати інші товарні групи, то можливий негативний ефект від конкурентного тиску на російський експорт у ЄС становив би від кількох десятків до кількох сотень мільйонів доларів. ЗВТ Україна – ЄС не встановлює додаткові нетарифні бар'єри для російського експорту в ЄС.

Ми використали аналогічну методику для визначення галузевих складових російського експорту в Україну, які можуть бути чутливі до ЗВТ Україна – ЄС. 15 груп товарів із 255 можна розглядати як чутливі та політично значущі (або 16,8 % вартості російського експорту до України). Це, насамперед, нафта або бітумні матеріали (8 % експорту), а також шоколад, тютюнові вироби, парфумерія, полімери з етилену, гумові покришки, деякі будівельні матеріали, деякі металеві вироби, окремі види продукції машинобудування. Прямі втрати для цих галузей оцінювалися в розмірі від 40 до 400 млн дол.

Також був використаний непрямий метод для оцінки максимального обсягу експорту Росії, який був би чутливим до нових нетарифних бар'єрів на ринку України. Виявилося, що він становив близько 2,7 млрд дол або 1/9 російського експорту в Україну. І це є верхньою оцінкою втрат, ураховуючи, що інвестиції

в модернізацію мали би бути значно дешевшими. Більше того, частка України в загальному обсязі експорту з Росії становила лише 4,5 % у 2013 р. і знизилася до 3,4 % у 2014 р.[392].

З огляду на це негативна реакція Російської Федерації щодо Угоди про асоціацію має не так економічне, як політичне підґрунтя та пов'язана з намаганням зберегти свій вплив на Україну та долучити її до ЄАЕС. Зауважимо, що інші країни ЄАЕС (зокрема Білорусь, Казахстан, Вірменія) не висловлювали занепокоєння щодо негативних наслідків Угоди про асоціацію для своїх економік.

Очікувана реакція Росії на Угоду про асоціацію. Середня за розміром економіка України на багатьох ринках перебуває в несприятливому діапазоні. Вона достатньо мала, щоб інші країни могли впроваджувати обмежуючі заходи проти України без відчутної зворотної реакції, але достатньо велика, щоб створювати стимули для впровадження заходів захисту торгівлі основними торговельними партнерами. Це частково пояснює активний економічний тиск з боку Росії на Україну. Відповідно, є об'єктивні передумови для виникнення економічних конфліктів, а відносно невеликий розмір економіки, особливо в умовах економічної кризи, робить відносні витрати України на суперечки високими.

Дослідження Oxford Economics одне з перших спеціально розглянуло питання економічних наслідків для України можливої реакції Росії на підписання Угоди про асоціацію України з ЄС [402]. За певних припущень економічна реакція Росії мала би негативний характер для України впродовж чотирьох-п'яти років (рис. 1). Це стримувало б споживання та надходження інвестицій.

Отже, у разі підписання Угоди про асоціацію з ЄС Росія мала можливість значного впливу на економічний розвиток України: загальмувати його або навіть викликати кризові явища. При цьому позитивні ефекти від поглибленої ЗВТ з ЄС за вищезгаданих припущеннях не компенсували б у повному обсязі втрати української економіки від обмежувальних торговельних заходів Росії у коротко- та середньотерміновій перспективі. Співвідношення позитивних і негативних ефектів залежить від глибини інтеграційних процесів із ЄС, форм реакції Росії та ефективності адаптації української економіки.

Рис. 1. Вплив створення всеохоплюючої та поглибленої зони вільної торгівлі України з ЄС на рівень споживання з урахуванням реакції Росії [402]

П. Хавлік зауважував: якщо Росія використовуватиме торговельні бар'єри проти України, то постраждало б насамперед машинобудування, яке переважно розташоване на сході України [450]. Л.В. Шинкарук у 2014 р. прогнозувала втрати для експорту (4,6 млрд дол) й імпорту України (2,1 млрд дол). Негативні наслідки для ВВП могли становити від 0,8 до 0,5 % [315]. С. Кулік, А. Спартак, Е. Вінокуров та І. Юргенс наголошували, що при подальшому погіршенні відносин із Росією та ЄАЕС, втрати України могли би сягнути 33 млрд дол на рік у найближчі роки [489].

Таким чином, відкриття ринків ЄС для України за умов реалізації Угоди про асоціацію та жорсткої економічної протидії Росії не компенсує втрату ринків СНД.

3.1.2. Фактичні наслідки конфронтації

Отже, негативна реакція Росії на Угоду про асоціацію була передбачуваною. Її відсутність була би радше оптимістичним сценарієм. Проте малоочікуваною була військово-політична реакція Росії, що суттєво погіршила інвестиційний потенціал України. А саме на європейські й інші іноземні інвестиції покладалися

надії у процесі адаптації України до імплементації регуляторних вимог ЄС, оскільки ЗВТ має поглиблений і всеохоплюючий характер. Частковими полегшуючими заходами стали автономний преференційний режим з боку ЄС у 2014–2015 рр., міжнародна допомога, зниження цін на енергоносії та початок процесу диверсифікації українського експорту.

Усі учасники конфлікту і навіть треті сторони несуть від цього втрати. При цьому з урахуванням ефекту масштабу в кожній парі учасників (Західні країни – Росія, Росія – Україна, материкова Україна – непідконтрольні території) відносно менші учасники несуть непропорційно більші витрати. До них належать:

- трансформаційні (внаслідок зміни регулювання і перенаправлення торгових потоків);
- транзакційні витрати (збільшення формальних і неформальних торговельних бар'єрів).

Це пояснює існуючий штучний ефект відхилення торгівлі внаслідок обмежувальних заходів у сфері торгівлі та фінансів (фактично, економічної дезінтеграції), а також від невизначеності. Цей ефект може і не компенсуватися ефектом створення торгівлі в середньотерміновій перспективі (для України – від асоціації з ЄС та ЗВТ із третіми країнами, для ЄАЕС – від розширення та ЗВТ із третіми країнами).

Фактичні засоби економічного протистояння. Останні десять років характеризуються поступовим розвитком дезінтеграційних процесів між економіками Росії та України, а останні три роки є свідченням глибокої кризи у взаємних економічних відносинах. Формами економічної дезінтеграції економік Росії та України на сучасному етапі є:

- гібридна економічна війна Росії проти України;
- взаємні економічні санкції;
- "силова, примусова" інтеграція Криму й окремих районів Донбасу до ЄАЕС;
- призупинення з боку РФ режиму вільної торгівлі та перехід до режиму найбільшого сприяння з Україною (з 01.01.2016).

Основні риси економічної гібридної війни Росії проти України з метою гальмування економічних реформ та поглиблення соціально-економічної кризи такі:

- упродовж 2004–2016 рр. проти України було розгорнуто понад 40 торговельних війн і 4 газові війни;
- розірвання субрегіональних виробничих мереж з українськими підприємствами у промисловості та сільському господарстві;
- зростання зовнішнього боргу України внаслідок завищених цін на газ та відмова від реструктуризації частини боргу;
- вплив на девальвацію гривні;
- нові обмеження та бар'єри для української робочої сили з початку 2015 р.;
- знищення підприємств та окупація регіонів Донбасу як якір для зупинки євроінтеграції України;
- високі військові витрати України замість розв'язання соціальних, інфраструктурних та інших економічних проблем (близько 5 % ВВП України у 2016–2017 рр.);
- обмеження на транзит українських товарів до країн Середньої Азії: до 95 % експорту України в Казахстан та Киргизстан заблоковано із 2016 р., що призвело до втрат Україною 400 млн дол. Мета – гальмування економічних реформ та поглиблення соціально-економічної кризи в Україні.

У 2014 р. майже 90 % українського експорту до Росії було дискриміновано приймаючою країною у різних формах. Вихід Росії з режиму вільної торгівлі з Україною на початку 2016 р. призвів до подальшого скорочення взаємної торгівлі. При цьому російські підприємства мають певні торговельні переваги на українських ринках порівняно з доступом українських підприємств на російські ринки, ураховуючи, що імпортні тарифи за режиму найбільшого сприяння в межах двосторонньої торгівлі в Україні помітно менші, ніж у Росії [583].

Водночас приклад економічної війни з Росією показує, що Україні складніше ініціювати обмежуючі заходи проти Росії внаслідок того, що традиційно:

- залежність України від російського ринку була сильнішою, ніж Росії від українського;
- економіка України є більш відкритою і, відповідно, вразливішою до економічної дезінтеграції;

▪ Україна більше відчуватиме ефект від викривлення цін та скорочення торгівлі, ніж Росія;

▪ в умовах принаймні раніше високих цін на нафту Росія мала більший запас міцності;

▪ обмежувальні заходи з боку України могли би спровокувати Росію на ще більший економічний тиск.

До того ж, як зауважують Г. Хафбауер, Дж. Шотт, К. Еліот та Б.Оугг, санкції зазвичай успішніші проти малих країн (при цьому в їхній вибірці медіанне співвідношення ВВП країни-ініціатора та країни – об'єкта санкцій становило 105) [458]. Заборона Україною фінансування російських банків, експорту наукоємного обладнання, штрафи за польоти в Крим та обмеження в'їзду російських артистів можуть мати лише мінімальний ефект [13].

Зважаючи на це, запізнення з уведенням обмежувальних торговельних заходів з боку України мало своє економічне обґрунтування. Проте зовсім інша ситуація, якщо заходи з боку України доповнюють колективні санкції з боку країн Заходу. У цьому разі співвідношення економічної ваги сторін грає не на користь Росії. Хоча й Україна несе значні втрати, але співвідношення втрат й ефекту є меншим, ніж у випадку, якби обмежуючі заходи проводила лише Україна.

Санкції з боку ЄС та інших західних країн до Росії передбачали:

▪ обмеження щодо участі в міжнародних організаціях та форумах;

▪ заморожування активів і заборона видачі віз переважно ключовим особам й установам, відповідальним за порушення територіальної цілісності України;

▪ обмеження зовнішньоекономічних зв'язків із Кримом та Севастополем: імпорту товарів без українських сертифікатів про походження, інвестування, туристичних послуг;

▪ заборона технічної допомоги, будівельних, інжинірингових послуг в певних секторах;

▪ обмеження фінансування для основних державних банків, енергетичних та оборонно-промислових компаній Росії чи їхніх дочірніх компаній;

▪ заборона на торгівлю зброєю з Росією, експорт товарів подвійного призначення;

▪ обмеження експорту певних видів обладнання, послуг і технологій для енергетичного сектора Росії;

▪ обмеження операцій європейських банків розвитку в Росії, програм двосторонньої та регіональної співпраці з Росією [417].

США також виключили Росію з економік, які мають пільговий доступ на ринок США, та відмовилися підтримувати у Світовому банку проекти в Росії. Visa і MasterCard припинили операції із ключовими банками Росії.

Однак ефект від цих санкцій був обмежений такими факторами:

▪ обмежене коло фізичних і юридичних осіб та секторів економіки – об'єктів санкцій;

▪ взаємозалежність Росії та країн – ініціаторів санкцій;

▪ політичні й ідеологічні засоби впливу Росії для обмеження санкцій;

▪ оголошення неготовності західними країнами військових й інших неекономічних засобів впливу [570].

Відсутність єдності в ЄС щодо підтримки санкцій ставить під питання дієвості політики ЄС щодо ефективної реалізації Угоди про асоціацію України з ЄС. Нині санкції проти Росії досягли ефекту колективної відповідальності країни, але практично не досягли політичних цілей урегулювання конфлікту та персональної відповідальності.

Проте вони не дозволили здійснити ескалацію порушення територіальної цілісності України та є демотивуючим чинником для подібних порушень міжнародного права в майбутньому у глобальному масштабі. Також підвищення ефективності санкцій очікується по мірі їх продовження. Послаблення чи скасування санкцій стало би бар'єром на шляху ефективної імплементації Угоди про асоціацію.

Економічні втрати України. Як менша за розміром і більш відкрита економіка Україна зазнає більших втрат у відносному вимірі. Уже пост-фактум ми можемо зауважити, що важка економічна ситуація в Україні у 2014–2016 рр. значною мірою була викликана дискримінаційними економічними заходами та військово-політичною агресією з боку Росії поряд із накопиченими внутрішніми економічними та політичними проблемами. Скорочення ВВП України

становило 6,5 % і 9,9 % у 2014–2015 рр. Інфляція внаслідок девальвації гривні зросла до 25 % і 43 %. Безробіття збільшилося до 9,5 %. Проте внаслідок девальвації дефіцит поточного рахунку платіжного балансу майже зник у 2015 р. [612].

Україна сумарно за кілька років втратила 98 млрд дол, значною мірою внаслідок обмежувальних заходів з боку Росії [590]. З 2016 р. вже тільки 42 % експорту України може здійснюватися в режимі вільної торгівлі (замість 59 % у 2015). Особливо чутливим до зміни режиму торгівлі був український експорт сільського господарства, металургії та машинобудування [25].

Внаслідок агресії Росії Україна втратила контроль за промисловим комплексом частини Донбасу, туристичним комплексом Криму, частиною газових родовищ Чорноморського шельфу. На непідконтрольні території припадало до 1/5 частини ВВП, а Донбас забезпечував близько 1/4 товарного експорту. На нині непідконтрольних територіях Донбасу видобувалося 50 % українського вугілля. Скоротився видобуток корисних копалин, частина земельних ресурсів стали непридатними до використання, частина лісових ресурсів постраждала від пожеж через бойові дії. Зруйновано 27 % промислового потенціалу Донбасу, 15 % вивезено до Росії. Пошкоджена транспортна інфраструктура [124]. За попередніми даними внаслідок бойових дій загинуло понад 10 тис. осіб, понад 2 млн стали тимчасово переміщеними особами. Відновлення зруйнованих об'єктів коштуватиме понад 1,5 млрд дол. Залишається можливість відновлення військових дій у будь-який час, блокуючи таким чином національні й іноземні інвестиції.

Території України, непідконтрольні центральному уряду, є дефакто окремими малими економіками. Внаслідок військово-політичних ризиків самостійно ці території у кращому випадку можуть використовувати стратегію малих економік MIRAB (означає міграція, перекази, допомога і бюрократія [336]), а не стратегії успішних малих економік, заснованих на туризмі, фінансах, нішевому виробництві, транспорті, ресурсному менеджменті, перевагах громадянства і резидентства. Відсутність надійних статистичних даних не дозволяє провести точний аналіз економічних ефектів у цьому випадку.

У зазначених умовах відновлення позитивних темпів економічної динаміки в Україні можливо внаслідок швидкої та ефективної регуляторної конвергенції з ЄС та, щонайменше, стабілізації попиту в ЄС та на ринках третіх країн на українські товари та послуги. Однак при цьому актуальним залишається питання ефективності процесу адаптації українських виробників та споживачів до вимог ЄС (співвідношення витрат та результатів адаптації).

Нині переваги Угоди від асоціації ще не компенсують втрати від дій Росії. У 2015 р. порівняно з 2013 р. український експорт в Росію скоротився на понад 10 млрд дол, в інші країни СНД – на 4 млрд дол. З іншого боку, ЄС запланував пакет фінансової допомоги на 2014–2020 рр. понад 11 млрд дол у межах бюджету Єврокомісії, ЄІБ і ЄБРР. Проте двосторонній товарообіг України з ЄС скоротився на 15 млрд дол, хоча частка ЄС зросла із 31,2 до 37,5 %. Експорт України в ЄС скоротився на 3,8 млрд дол, хоча частка ЄС в експорті України зросла з 26,5 до 34,1 % (табл. 2). Ми бачимо, що відбувається відносна переорієнтація України на ринки ЄС та решти світу, але не абсолютна. Змінилася і структура експорту України до ЄС: зменшилася частка продукції видобувної промисловості і металургії, а зросла частка агропромислового комплексу та машинобудування [410].

Економічні втрати Російської Федерації. Експерти Вищої школи економіки та Центрального банку Росії оцінювали втрати від санкцій щодо Росії у 170 млрд дол впродовж трьох років (3 % ВВП). А. Кудрін порівняв втрати Росії від санкцій із витратами на Олімпіаду в Сочі: принаймні, 200 млрд дол упродовж двох-трьох років. А. Спілімберго, голова місії МВФ у Росії, вказував на втрати внаслідок санкцій у розмірі 0,5 % ВВП у 2015 р. [307]. Оцінки Міністерства фінансів втрат Росії становили 40 млрд дол від санкцій та 90–100 млрд дол від падіння цін на нафту. Єврокомісія оцінювала втрати Росії від санкцій у 0,6 п. п. економічного зростання у 2014 р. та 1,1 п. п. у 2015 р. За даними Dealogic, кількість коштів, які залучили російські емітенти на міжнародних ринках облігацій знизилася із 53 млрд дол у 2013 р. до 9,5 млрд дол у 2014 р., а акцій – із 10,3 до 1,9 млрд дол [271].

Таблиця 2

Структура торгівлі України з іншими країнами або регіонами [410]

	2013 р.				2015 р.			
	Експорт, млн дол	Експорт, %	Імпорт, млн дол	Імпорт, %	Експорт, млн дол	Експорт, %	Імпорт, млн дол	Імпорт, %
ЄС	16758	26,5	27046	35,1	13017	34,1	15343	40,9
Росія	15065	23,8	23234	30,2	4829	12,7	7485	20,0
Інші країни СНД	6998	11,1	4697	6,1	2978	7,8	2988	8,0
Інші країни Європи	467	0,7	1582	2,1	294	0,8	1342	3,6
США	888	1,4	2759	3,6	481	1,3	1480	3,9
Китай	2726	4,3	7900	10,3	2399	6,3	3770	10,1
Інші країни	20407	32,2	9743	12,7	14133	37,1	5092	13,6
Усього	63312	100,0	76964	100,0	38134	100,0	37502	100,0

Б. Ческидов у 2014 р. зазначав, що найбільший ефект на російську економіку здійснюють фінансові санкції, лише сам цей факт уже знизив інвестиційну привабливість Росії, що ускладнило також рефінансування існуючих боргів. Санкції призвели до недовіри до економіки Росії як в іноземних, так і внутрішніх інвесторів. Це викликало відплив капіталу, девальвацію рубля та зростання цін. Фінансові санкції вплинули на майже 90 % нафтового сектора Росії. Ефект санкцій був доповнений необхідністю зростання військових витрат, витрат на фінансування Криму та Севастополя, й інвестицій в імпортозаміщення [310]. Д. Ахн і Р. Лудема зазначають, що середньостатистична російська компанія, яка потрапила під дію санкцій, або асоційована з нею компанія втрачає близько 1/3 доходів від основної діяльності, понад 1/2 вартості активів та близько 1/3 працівників порівняно з компаніями, на які не поширюються санкції [332].

За нашими розрахунками, втрати Росії від звуження ринку в Україні (значною мірою внаслідок тиску з боку самої ж Росії) включають зниження експорту тільки в Україну ("mainland") на 9 млрд дол у 2014 р. і 13 млрд дол у 2015 р. (порівняно із 2013) і погіршення сальдо торгового балансу на 6 і 7 млрд дол, відповідно [257]. При розрахунку цих даних ми враховували фактор порушення територіальної цілісності. Зауважимо, що зазначені втрати Росії – це не втрати від Угоди про асоціацію України з ЄС, оскільки частковий режим вільної торгівлі з боку України для ЄС почав діяти лише із 2016 р. Іншими словами, тільки втрати на ринку України внаслідок власного тиску в рази перевищують потенційні втрати російських виробників внаслідок Угоди про асоціацію України з ЄС. Фактичні втрати Росії безпосередньо від Угоди про асоціацію є меншими внаслідок суттєвого зменшення експорту з Росії до вступу в силу ЗВТ України з ЄС у 2016 р.

Експорт Росії в Україну скоротився, зокрема, через погіршення іміджу Росії, торговельних обмежень внаслідок санкцій України, зниження купівельної спроможності населення, здешевлення робочої сили, девальвації гривні в Україні. Остання підвищила цінову конкурентоспроможність українських експортерів і виробників, що конкурують з імпортом. У січні 2014 – травні 2016 рр. реальний двосторонній курс гривні до рубля зменшився на 9 % [257, 579, 546]. Номінальна девальвація була набагато більшою, але вищий рівень інфляції в Україні частково компенсував це. Ефект від девальвації більший за ефект від тарифних преференцій для експортерів України або ЄС у їхній взаємній торгівлі. Проте ми маємо визнати, що ефект девальвації гривні може мати тільки середньотерміновий ефект внаслідок вищої інфляції в Україні. У 2014 р. скорочення експорту Росії в Україну відбувалося переважно за рахунок окремих видів енергоносіїв, продуктів хімічної промисловості та суднобудування [591]. У 2016 р. Україна не закуповувала газ у Росії.

Проте основних втрат Росія зазнала в умовах дії санкцій з боку західних країн, зниження цін на енергоносії та підвищення витрат на військові цілі й окуповані території, зниження інвестиційного потенціалу. Зростання ВВП Росії у 2014 р. уповільнилося до

0,7 %, а у 2015 р. стало від'ємним (–3,7 %). Інфляція у 2015 р. зросла до 13 %, хоча профіцит поточного рахунку платіжного балансу збільшився до 5 % ВВП внаслідок девальвації рубля і скорочення імпорту [612]. У підсумку, сукупні фактичні втрати Росії від економічної війни на два порядки вищі потенційних втрат від ЗВТ України з ЄС.

Крім прямих втрат ринків, Росія зазнала суттєвих іміджевих втрат. Її вже не сприймають як надійного і передбачуваного партнера. Імідж Росії в різних країнах сильно корелював із двосторонніми торговельними й інвестиційними зв'язками з Росією (кореляція близько 0,6 [312]). З огляду на це, є підстави вважати, що дезінтеграція та іміджеві втрати можуть взаємно підживлювати один одного.

Був також проведений аналіз факторів м'якої економічної сили за допомогою вебометричного підходу, формулюючи пошукові запити в Інтернеті. Одним із показників було відношення кількості знайдених веб-сторінок за запитом з виразами "економічне співробітництво" до веб-сторінок з виразами "торговельна суперечка", "економічні санкції", "економічна війна". Це співвідношення для Росії та України було практично однаковим і на 25 % гіршим, ніж у Німеччини, та на 50 % гіршим, ніж у Польщі та Туреччині [361].

Усе це показує, що для Росії рішення про торговельно-економічну війну проти України не має достатніх економічних обґрунтувань.

Економічні втрати інших країн ЄАЕС. Інші країни ЄАЕС також понесли непрямі втрати внаслідок економічної війни. Наприклад, втрати Білорусі від звуження ринку в Україні полягали у зниженні експорту в (материкову) Україну на 850 млн дол (або погіршенні сальдо торгового балансу на 170 млн дол) у 2015 р. порівняно із 2013 р. після тимчасових позитивних тенденцій у2014 р. Казахстан скоротив щорічний експорт в Україну на 230 млн дол, але сальдо двостороннього торгового балансу поліпшилося [257]. Киргизька республіка та Вірменія також мали зменшення експорту в Україну. Однак ураховуючи, що традиційно він був невеликим, а динаміка торговельного балансу була неоднозначною, ми можемо сказати, що ці дві країни мали невеликі втрати.

Ще більші втрати партнери Росії по ЄАЕС зазнали від звуження російського ринку. Внаслідок цього у 2015 р. ВВП Білорусі скоротився на 3,9 %. Приріст ВВП Казахстану суттєво уповільнився до 1,2 % у 2015 р. після 6 % у 2013 р. Державний бюджет і поточний рахунок платіжного балансу в Казахстані у 2015 р. стали дефіцитними [612].

Крім цього, розбіжності у ставленні до збереження режиму вільної торгівлі з Україною серед країн – членів митного союзу ЄАЕС і санкції західних країн саме щодо Росії роблять цей митний союз де-факто частково фрагментованим.

Економічні втрати країн Заходу. Найбільш вразливими країнами ЄС виявилися ті, що постачають харчові продукти і продукцію легкої промисловості та балансували на межі кризи (Греція, Іспанія, Італія, Кіпр, тощо) та країни, галузі яких залежні від збуту в Росію (Фінляндія, Норвегія). З'ясувалося, що окремі країни залежать від Росії не тільки у сфері поставок енергоносіїв [23].

О. Шаров охарактеризував зворотний ефект, який здійснюють санкції західних країн на власні економіки. Такий зворотний ефект викликаний зменшенням експорту технологій, девальвацією рубля, зниженням платоспроможного попиту в Росії на імпортну продукцію, контрсанкціями Росії (переважно щодо заборони імпорту харчової продукції).

Відносно невеликі втрати мали США (понад 2 млрд дол), Австралія та Канада (до 0,5 млрд дол). Серед західних країн внаслідок санкцій і контрсанкцій найбільших втрат зазнав ЄС (на початок 2015 20 млрд дол), особливо Німеччина, країни Балтії, Франція, Італія, Польща (у грошовому еквіваленті); Польща (у робочих місцях); країни Балтії (у % ВВП). Втрати Німеччини були викликані не тільки скороченням експорту в Росію, а й посиленням конкурентного тиску з боку інших країн ЄС, які, втрачаючи російський ринок, спробували компенсувати це за рахунок експорту в Німеччину. Внаслідок цього утворилося три групи країн, які:

- фактично або потенційно втратили від санкцій, але виступають за їхнє продовження (зокрема Німеччина, країни Балтії, Велика Британія та ін.);

▪ втратили від санкцій, але схильні до пом'якшення санкцій (Італія, Іспанія, Словаччина, Угорщина, частково Франція);

▪ мало втратили від санкцій і схильні до пом'якшення санкцій (Греція, Болгарія, Кіпр та ін.).

З іншого боку, у 2014 р. ЄС зміг успішно перенаправити свій експорт в інші країни (переважно всередині ЄС, США, Китай). Країни – імпортери енергоносіїв відчули позитивний ефект від скорочення цін на нафту. Сукупні втрати західних країн були менші, ніж втрати Росії [570].

У галузевому розрізі у 2014 р. скорочення експорту ЄС в Україну переважно відбувалося за рахунок автотранспортних засобів, нафтопродуктів і медикаментів, а в Росію – за рахунок автотранспортних засобів та їхніх частин, м'ясних продуктів, медикаментів [591].

Оцінка втрат експорту країн на ринках України та Росії з урахуванням величини економіки. У табл. 3 ми подаємо результати наших розрахунків щодо втрат обраних країн (Україна, країни ЄС, ЄАЕС та найбільші економіки світу) від звуження ринків України та Росії. Ми враховували скорочення експорту до України та Росії у 2015 р. (у % до експорту 2013, у млрд дол та щодо ВВП). У цих розрахунках ми не робили поправку на порушення територіальної цілісності.

Найбільші втрати на українському ринку мали Казахстан, Румунія, Люксембург (у % від експорту в Україну у 2013), Росія, Китай, Німеччина, Польща, Казахстан, Білорусь (у млрд дол), Білорусь, Литва, Угорщина, Казахстан, Росія, Болгарія (у % ВВП). Щодо ВВП найменш чутливими до скорочення ринку в Україні виявилися Канада, Мальта та Португалія.

Найбільші втрати на російському ринку мали Мальта, Кіпр, Україна, Канада (у % від експорту в Росію у 2013), Німеччина, Китай, Україна, Білорусь, Італія, Японія (у млрд дол), Білорусь, Литва, Україна, Естонія, Латвія, Словацька республіка (у % ВВП). Щодо ВВП найменш чутливими до скорочення ринку в Росії виявилися США, Індія та Канада.

Таблиця 3

Втрати експорту країн від зменшення українського та російського ринку, 2015 р. відносно 2013 р.

[розраховано авторами за [392] (експорт) і [612] (ВВП)]

Країна	ВВП, млрд дол, 2013 р.	Втрати на ринку України			Втрати на ринку Росії		
		% від експорту 2013 р.	млрд дол	% від ВВП 2013 р.	% від експорту 2013 р.	млрд дол	% від ВВП 2013 р.
Україна	180	-	-	-	68	10,24	5,70
Російська Федерація	2232	61	14,52	0,65	-	-	-
Австрія	429	59	0,55	0,13	49	2,83	0,66
Бельгія	522	54	0,55	0,11	50	3,41	0,65
Болгарія	56	64	0,36	0,65	43	0,33	0,60
Велика Британія	2713	50	0,42	0,02	40	2,50	0,09
Греція	240	14	0,04	0,02	56	0,30	0,13
Данія	339	56	0,22	0,06	60	1,25	0,37
Естонія	25	54	0,07	0,29	54	1,02	4,03
Кіпр	24	51	0,01	0,03	69	0,02	0,09
Іспанія	1370	54	0,30	0,02	50	1,88	0,14
Ірландія	238	60	0,06	0,02	52	0,43	0,18
Італія	2131	60	1,48	0,07	45	6,42	0,30
Латвія	30	38	0,06	0,21	41	0,96	3,18
Литва	46	37	0,42	0,90	46	2,99	6,44
Люксембург	62	69	0,02	0,03	40	0,08	0,13
Мальта	10	62	0,00	0,00	92	0,04	0,42
Нідерланди	864	54	0,87	0,10	49	5,21	0,60
Німеччина	3746	54	3,85	0,10	49	23,33	0,62
Польща	524	42	2,40	0,46	47	5,08	0,97
Португалія	226	27	0,01	0,00	50	0,17	0,08
Румунія	192	73	0,94	0,49	40	0,74	0,38
Словацька республіка	98	46	0,29	0,30	50	1,70	1,74
Словенія	48	62	0,22	0,46	40	0,62	1,31
Угорщина	134	45	1,18	0,88	50	1,69	1,25
Фінляндія	270	53	0,25	0,09	51	3,62	1,34

Закінчення табл. 3

Країна	**ВВП, млрд дол, 2013 р.**	**Втрати на ринку України**			**Втрати на ринку Росії**		
		% від експорту 2013 р.	**млрд дол**	**% від ВВП 2013 р.**	**% від експорту 2013 р.**	**млрд дол**	**% від ВВП 2013 р.**
Франція	2811	49	0,62	0,02	51	5,20	0,18
Хорватія	58	57	0,02	0,03	43	0,16	0,28
Чеська республіка	208	63	1,05	0,50	47	2,77	1,33
Швеція	579	25	0,09	0,01	52	1,88	0,32
Білорусь	73	40	1,67	2,29	38	6,45	8,82
Вірменія	11	59	0,01	0,08	32	0,11	0,98
Казахстан	232	83	1,70	0,73	-	-	-
Киргизька республіка	7	51	0,01	0,07	35	0,04	0,48
Канада	1837	19	0,04	0,00	67	0,90	0,05
Індія	1863	48	0,23	0,01	27	0,60	0,03
Китай (материковий)	9519	55	4,33	0,05	30	14,80	0,16
США	16663	55	1,07	0,01	36	4,06	0,02
Туреччина	823	49	1,07	0,13	48	3,37	0,41
Японія	4909	64	0,37	0,01	53	5,88	0,12

Загалом втрати експорту в Україну та Росію у % ВВП найбільшими були в Білорусі (11,1 %), Литві (7,4), Україні (5,7), Естонії (4,3), Угорщині (2,1 %). Більше від втрат українського ринку, ніж російського, постраждали Румунія та Болгарія. Навпаки, найбільші втрати на російському ринку щодо втрат на українському мали Мальта, Канада, Швеція та Португалія, але відносно ВВП ці втрати були достатньо невеликі.

Середньоарифметичні втрати експорту в Україну серед розглянутих країн становили 0,25 % ВВП, експорту в Росію 1,1 % ВВП. Інакше кажучи, номінально втрати країн на російському ринку були в чотири рази більшими, ніж на українському. Проте якщо враховувати співвідношення ВВП Росії та України, яке

становило у 2013 р. 12,4 рази, то втрати на українському ринку відносно непропорційно більші – у 3 рази.

Зазначимо, що втрати експорту у % від ВВП найбільші у малих країнах (хоча частково це пояснюється обраною вибіркою та фактором відстані – вилучення з вибірки віддалених великих економік трохи зменшує кореляцію, особливо щодо ринку України). Кореляція між втратами країн на російському ринку у % ВВП з логарифмом ВВП становила –0,34 (із поданих тут коефіцієнтів кореляції тільки цей є статистично значущим). Кореляція на українському ринку становила –0,24. Якщо втрати рахувати у % від експорту 2013 р., то кореляції будуть відповідно –0,21 та –0,02. Тобто, до втрат на російському ринку особливо чутливі малі країни, а не великі. Водночас на українському ринку втратили приблизно однаково як малі, так і великі економіки.

Оцінка співвідношення втрат експорту Росії та її основних торговельних партнерів. У табл. 4 ми також знаходимо підтвердження того, що внаслідок асиметрії величини економіки спроби самостійно економічно вплинути на Росію з боку України малоефективні. Скорочення експорту Росії в Україну становило лише 0,65% ВВП Росії. Більше того, це було викликане не стільки цілеспрямованими діями уряду України, скільки зменшенням купівельної спроможності, порушенням територіальної цілісності та погіршенням іміджу Росії. Від економічної дезінтеграції Україна постраждала на порядок більше у % від власного ВВП (5,7%), хоча в абсолютному вимірі втрати України майже на 30% менші за втрати Росії.

Проте втрати Росії на інших великих ринках (внаслідок падіння цін на енергоносії, санкцій, погіршення іміджу тощо) були набагато відчутнішими. З одного боку, скорочення експорту щодо рівня 2013 р. було меншим у Росії, ніж у торговельних партнерів, внаслідок девальвації рубля. Проте щодо ВВП Росія вдвічі більше відчуває втрати експорту, ніж Японія та Китай, утричі, ніж США, і в 13,5 разів більше, ніж ЄС. Як ми бачимо, Росія виявилася найбільш чутливою до втрати ринку ЄС. Також зазначимо, що досі відбувалося скорочення економічних відносин із Китаєм, незважаючи на задекларовану переорієнтацію Росії в бік Китаю.

Таблиця 4

Порівняння втрат експорту Росії на ринках її важливих торговельних партнерів та втрат експорту торговельних партнерів на ринках Росії, 2015 р. відносно 2013 р.

Розраховано авторами за [392] (експорт) і [612] (ВВП)

Економіко-торговельний партнер	Втрати експорту Росії			Втрати експорту торговельного партнера		
	% від експорту 2013 р.	млрд дол	% від ВВП Росії у 2013 р.	% від експорту 2013 р.	млрд дол	% від ВВП торговельного партнера у 2013 р.
ЄС	42	117,89	5,28	48	76,64	0,39
Китай (материковий)	20	7,02	0,31	30	14,80	0,16
США	15	1,64	0,07	36	4,06	0,02
Україна	61	14,52	0,65	68	10,24	5,70
Японія	26	5,17	0,23	53	5,88	0,12

Таким чином, фундаментальною основою політико-економічного протистояння в межах трикутника Україна – Росія – Захід є існування двох інтеграційних атракторів у Європі: Західна Європа/ЄС і Росія/ЄАЕС. Незважаючи на їхню конкуренцію, вони також мають ознаки комплементарності. За кращої геополітичної ситуації вони могли би інтегруватися, або принаймні відчувати більше переваги ефекту створення торгівлі відкритого ринку один для одного, ніж втрати від ефекту відхилення торгівлі.

ЗВТ Україна – ЄС сама по собі не так створює ефект відхилення торгівлі, як зменшує ефект відхилення торгівлі ЗВТ СНД. Вона передбачала зменшення тарифних і нетарифних бар'єрів для взаємної торгівлі, реформи в Україні відповідно до передового досвіду ЄС, фінансову допомогу. Проте існує штучний ефект відхилення торгівлі, прямо й опосередковано викликаний реакцією Росії на укладання цієї угоди. Хоча відсутність такої реакції була би радше оптимістичним припущенням у процесі підготовки Угоди про асоціацію, ні Україна, ні ЄС не розраховували на настільки жорстку реакцію Росії.

За нашими розрахунками, усупереч побоюванням російської сторони Угода про асоціацію України з ЄС, фактично, є лише невеликим викликом для економіки Росії, ураховуючи структурні відмінності в зовнішній торгівлі, неповноту охоплення торгівлі тарифними преференціями та можливість захисту інтересів російських експортерів більш цивілізованими методами.

На порядок більші втрати Росія понесла внаслідок власного тиску на Україну та на два порядки більші – внаслідок санкцій західних країн, падіння цін на енергоносії та зростання видатків бюджету на збройні сили, імпортозаміщення й окуповані території.

У трикутнику Україна – Росія – Захід Україна несе найбільші відносні втрати, особливо в галузевому вимірі – на російському напрямі експорт продуктів харчування, металургії та машинобудування. У підсумку, переваги відкриття ринку ЄС, його фінансова допомога і пошук ринків у решті світу не компенсують настільки масштабного тиску з боку Російської Федерації.

Партнери Росії по ЄАЕС (принаймні Білорусь і Казахстан) як треті сторони у конфлікті також зазнали трат. А сам митний союз ЄАЕС де-факто став частково фрагментованим, внаслідок відмінностей у режимі торгівлі із західними країнами та Україною.

Країни Заходу, насамперед ЄС, особливо окремі його країни, також відчули ефект від власних санкцій і контрсанкцій з боку Росії, проте загалом це було компенсовано зростанням експорту в інші напрями та падінням цін на енергоносії. Серед країн ЄС скорочення ринку України та Росії найбільше відчули автовиробники, енергетичний сектор, агропромисловий комплекс і фармацевтична промисловість. Проте підтримують збереження санкцій часто країни, які найбільше постраждали економічно від цих санкцій.

Від скорочення українського ринку в абсолютному вимірі найбільші втрати понесли Росія, Китай, Німеччина, а відносно ВВП – Білорусь, Литва, Угорщина. Від скорочення російського ринку в абсолютному вимірі найбільших втрат зазнали Німеччина, Китай, Україна, а відносно ВВП – Білорусь, Литва, Україна. Щодо ВВП також Росія відчуває втричі більші втрати ніж США та в 13,5 разів більші ніж ЄС, незважаючи на те, що серед західних країн найбільше постраждали саме країни ЄС.

Вирішальним фактором для відновлення економічного зростання України за умов розвитку інтеграційних та дезінтеграційних процесів є суттєве зростання інвестиційної активності національних та іноземних підприємств. Угоду про асоціацію слід розглядати як важливий інструмент інтеграції України в міжнародні виробничі системи, оскільки лише тарифна лібералізація не матиме значних позитивних наслідків для національної економіки. Це можливо лише за умов, зокрема, наявності відповідних гарантій для інвесторів щодо територіальної цілісності, суверенітету і безпеки України. Якщо така передумова не буде гарантована, то виникають суттєві ризики для участі українських підприємств у міжнародних виробничих системах, отже, ефективну реалізацію Угоди про асоціацію загалом, та поглибленої і всеохоплюючої ЗВТ зокрема, буде поставлено під сумнів.

Урегулювання питання територіальної цілісності України та повернення до неконфронтаційного режиму в міжнародних економічних відносинах дало би перевагу всім учасникам процесу не тільки безпосередньо внаслідок зниження напруженості, але і побічно завдяки ліквідації ефекту відхилення торгівлі та посилення інтеграційних перспектив. Значною мірою це залежить від позиції російської сторони щодо підтримки чи деескалації конфлікту.

Для України в середньотерміновій перспективі важливо зберегти перехресне членство у ЗВТ з основними торговельними партнерами, включаючи ЄС та СНД. В ідеалі така модель могла би стати сполучною ланкою між ЄС і ЄАЕС як пілотний проект на шляху до їхньої співпраці й інтеграції. Зокрема, укладання помірно поглибленої ЗВТ між ЄС та ЄАЕС могло би знизити ставки в геополітичній та геоекономічній боротьбі за Україну.

Проблеми міжнародної інтеграції також стосуються цінностей та інституцій. За умов існування двох основних моделей соціально-економічного розвитку в регіоні – європейської та євразійської – Україна мала обирати між ними. Шляхом підписання і впровадження Угоди про асоціацію, поглибленої та розширеної ЗВТ замість класичної Україна зробила вибір на користь європейської моделі соціально-економічного та політичного розвитку.

3.2. Вироблення інноваційних орієнтирів інтеграції як умови реалізації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС

У XXI ст. стратегія ЄС у галузі науки, технологій та інновацій позиціонується серед головних цілей ЄС. Пріоритетними напрямами стають розвиток людських ресурсів, поліпшення стану довкілля, а технологічні нововведення мають соціальну спрямованість. Європейський Союз є головним економічним і цивілізаційним центром сучасного світу. Процес інтеграції дозволив об'єднати 28 країн Європи в єдиний господарський і інноваційний комплекс, здійснювати на наднаціональному рівні єдину політику. Системні підходи до забезпечення інноваційного розвитку безпосередньо торкаються змісту і механізму реалізації наднаціональної інноваційної політики.

У ЄС, спираючись на підтримку державних інститутів, фінансових і виробничих структур, формується пан'європейська інноваційна система, що складається з національних інноваційних систем країн-членів, створює нову культуру бізнесу, посилює кооперційні зв'язки між підприємницькими асоціаціями та громадськими структурами.

Рамковим документом для фінансової та технічної співпраці з Україною став Порядок денний Асоціації Україна – ЄС, який було прийнято Радою зі співробітництва в листопаді 2009 р. Цей документ заміняв спільний План дій 2005 р. та готував до вступу в дію Угоди про асоціацію. План дій Асоціації визначав пріоритети, що потребують негайної дії в очікуванні набрання чинності Угоди.

Нині, після підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, метою співпраці в науково-технологічній сфері є:

- розвиток і посилення наукового та технологічного співробітництва як із метою наукового розвитку як такого, так і зміцнення власного наукового потенціалу для вирішення національних і глобальних викликів;
- спрямування зусиль для досягнення прогресу в набутті наукових і технологічних знань, важливих для забезпечення

сталого економічного розвитку, шляхом розвитку дослідницьких потужностей і людського потенціалу;

▪ урахування діючих рамок співпраці, які встановлені Угодою про співробітництво у сфері науки і технологій між Україною та Європейським Співтовариством, а також мету України залучення до Європейського дослідницького простору;

▪ підтримка реформування та реорганізації системи управління науковою сферою та дослідницьких установ в Україні (зокрема підвищення її потенціалу щодо розвитку науки і технологій) з метою сприяння зростання конкурентоспроможної економіки та суспільства, що базується на знаннях [247].

Згідно з Угодою про асоціацію, науково-технологічна співпраця між Україною та ЄС забезпечуватиметься шляхом:

▪ обміну інформацією між Україною та країнами ЄС щодо політики у сфері науки та технологій;

▪ участі у наступній Рамковій програмі Європейського Співтовариства (ЄС) з досліджень та інновацій "Горизонт 2020";

▪ спільної реалізації наукових програм та дослідницької діяльності;

▪ спільного дослідження діяльності, спрямованої на заохочення наукового прогресу, трансферу технологій та ноу-хау;

▪ навчання шляхом реалізації програм обміну для дослідників і фахівців;

▪ організації спільних заходів щодо наукового та технологічного розвитку;

▪ ужиття заходів, спрямованих на розвиток сприятливих умов для проведення досліджень і впровадження нових технологій, а також належного захисту інтелектуальної власності результатів досліджень.

Наслідками зазначених аспектів співпраці в науково-технологічній сфері для України можуть бути такі:

▪ Розширення співпраці з ЄС у питаннях модернізації вітчизняної системи науки та наближення її до стандартів ЄС має забезпечити сприятливі умови для комерціалізації прикладних наукових досліджень і, таким чином, створити важливі передумови для посилення конкурентоспроможності національних компаній на світовому ринку та створення нових високотехнологічних галузей економіки в країні.

- Модернізація національної системи наукових досліджень на основі стандартів ЄС дозволить покращити якість підготовки науковців і спеціалістів та розширити можливості для реалізації спільних проектів з європейськими країнами, що, у свою чергу, підвищить рівень кваліфікації, знань та досвіду вітчизняних науковців. Проте, збільшення уваги до питань охорони здоров'я, зміни клімату та безпеки навколишнього середовища (як це відбувається сьогодні в ЄС) дозволить розширити прикладні наукові дослідження в цих сферах, у тому числі, за підтримки партнерів з ЄС, а практична реалізація відповідних напрацювань дозволить підвищити загальний рівень екологічної безпеки для населення в довгостроковій перспективі.
- Сприяння реформуванню національної системи науки, яка нині вже не відповідає сучасним вимогам. Така співпраця має дати поштовх до створення адекватної державної політики в Україні у сфері науки та прикладних наукових досліджень шляхом обміну досвідом із країнами – членами ЄС, запровадження нових моделей роботи та співпраці наукових установ з освітніми установами та бізнесом, а реалізація спільних пан'європейських проектів фінансово й інституційно підтримає наукові дослідження й технологічний розвиток в Україні [77].

Таким чином, Угода про асоціацію між Україною та ЄС буде сприяти залученню України до Європейського наукового простору. Слід зауважити, що сучасний етап науково-технологічної політики ЄС розпочався у 2000 р., коли на засіданні Ради ЄС у м. Лісабон було запропоновано програму створення інфраструктури знань, активізації інновацій та економічних реформ, модернізації систем соціальної підтримки і реформи освіти. Метою програми було створення на європейському континенті до 2010 р. найбільш конкурентоспроможної економіки у світі, для чого передбачено підвищити рівень витрат ВВП на науку до 3 %, сформувати єдиний науково-технологічний простір та європейську інноваційну систему.

Водночас було проголошено мету створення єдиного дослідницького простору в Європі – об'єднання зусиль учених різних країн, а також були визначені конкретні кроки розв'язання цієї проблеми.

Таким чином, третє покоління європейської науково-технічної політики відкрили дві новації – "Європейський науковий простір (ЄНП)" та "Інноваційна ініціатива 2000", до яких тепер має змогу долучитися й Україна.

Основними завданнями ЄНП є:

- створення наукового простору, не розділеного національними кордонами;
- забезпечення максимально ефективного використання наукового потенціалу і матеріальних ресурсів країн ЄС із залученням накопиченого досвіду та досягнень на основі тісного взаємозв'язку регіональної та національної науково-технологічної політики;
- обмін знаннями та технологіями;
- мобільність наукових кадрів [397].

Детальніше цілі, завдання та механізми їхньої реалізації ілюструє рис. 2. Згідно з поданою схемою, за допомогою ініціативи ЄНП передбачається побудувати транснаціональну дослідницьку систему, що зміцнює велику кількість формальних інституцій, які надають можливість для відкритішого генерування наукомісткої продукції в межах ЄС.

"Інноваційна ініціатива 2000" координується Європейським інвестиційним банком та багато в чому є новим підходом до ролі ЄС у виробництві наукомісткої продукції. Найважливішими елементами зазначеної ініціативи є короткотермінові позики, висока операційна гнучкість і використання фондів венчурного капіталу. Сфери застосування "Ініціативи" – людський капітал, дослідження і розробки, малі та середні підприємства, венчурний капітал, інформаційні і телекомунікаційні технології та розповсюдження інновацій.

Таким чином, у ЄС, спираючись на підтримку державних інститутів, фінансових і виробничих структур, формується пан'європейська інноваційна система, що складається з національних інноваційних систем країн-членів, створює нову культуру бізнесу, посилює коопераційні зв'язки між підприємницькими асоціаціями та громадськими структурами.

Рис. 2. Основні цілі Європейського наукового простору, завдання та механізми їхньої реалізації [19]

Уже у 2006 р. країнам ЄС-25 вдалося значно поліпшити виконання Лісабонської стратегії. При цьому важливу роль відігравала Сьома рамкова програма ЄС із наукових досліджень

і технологічного розвитку на 2007–2013 рр. Крім того, Європейською комісією у 2007 р. було опубліковано Зелену книгу "Європейська сфера досліджень: нові перспективи" [585], у якій затверджено шість пріоритетних напрямів розвитку Європейського дослідницького простору:

- спільне використання знань (відкритий доступ для дослідників до результатів інших наукових досліджень), насамперед прикладних досліджень комерційного спрямування;
- розвиток державної інфраструктури наукових досліджень світового рівня (поліпшення законодавчих умов для збільшення обсягів інвестицій);
- зміцнення державних дослідницьких інституцій (збільшення фінансування, автономії, поліпшення законодавчо-нормативних норм співпраці із приватним сектором);
- оптимізація європейських програм дослідження та пріоритетів (спрощеність нормативних правил і процедур систем фінансування досліджень ЄС, гармонізація національних програм фінансування тощо);
- відкритість світу: міжнародна співпраця (формування єдиних пріоритетів досліджень для всіх країн ЄС і поліпшення умов співпраці для дослідників із країн, нечленів ЄС);
- становлення єдиного європейського ринку праці для дослідників із різних країн (поліпшення умов для збільшення мобільності дослідницького потенціалу) [585].

Виклики сучасності, наслідки світової фінансової кризи та недоліки інноваційної політики ЄС були враховані в розробці нової стратегії розвитку ЄС "Європа 2020: стратегія розумного, стійкого та всеосяжного зростання", схваленої в червні 2010 р. у Брюсселі, що передбачає досягнення високих темпів інтелектуального, стійкого та всебічного зростання економіки, що має забезпечити Європі провідне становище в конкурентній боротьбі на міжнародному ринку [267, 306].

Нова стратегія розвитку ЄС базується на таких пріоритетах:

- інтелектуальне (*smart*) зростання (розвиток економіки, що базується на знаннях та інноваціях);
- стале (*sustainable*) зростання (просування вперед до більш ресурсоефективної, екологічно чистої та конкурентоспроможної економіки);

▪ соціально інтегроване (*inclusive*) зростання (сприяння високого рівня зайнятості в економіці , що забезпечує соціальну і територіальну згуртованість) [247].

Пріоритетною ініціативою "Європи 2020" передбачається створення інноваційного союзу – переорієнтації науково-технологічної та інноваційної політики на вирішення основних проблем людства, таких як зміна клімату, енерго- та ресурсоефективність, охорона здоров'я та демографічні зміни.

Встановлені основні цілі функціонування інноваційного союзу:

▪ завершення створення Європейського наукового простору, розробка програм стратегічних досліджень, які фокусувалися б на проблемах енергетичної безпеки, транспорту, кліматичних змін, ефективному використанні ресурсів, охороні здоров'я та старіння населення, екологічно нешкідливих методах виробництва й управління земельними ресурсами;

▪ поліпшення рамкових умов для інноваційного бізнесу (створення єдиного патенту ЄС, модернізація основ для авторських прав та товарних знаків, поліпшення доступу до охорони інтелектуальної власності та прискорення впровадження стандартів сумісності, розширення доступу до капіталу й ефективне використання політики стимулювання попиту);

▪ запровадження "Європейських партнерств в інноваційній сфері" між ЄС і національними рівнями з метою прискорення розвитку та розміщення технологій, які необхідні для розв'язання нагальних проблем.

Це передбачає:

▪ розвиток "біоекономіки до 2020 року", ключових технологій, які здатні сформувати промислове майбутнє Європи, технологій, що дозволять людям похилого віку жити незалежно і бути активною частиною суспільства;

– зміцнення та подальша розробка інструментів ЄС для сприяння інноваціям (структурні фонди, фонд розвитку сільської місцевості, рамкові програми для науково-дослідної діяльності, Програма розвитку інновацій (CIP), Стратегічний план енергетичних технологій (План SET) тощо;

– розвиток партнерських відносин у галузі обміну знань і зміцнення зв'язків між освітою, господарською діяльністю, дослідженнями й інноваціями, надання підтримки малим інноваційним фірмам;

▪ реформування систем національної науково-дослідної та інноваційної діяльності, зміцнення співпраці між університетами, зв'язків між науковою та господарською діяльністю, реалізацію спільних програм та посилення транскордонної співпраці, забезпечення розповсюдження технологій по всій території ЄС;

▪ забезпечення достатньої кількості фахівців із природничих, математичних і технічних наук, зосередження шкільних програм на розвитку творчого потенціалу, інноваційних технологіях та підприємництві;

▪ оцінка пріоритетності витрат коштів на знання, використання податкових пільг та інших фінансових інструментів для заохочення припливу інвестицій у науково-технологічну сферу.

Завданнями інноваційного союзу є:

▪ створення робочих місць для всіх, особливо для молоді, підвищення рівня зайнятості населення у віці 20–64 років від сучасних 69 % до не менш 75 %;

▪ вихід з економічної кризи, досягнення рівня інвестицій в НДДКР до 3 % ВВП;

▪ підвищення конкурентоспроможності європейських компаній на світовому ринку;

▪ знаходження відповіді на виклики, пов'язані зі старінням населення;

▪ боротьба із глобальним потеплінням, зниження викидів парникових газів до 20 % порівняно з рівнем 1990 р., збільшення частки відновлюваної енергії в енергоспоживанні до 20 %, збільшення енергоефективності до 20 %.

▪ розвиток "зеленого" транспорту [419, 420, 463, 464].

Для оцінки показників інноваційного розвитку країн – членів ЄС використовують такі інструменти:

1) тренди інновацій у Європі (the TrendChart on Innovation in Europe) – поширення успішних прикладів інноваційної політики;

2) Європейське інноваційне табло (the European Innovation Scoreboad) – щорічні дані про стан науки, техніки, інноваційну активність компаній та інноваційне середовище;

3) спеціальні дослідження конкретних аспектів інноваційної політики, включаючи ставлення компаній до нововведень – Іннобарометр (the Innobarometer);

4) діяльність електронної служби інформації ЄС з НДДКР та інноваційної політики CORDIS, у межах якої надають також відомості про можливості використання результатів робіт із проектів ЄС (Technology Marketplace). Усі ці інформаційні заходи виходять за межі програм НДДКР, що фінансуються із фондів ЄС й охоплюють усю інноваційну діяльність країн Західної та Центральної Європи [17].

Забезпечення і підтримку інноваційних процесів у ЄС засновано на впровадженні міжнародних стандартів управління інноваційною діяльністю. Вони зафіксовані в таких документах:

- стандарти Міжнародної організації зі стандартизації (ISO);
- серія методологічних довідників "Сімейства Фраскаті" Організації економічного співробітництва і розвитку (керівництво Фраскаті, керівництво Осло, керівництво Канберра, керівництво з технологічного балансу платежів, звіт DSTI/STP/OECD "Доступ і розширення науково-технологічної бази знань");
- керівництво з підготовки промислових техніко-економічних досліджень UNIDO тощо. Усі вони створюють методологічну основу розробки і реалізації заходів інноваційної політики на міжнародному рівні, істотно доповнюють нормативну базу ЄС і полегшують співпрацю ЄС з іншими країнами [17].

Підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС спонукає до концептуальної зміни існуючої в Україні парадигми щодо ролі державної науково-технологічної політики в забезпеченні системоутворювальних процесів реального наближення суспільно-економічного розвитку України до європейських стандартів, формування стратегічних напрямів розвитку інтелектуального потенціалу відповідно до викликів глобалізації та необхідності побудови сучасної національної системи продукування знань. Реформування національної системи науки, згідно з угодою, необхідно здійснити також на нових законодавчих засадах, які мають бути гармонізованими із законодавством ЄС.

Що стосується "наукової та технологічної архітектури Європи", то йдеться про пан'європейські проекти досліджень, що мають внутрішньоурядову структуру. Першим із таких проектів співпраці був CERN, заснований у 1954 р. та присвячений базовим атомним дослідженням. У 1970-х рр. у межах міжнародної

співпраці ЄС підписували угоди в різних галузях науки, таких як молекулярна біологія, дослідження космосу й авіація. Базуючись переважно на "великій науці" та інвестиціях, такі ініціативи були першими "будівничими блоками" європейської наукової та технологічної архітектури. Починаючи з 1980-х рр., новою генерацією європейської співпраці в цій галузі стали проекти EUREKA та рамкові програми.

На сучасному етапі перед Європейським дослідницьким простором стоять нові виклики, серед яких: зростаюча кількість країн – нових членів ЄС і країн – учасниць рамкових програм ЄС (наразі 35 країн, у т. ч. й Україна); зростаюча кількість і складність інструментів, що використовуються в Європейському дослідницькому просторі, такі як Рамкові програми, інструменти координації інтеграції (JITI, ERANETs), робочі інструменти (платформи, планування, спільне програмування, директиви, супровідні закони тощо), законодавча діяльність. Крім того, нині серед останніх ініціатив, що лягли в основу порядку денного Європейського дослідницького простору до 2020 р., варто звернути увагу на заходи зі скасування бар'єрів для руху наукових кадрів і кар'єрного зростання, розвиток унікальних пан'європейських дослідницьких установ й інфраструктур, трансферт технологій, заохочення до міжнародної співпраці в науково-технічній сфері [324]. У 2000 р. було ухвалено рішення про формування так званої п'ятої свободи (однієї зі складових загальноєвропейського ринку) – Європейського наукового простору, у якому дослідники, знання та технології могли б безперешкодно переміщуватися. Нині в ЄС на зазначеному напрямі було зроблено низку кроків. Насамперед самі рамкові програми ЄС були підготовлені з урахуванням необхідності формування загального наукового простору. Ідеться про інституційні новації, наприклад, про створення Європейської дослідницької ради та Європейського технологічного інституту, на базі яких планується сформувати європейське наукове й інноваційне співтовариство світового рівня. Крім того, були ухвалені заходи зі збільшення скоординованості науково-дослідних ініціатив і програм усередині ЄС. Із цією метою були запущені в дію Європейські технологічні платформи, на базі яких промисловці й інші учасники формують свої довготермінові наукові

пріоритети та стратегічне бачення науково-дослідних завдань, що вирішуються в інтересах бізнесу. Спільні технологічні ініціативи, що створюються в деяких ключових, стратегічно важливих сферах, об'єднують приватний і державний сектори для реалізації стратегічних планів на практиці. Роботу над координацією науково-дослідного порядку денного також проводять на рівнях країн ЄС і регіонів Європи в межах схеми "ERA-Net" [325].

Серед цілей Угоди про асоціацію між Україною та ЄС є врахування діючих рамок співпраці, які встановлені Угодою про співробітництво у сфері науки і технологій між Україною та Європейським Співтовариством. Головними завданнями співпраці між Україною та ЄС є стабілізація науково-технічного потенціалу та сприяння розв'язанню проблем, що становлять взаємний інтерес, таких як питання в галузі енергетики, нерозповсюдження озброєння, поліпшення охорони здоров'я, забезпечення екологічної та ядерної безпеки. В основі стабілізації потенціалу науково-дослідницької сфери лежить партнерство й активізація обмінів із науковими закладами ЄС, насамперед, за допомогою інструментів INTAS (Міжнародна асоціація сприяння співробітництву з ученими держав колишнього Радянського Союзу), а також конверсія досліджень, пов'язаних зі зброєю масового знищення, для суспільного використання завдяки багатосторонньому партнерству (Європа, США, Японія), яке реалізується за допомогою спеціалізованих центрів МНТЦ (Міжнародний науково-технічний центр у Москві) та УНТЦ (Український науково-технічний центр у Києві).

Таким чином, згідно з Угодою про асоціацію, науково-технологічна співпраця забезпечуватиметься шляхом участі у Рамковій програмі Європейського Співтовариства з досліджень та інновацій "Горизонт 2020" [56].

"Горизонт 2020" – нова програма ЄС з досліджень та інновацій. Вона триватиме з 2014 до 2020 рр. "Горизонт 2020" є фінансовим інструментом реалізації ініціативи Інноваційного союзу, "Європа 2020" з метою зміцнення конкурентоспроможності Європи у глобальному вимірі, її економічне зростання та створення нових робочих місць. "Горизонт 2020" об'єднує всі існуючі програми ЄС із фінансування досліджень та інновацій:

"Рамкову програму з досліджень та інноваційного розвитку" (РП), "Рамкову програму конкурентоспроможності та інновацій" (CIP) та Європейський інститут інновацій та технологій (EIT). Крім того, програма ЄС має нові риси, порівняно з попередніми, зокрема:

- спрощення структури програми, розробка одного переліку правил, скорочення бюрократичної тяганини завдяки простій схемі відшкодування витрат, запровадження єдиного підходу для учасників тощо із загальною метою зменшити середній час на видачу гранту до 100 днів;
- взаємодія досліджень та інновацій завдяки забезпеченню фінансування від ідеї до виходу на ринок;
- збільшення підтримки інновацій та діяльності, наближеної до ринку, що веде до:
  – прямого економічного стимулювання;
  – зосередження на розвитку бізнес-можливостей, що пов'язані із суспільними викликами;
  – надання більших можливостей новим учасникам і молодим перспективним науковцям для просування своїх ідей та одержання фінансування [58].

Програма "Горизонт 2020" зосередить фінансування на трьох різних, взаємодоповнюючих пріоритетах ЄС.

Бюджет програми "Горизонт 2020" буде становити 87 740 млн євро.

Фінансування окремих видів діяльності буде розподілятися за напрямами,таким чином:

- "Передова наука" – 27 818 млн євро;
- "Лідерство у промисловості" – 20 280 млн євро;
- "Суспільні виклики" – 35 888 млн євро.

Максимальна загальна сума фінансового внеску ЄС від програми до неядерної прямої діяльності Спільного дослідницького центра становитиме 2 212 млн євро (табл. 5).

- *Передова наука*. (Excellent Science). Мета – підвищення рівня досконалості європейської наукової бази та підтримка досліджень світового рівня для забезпечення конкурентоспроможності Європи завдяки:
  – підтримці найбільш талановитих і креативних науковців, які займаються передовими дослідженнями,

– фінансування співпраці в дослідженнях для відкриття нових і перспективних галузей наукових досліджень та інновацій через підтримку *Майбутніх та новітніх технологій* (FET);

– забезпечення дослідників відмінними можливостями для навчання та кар'єрного зростання за допомогою пропозицій фонду Марії Склодовської-Кюрі;

– забезпечення підтримки Європейської дослідницької інфраструктури світового класу (включаючи електронну інфраструктуру), до якої матимуть доступ усі науковці в Європі та за її межами.

Таблиця 5

Структура Програми ЄС із фінансування досліджень та інновацій "Горизонт 2020"

3-компонентна структура		
Передова наука	**Індустріальне лідерство**	**Соціальні виклики**
1. Європейська дослідницька рада (ERC) 2. Майбутні технології (FET) 3. Дії Марії Склодовської-Кюрі 4. Дослідницькі інфраструктури	1. Лідерство в індустріальних технологіях – ІКТ, ключові передові технології, космос 2. Доступ до ризикового фінансування 3. Інновації в МСП	1. Здоров'я та добробут 2. Безпека продуктів харчування, стале с/г, лісництво, водне господарство, прісна вода та біоекономіка 3. Безпечна, чиста й ефективна енергетика. 4. Розумний, зелений та інтегрований автотранспорт 5. Довкілля, клімат, ефективність ресурсів 6. Інноваційне суспільство 7. Безпечне суспільство
Розповсюдження досконалості і розширення участі, соціально-гуманітарні науки, інформаційно-комунікаційні технології		
Європейський інститут інновацій і технологій (EIT)	Спільний дослідницький центр (JRC)	ЄВРОАТОМ

▪ *Лідерство у промисловості* (Industrial Leadership). Цілями цієї частини програми є:

– забезпечувати лідерство у передових та промислових технологіях за допомогою спеціальної підтримки інформаційно-

комунікаційних технологій, нанотехнологій, розробки нових матеріалів, біотехнології, передових технологічних процесів та космічних технологій, забезпечуючи також підтримку перехресних (cross-cutting) дій для використання сукупних переваг об'єднання кількох ключових передових технологій;

– спрощувати доступ до ризикового фінансування;

– надавати широку підтримку використанню інновацій у малих і середніх підприємствах.

▪ *Суспільні виклики*. (Societal Challenges). Завданням зазначеної програми є розвиток наукових досліджень, технологічних розробок, проведення демонстраційних та інноваційних акції, спрямованих на:

– поліпшення здоров'я та самопочуття людини впродовж усього життя;

– забезпечення достатнього постачання безпечними та високоякісним харчуванням та іншими продуктами, одержаними з біологічної сировини, завдяки розвитку систем виробництва сировини з раціональним використанням ресурсів;

– перехід до надійних, стійких і конкурентоспроможних енергетичних систем, зважаючи на зростаючий дефіцит ресурсів, потреби в енергії та кліматичні зміни;

– створення європейської транспортної системи, що забезпечить раціональне використання ресурсів, буде екологічно безпечною, безперешкодною та безпечною;

– створення економіки, яка раціонально використовує ресурси та пристосовується до змін клімату, і забезпечення стабільного постачання сировини для задоволення потреб населення світу [58].

Міжнародна співпраця з партнерами із третіх країн необхідна для ефективного досягнення багатьох специфічних цілей, визначених програмою "Горизонт 2020", зокрема цілей, пов'язаних із зовнішньою політикою та міжнародними зобов'язаннями, фундаментальними дослідженнями та дослідженнями в нових сферах науки і техніки, для посилення конкурентоспроможності європейської промисловості завдяки сприянню залученню та торгівлі новітніми технологіями. Саме тому сприяння пересуванню дослідників та раціоналізаторів на міжнародному рівні має вирішальне значення

для такої глобальної співпраці. Міжнародна співпраця за програмою передбачає співпрацю із трьома основними групами країн:

- індустріалізовані країни з економікою перехідного періоду;
- країни розширення ЄС та сусідні країни;
- країни, що розвиваються.

Міжнародна співпраця в галузі наукових досліджень та інновацій є ключовим аспектом глобальних зобов'язань ЄС, і має відігравати важливу роль у партнерських відносинах ЄС із країнами, що розвиваються. Оскільки наукові дослідження та інновації взагалі значно виграють від відкритості до третіх країн, програма "Горизонт 2020" продовжуватиме застосовувати принцип загальної відкритості, сприяючи взаємному доступу до програм третіх країн.

Аспектом співпраці України з ЄС у сфері науки та технологій є надання технічної допомоги з боку Європейської комісії для нашої держави. Нова Національна індикативна програма на 2011–2013 рр. (упродовж трьох років – 470 млн євро) передбачала збільшення бюджету на 27 % і була зосереджена на набранні чинності Угоди про асоціацію ЄС – Україна (охоплюючи створення глибокої та всебічної зони вільної торгівлі) та таких питаннях, як прикордонне управління, енергія та зміна клімату. Програма ЄС Тасіс, окрім іншого, здійснювала фінансування грантів для передачі "ноу-хау" з метою підтримання процесу переходу до ринкової економіки та розвитку демократичного суспільства у країнах СНД. Україна була другим після Росії найбільшим реципієнтом фондів ЄС через програму Тасіс.

Згодом ЄС реорганізував й об'єднав програму TACIC й інші супутні програми технічної допомоги ЄС, доступні для України, у новий Європейський інструмент сусідства та партнерства (ЄІСП; European Neighbourhood and Partnership Instrument). Фінансування в межах програми надавали всім країнам ЄПС. Бюджет ЄІСП на фінансову перспективу ЄС 2007–2013 рр. становив приблизно 12 млрд євро, з них для України отримала 494 млн євро в межах Національної індикативної програми допомоги ЄІСП. Також Україна отримала доступ до нових форм технічної допомоги ЄС. Зокрема, додаткова підтримка для здійснення реформ у сфері адаптації законодавства та зміцнення інституційної здатності була надана у вигляді експертних консультацій

у межах спеціального механізму Technical Assistance and Information Exchange – TAIEX, що застосовувався для сприяння передвступних переговорів країн-кандидатів. Крім цього, технічна й експертна допомога була надана індивідуальними державами-членами в межах проектів "twinning". Зазначалося, що підтримка науково-технічної співпраці є важливим елементом сприяння сталому економічному розвитку України, у тому числі активної участі в дослідницькій діяльності (Сьома рамкова програма, спільні дослідницькі проекти, програма Марі Кюрі для міжнародної мобільності науковців та практичне навчання в семи інститутах Спільного дослідницького центру).

Оцінюючи перспективи реалізації Угоди про асоціацію, варто також зазначити, що науково-технологічна діяльність у країнах ЄС охоплює всі фази інноваційного циклу, при тому, що інструменти, які застосовують для цього, істотно відрізняються в окремих його ланках. Так, у галузі фундаментальних досліджень широко застосовують прямі дії (безпосереднє фінансування науково-дослідних центрів або програм ЄС). У сфері впровадження досягнень НТП використовують непрямі форми впливу (підтримка діяльності венчурного підприємництва, сприяння реалізації міжфірмової програми Еврика). Завдяки істотним перетворенням організації інноваційної діяльності, у ЄС сформувався особливий тип взаємодії ТНК, малого і середнього бізнесу та державних й інтеграційних інститутів. ТНК виконують роль ініціатора та головного учасника найважливіших науково-технічних програм ЄС, таких як Еврика, Брайт, Рейс. Малі та середні фірми використовують підтримку з боку національних держав і структур ЄС, а також спираються на процеси інтернаціоналізації венчурного капіталу. З іншого боку, найважливішою рисою європейської науково-технічної співпраці є його пряма чи непряма прикладна спрямованість, реалізована в різних формах. Менш проблематичною є співпраця, спрямована на врегулювання специфічних проблем, що супроводжують постачання наукомісткої продукції партнерам, які вже визначилися. Сюди належить вироблення вимог до продукції, планованої для взаємних постачань, організація спільних сертифікаційних іспитів. Результати такої співпраці загальнодоступні, хоча реальний інтерес вони представляють

тільки для сторін, що взаємодіють. На європейському або міждержавному рівні це переростає у взаємодію в галузі стандартизації, інструменти залучення до якого надає Угода про асоціацію між Україною та ЄС. Нові технологічні та технічні рішення, реалізовані в наукоміосткій ринковій продукції, дедалі частіше створюються не на національному, а на європейському, а іноді й глобальному міжнародному рівнях. Малі та середні інноваційні підприємства загалом, розглядають на рівні ЄС і в країнах – членах співтовариства як одну із форм проміжної інфраструктури між державним науково-дослідним сектором і великими промисловими фірмами, їхня підтримка є одним із напрямів державної інноваційної політики в усіх країнах ЄС. Як уже було зазначено вище, державна політика країн ЄС у науково-технічній сфері реалізується за допомогою різних інструментів. Політика в державному секторі передбачає підтримку як фундаментальних досліджень, так і прикладних із потенційним комерційним застосуванням. Сюди входять законодавство, податкова політика, розмір і характер розподілу бюджетних коштів, у тому числі на проведення робіт із пріоритетних напрямів, формування та підтримка інфраструктури, кадрове забезпечення. Питома вага і роль тих чи інших інструментів в окремих країнах відрізняються. Найяскравіше характеризує науково-технічну політику тієї чи іншої країни державне фінансування науково-технічної діяльності, його порядок й обсяги. Основний науково-технічний потенціал у країнах ЄС є національним надбанням, хоча обсяги (у фінансовому вимірі) робіт, оплачуваних державою, не перевищують 50 %. Разом із тим жодна держава не може цілком забезпечити пріоритет ринкової стихії щодо науково-технічного розвитку у своїй країні, що є наріжним каменем економіки. Форми і принципи державного фінансування досліджень, розробок і підтримки наукових установ варіюються залежно від характеру робіт, що фінансуються, і статусу одержувачів підтримки. Поряд із просуванням вітчизняної науки в пріоритетних напрямах держава прагне забезпечити якнайшвидшу промислову реалізацію результатів робіт, а відповідно – повернення певної частки витрачених коштів у вигляді податкових надходжень [3, с. 85–97].

Європейська комісія зазначає, що відбулась еволюція концепції інновацій – від лінійної моделі, вихідним положенням якої є науково-дослідна або дослідно-конструкторська розробка, до системної моделі, згідно з якою інновація складається зі складних взаємодій між індивідами, організаціями та їхнім операційним середовищем. Хоча дослідницькі роботи є принциповим чинником інновацій, усе ж для більшості підприємств (за винятком високотехнологічних) визначальними є не технологічні особливості нових продуктів, а новаторські шляхи поліпшення їхньої позицій на ринку. Головним наслідком еволюції концепції інновацій у ЄС став перехід від предметного розуміння інновацій до розуміння інновацій як системного процесу, що охоплює не тільки діяльність розробників нових продуктів і технологій, промислових підприємств, які їх упроваджують у виробництво, але і діяльність суб'єктів інноваційної інфраструктури.

Розвиток науково-дослідної та технологічної сфери надає можливість країнам нарощувати економічний потенціал, зміцнювати конкурентоспроможність, створювати нові робочі місця, підвищуючи добробут і якість життя громадян. У цьому контексті реалізація Угоди про асоціацію між Україною та ЄС у науково-технологічній сфері в Україні передбачає подальше зростання інвестицій у національну науково-дослідну сферу, підвищення її конкурентоспроможності і містить широкий інструментарій для розширення міжнародної співпраці.

Для виконання Угоди про асоціацію слід кардинально змінити структурні характеристики вітчизняної економіки, і, що має особливо важливе значення, підвищити рівень розвитку високих технологій, забезпечити прискорений розвиток таких науко- та технологоємних галузей як радіотехнічна, телевізійна, засоби зв'язку, а також аерокосмічна, виробництво нових матеріалів і точного приладобудування, фармацевтична, електронна й електротехнічна, тобто тих виробів і технологій, що здатні до ефективної конкуренції, а отже, можуть стати "локомотивами" високотехнологічного зростання.

Отже, передбачений Угодою про асоціацію механізм інтенсифікації науково-технологічної взаємодії України з ЄС і наближення до його стандартів, охоплює низку інструментів, які можна

розділити на внутрішні та зовнішні. До заходів, які доцільно здійснювати в Україні, належать: перехід до інноваційної моделі економічного розвитку, основу якої становить переважно високотехнологічна структура національного виробництва; виробництво продукції з високим рівнем доданої вартості; винесення за межі країни ресурсомістких виробництв. При цьому високі технології та наукові знання забезпечують принаймні 50 % усього економічного зростання.

Створення економічних засад інноваційної моделі розвитку економіки України як передумови для поглиблення взаємодії з країнами ЄС передбачає залучення інструментів податкової, а також грошово-кредитної політики. Особливого значення в зазначеному контексті мають пропозиції адаптації успішного досвіду країн Євросоюзу для України. До зовнішніх інструментів належить інституційна структура науково-технологічної співпраці України з ЄС, що передбачає двосторонні документи, зокрема положення, які стосуються взаємодії в науково-технологічній сфері та двосторонній торгівлі насамперед "Угоди про асоціацію між Україною та країнами ЄС", а також програми співпраці, серед яких програма ЄС "Горизонт – 2020".

РОЗДІЛ 4
Відносини Україна – ЄС в інформаційній сфері

4.1. Інформаційна політика України та її вплив на відносини України з ЄС

Згідно із проектом концепції інформаційної безпеки України, державна інформаційна політика – це діяльність держави, спрямована на формування та регулювання середовища, у якому задовольняються інформаційно-комунікативні потреби громадян України, суспільства і держави [212].

Ключовим органом, що реалізує державну інформаційну політику, сприяє поширенню суспільно важливої інформації про країну в Україні та за її межами, провадить реформу державних комунікацій є Міністерство інформаційної політики.

Наразі Україна перебуває на шляху усвідомлення того, що інформаційна політика є потужним інструментом, зброєю інтенсивного впливу як на суспільну свідомість, так і на реальні економічні, політичних, соціальні рішення як вітчизняних, так і зарубіжних установ. Підтвердженням того є збільшення державного бюджету на інформаційну політику із 113 млн грн у 2016 р. до 251 млн грн у 2017 р. (табл. 6).

Разом із тим, на шляху розвитку вітчизняної інформаційної сфери постає низка проблем, до яких, зокрема, належать:

- відсутність довготермінової державної стратегії щодо подальшого її розвитку;
- недооцінка значення інформаційно-комунікаційного аспекту у процесі демократизації суспільства, розбудови держави, її європейської інтеграції;

Таблиця 6

Бюджет Міністерства інформаційної політики України [97, 96, 95]

Стаття видатків	2017	2016	2015	Зміни 2016-2017
Керівництво й управління усфері інформаційної політики	8 млн 596,9 тис. грн	3 млн 864,9 тис. грн	3 млн 995,7 тис. грн	4 млн 732 тис. грн
Виробництво та трансляція телерадіопрограм для державних потреб, збирання, обробка та розповсю-дження офіційної інформаційної продукції	209 млн 633,7 тис. грн	109 млн 5,2 тис. грн	0	100 млн 133 тис. грн
Здійснення заходів у сфері захисту національного інформаційного простору	33 млн 600 тис. грн	0	2 млн 800 тис. грн	33 млн 600 тис. грн
Усього	251 млн 830,6 тис. грн	112 млн 870,1 тис. грн	6 млн 795,7 тис. грн	138 млн 960,5 тис. грн

- недосконалість законодавства про інформацію;
- непрозорість відносин власності щодо засобів масової інформації;
- недостатній рівень державної підтримки виробництва і розповсюдження вітчизняної інформаційної продукції;
- наявність тенденцій до концентрації власності і монополізації сегментів вітчизняного інформаційного ринку, зокрема телебачення і радіомовлення;
- зловживання правом на вільне одержання і поширення інформації, внаслідок чого порушуються інші фундаментальні права та свободи людини, захищені Європейською конвенцією про захист прав людини й основоположних свобод і Конституцією України;

▪ відсутність належних правових, організаційних і фінансово-матеріальних основ для створення системи суспільного телебачення та радіомовлення;

▪ висока інформаційна залежність України від зарубіжних інформаційних ресурсів;

▪ низька ефективність виконання державно-управлінських рішень, спрямованих на забезпечення захисту стратегічних національних інтересів на міжнародному рівні, зокрема щодо можливості контролювати і регулювати потоки інформації з-поза меж держави з метою дотримання законів України, прав і свобод громадян, гарантування національної безпеки держави.

Розв'язання зазначених та інших проблем в інформаційній сфері потребує удосконалення державної інформаційної політики, зокрема щодо визначення механізму державного регулювання відносин у сфері забезпечення реалізації права кожного на доступ до інформації, зміцнення матеріально-технічних, фінансових, організаційних, правових і наукових основ інформаційної діяльності, сприяння постійному оновленню, збагаченню та зберіганню національних інформаційних ресурсів, сприяння міжнародному співробітництву в галузі інформації та гарантування інформаційного суверенітету України.

Найбільш значущими стратегічними напрямами роботи Міністерства інформаційної політики на зазначеному етапі є розвиток інформаційного простору України (дерегуляція, демонополізація, деолігархізація через захист свободи слова та права на професію журналіста, реформу медіа-простору, наближення до європейських цінностей та принципів, гармонізацію із законодавством Європейського Союзу), створення системи державних стратегічних комунікацій, реформа урядових комунікацій та комунікаційна підтримка проведення реформ урядом, інформаційний суверенітет (захист вітчизняного інформаційного простору), інформаційна реінтеграція сходу, окупованих територій Криму та Донбасу та просування іміджу України з її межами.

Кожен із напрямів потребує залучення потужного людського та фінансового ресурсу. Утім, щодо кожного напряму вже здійснено реальні практичні кроки. Так, посилюється розуміння важливості стратегічних комунікацій, що зафіксовано в багатьох ухвалених документах; з метою інформаційної реінтеграції

окупованих територій відновлено телекомунікаційні вежі, що дало змогу збільшити українське мовлення на сході на 27 % (додатково – будується телекомунікаційна вежа в Чонгарі для забезпечення мовлення на території Криму); розроблено стратегію інформаційної реінтеграції Донбасу і Криму, на основі яких буде розроблятися план дій; представлено концепцію просування іміджу України, невдовзі планується оприлюднення доктрини інформаційної безпеки, яка надасть державне визначення сутності інформаційного суверенітету, інформаційної безпеки та вперше зафіксує тему стратегічних комунікацій.

Європейський вектор розвитку українського суспільства вимагає нових політичних рішень. Зокрема, Україна усвідомлює важливість участі в європейських інтеграційних процесах, пов'язаних із прискореною інформатизацією, революцією у сфері комунікацій, електронної економіки тощо. Усвідомленню українським суспільством ідеології інформаційного суспільства, реформуванню інформаційно-комунікаційного сектора, поширенню українського сегменту мережі Інтернет сприяли підписання Протоколу про наміри між Державним комітетом зв'язку й інформатизації і Генеральним директоратом ЄС із проблем інформаційного суспільства, у якому визначено критерії відносин у сфері телекомунікацій та інформаційного суспільства загалом (липень 1994), Телекомунікаційний форум у Брюсселі (1999), Паризька зустріч Україна – ЄС (2000), Ялтинська конференція ЄС – Україна (2001–2005) та інші двосторонні зустрічі експертів на різних рівнях і міжнародні заходи.

За участі спостерігачів від моніторингового комітету Ради Європи із забезпечення прав людини було проведено парламентські слухання "Інформаційна політика України: стан і перспективи" (1999), "Проблеми інформаційної діяльності, свободи слова, дотримання законності й інформаційної безпеки України" (2001), "Суспільство, ЗМІ, влада: свобода слова і цензура в Україні" (2002), "Стратегія розвитку телерадіоінформаційного простору" (2003), "Про розвиток телекомунікацій в Україні" (2004), "Перспективи розвитку інформаційного суспільства в Україні" (2005) та ін. Європейські спостерігачі у своїх доповідях акцентували увагу на негативних тенденціях в інформаційній сфері

України, зокрема таких, як незбалансований ринок, експансія російськомовної інформаційної продукції, нерозвиненість сегменту Інтернету, недосконалість існуючої законодавчої бази, аудіовізуальне піратство тощо. Вагомим кроком у відносинах Україна – ЄС стало проведення в Україні сьомої Європейської конференції Комітету міністрів Ради Європи в галузі комунікації та інформації "Інтеграція та різноманітність: нові тенденції європейської політики у сфері ЗМІ і нових комунікаційних послуг" (10–11 березня 2005). У ході засідань учасники акції обговорили такі проблеми, як:

- свобода вираження й інформації у кризових ситуаціях;
- культурна різноманітність і плюралізм медіа в епоху глобалізації;
- права людини і регулювання діяльності медіа і нових комунікаційних послуг в інформаційному суспільстві;
- медіа в Україні.

Власне, факт проведення конференції в Україні сприяв активізації багатосторонньої міжнародної співпраці в галузі прав і свобод людини, показав формування нової інформаційної політики як складової утворення єдиного європейського інформаційного простору і позитивної оцінки діяльності держави в інформаційній сфері.

З огляду на аналіз нинішніх тенденцій у відносинах України та ЄС, у сфері інформаційної політики нині домінує активність у таких двох площинах, як гармонізація вітчизняного законодавства із законодавством Європейського Союзу та популяризація України і її цінностей у світі, зокрема у ЄС.

У контексті правового аспекту, у 2016–2017 рр. було здійснено низку перемовин, зустрічей і консультацій, що стосувалися нагальних для країни проблем інформаційної безпеки, інформаційної роботи з регіонами сходу та півдня, демократизації медіасфери.

29 лютого 2017 р. створено Міжвідомчу робочу групу з напрацювання змін до законодавства у сфері свободи слова за участі представників ОБСЄ, Ради Європи та громадських організацій для обговорення питань існуючого медіа- законодавства та напрацювання пропозицій для внесення змін до законодавчих актів України.

Упродовж року українськими фахівцями отримано низку рекомендацій від Комітету міністрів Ради Європи щодо підвищення прозорості медіавласності, медіавідповідальності та етики

у мінливому медіасередовищі, дотримання принципу мережевого нейтралітету, імплементації прав людини та основних стандартів у сфері інтернет-свободи, захисту журналістів та безпеки журналістики. Також Україна взяла участь у Діалозі із прав людини Україна – ЄС, проведеного з метою налагодження співпраці між Україною та ЄС із питань захисту прав й основних свобод людини.

22 вересня 2017 р. у Варшаві за участі України відбулося засідання щорічної наради Організації з безпеки та співробітництва в Європі з огляду на виконання зобов'язань держав-учасниць у людському вимірі, 27 вересня – засідання щодо експертного звіту Ради Європи з розподілу повноважень інституцій у сфері інформаційної політики та медіа в Україні. 6–8 жовтня відбулися Консультації зі Стороною ЄС із питань правових наслідків анексії АР Крим та м. Севастополь. У межах консультацій було обговорено широкий комплекс питань актуальної ситуації у Криму, стан імплементації політики ЄС із невизнання незаконної анексії АРК та м. Севастополь, а також питання вжиття контрзаходів з унеможливлення підриву санкційних обмежень ЄС, накладених у зв'язку з анексією РФ півострова.

6 грудня 2016 р. відбувся круглий стіл щодо належного фінансування та реєстрації Суспільного мовника як юридичної особи у 2017 р. за підтримки Офісу Ради Європи в Україні та Представництва Європейського Союзу в Україні.

Отже, законодавчий поступ є, але водночас проблемою України є не обговорення законів, а їхнє реальне впровадження. Суспільне мовлення, яке має бути вільним від впливу держави, й досі не має власних засобів на існування. Телебачення й інші засоби масової інформації фінансуються за допомогою рекламного ринку, обсяг якого скорочується через фінансову кризу. Відповідно, ЗМІ вдаються до пошуку фінансування через канали політичних сил та олігархів, а подекуди і стовідсотково утримуються ними, що нині і перешкоджає задекларованому державою вектору дерегуляції, демонополізації, деолігархізації інформаційного простору та потрібній ЄС прозорості відносин медіавласності, відповідальності та етики у медіа сфері.

У контексті популяризації України та її цінностей у світі, аналіз державної політики виявляє такі пріоритетні вектори:

- реформування діяльності Державного інформаційного агентства "Укрінформ", що, окрім іншого, передбачає якісний

та всебічний переклад контенту на додаткові чотири мов світу (серед європейських – польська, французька);

▪ рестарт телеканалу іномовлення "UA TV";

▪ розробка і реалізація Концепції популяризації України у світі та просування інтересів України у світовому інформаційному просторі;

▪ поглиблення, зокрема відповідно до Європейської конвенції про транскордонне телебачення, міжнародної співпраці в інформаційній сфері, у тому числі сприяння обміну інформаційними продуктами між вітчизняними та зарубіжними засобами масової інформації;

▪ налагодження співпраці між вітчизняними засобами масової інформації та засобами масової інформації українських громад за кордоном;

▪ сприяння розширенню мережі кореспондентських пунктів вітчизняних засобів масової інформації за кордоном, створенню належних умов для провадження їхньої діяльності;

▪ забезпечення трансляції програм вітчизняного телерадіомовлення на території зарубіжних країн.

Утім, результати зазначеної активності наразі важко назвати вражаючими. Приміром, у чотирьох сторінок "UA TV" у мережі фейсбук – 318, 1704, 165 та 365 підписників відповідно, а перегляди відео-роликів телевізійного каналу, опублікованих на youtube, зазвичай не перевищують кількох десятків (найбільша кількість – 32 тис. переглядів). Відповідно, існує інформаційний вакуум щодо України. Через недостатність ресурсів інформація подається несистематично, висвітлюються окремі факти та події. Це породжує однобоке сприйняття українських реалій загалом. Відсутня кооперація державних органів із волонтерами, трендсеттерами, блогерами, комерційними структурами. Скажімо, тематичний напрям туризму може висвітлюватися не лише за допомогою державних ресурсів, а й за підтримки аеропортів, авіаліній, об'єктів туристичної інфраструктури за наявності зрозумілої та взаємовигідної схеми взаємодії.

Отже, у площині теперішніх взаємовідносин із ЄС в України простежується два домінуючі вектори, законодавчий та іміджеформулюючий. Виходячи із проведеного аналізу інформаційної політики в Україні та її особливостей можна спрогнозувати, що,

попри консультаційну підтримку органів ЄС, упродовж майбутніх 5–10 років їй буде властива нестабільність, передусім через від сутність єдиного державного підходу до вироблення власне інформаційної політики, і, як наслідок, її недостатньої ефективної, відсутності необхідної нормативно-правової бази та дієвих механізмів підтримки, стимуляції та захисту інформаційної інтеграції з ЄС. Не останню роль відіграє і проблема впровадження формування позитивного іміджу в державах – членах ЄС. Відсутність системної роботи в цій сфері завдає значних збитків позиціонуванню України в Європі як повноцінного та надійного партнера.

4.2. Упровадження суспільного мовлення в Україні та приватизація друкованих ЗМІ, заснованих органами публічної влади, як один з аспектів угоди про асоціацію з ЄС

В України є обов'язки і зобов'язання перед Радою Європи і Європейським Союзом. Серед обов'язків у медійній сфері можна виокремити:

- перетворення державних ТРК на канали суспільного мовлення;
- приватизація друкованих ЗМІ, заснованих органами публічної влади;
- гарантування прозорості власності на ЗМІ;
- створення рівних умов для діяльності усіх ЗМІ шляхом перегляду Закону 1997 р. "Про державну підтримку ЗМІ та соціальний захист журналістів";
- ратифікація Європейської конвенції про транскордонне телебачення;
- забезпечення того, щоб нова редакція Закону "Про телебачення і радіомовлення" відповідала стандартам РЄ і рекомендаціям її експертів тощо.

І якщо конвенція про транскордонне телебачення вже ратифікована, то процес створення суспільного мовлення наразі триває.

Взагалі, за останні 20 років в медійному просторі неодноразово порушували питання створення впливової та успішної

системи суспільного мовлення, яка б виявилася конкурентоспроможною щодо комерційних ЗМІ. Дискусії з приводу шляхів його запровадження тривають уже багато років. На відміну від України суспільне мовлення в Європі розглядається як загальноприйняте явище, адже саме тут сформувалися його стандарти, а також у США, Канаді, у деяких країнах Азії. Приватні телерадіоорганізації повністю залежні від власника, часто є транслятором його політичних переконань, державні ж відстоюють інтереси влади, використовуються нею як засоби пропаганди та маніпулювання думкою громадськості. Об'єктивне, неупереджене та плюралістичне викладення інформації спроможна реалізувати абсолютно інша модель, у якій простежується зворотний зв'язок із суспільством та налагоджується взаємовигідний соціокультурний діалог, що сприяє змінам.

Другий етап реформи суспільного мовлення проходив із жовтня 2016 по січень 2017 рр. У січні 2017 р. була зареєстрована юридична особа ПАТ НСТУ. Іншими словами, відбулося утворення публічного акціонерного товариства "Національна суспільна телерадіокомпанія України" в межах реорганізації об'єднаної Національної телекомпанії України. Зокрема, 30 листопада 2016 р. Держкомтелерадіо затвердило рецензований Фондом держмайна України акт оцінки майна НТКУ та перелік майна, що не увійшло до статутного капіталу ПАТ НСТУ. Також відповідно до плану заходів до кінця грудня і на 1 січня 2017 р. було складено передавальний баланс НТКУ, а потім відбулася державна реєстрація юридичної особи ПАТ НСТУ.

З. Аласанія, який був обраний головою Правління Національної суспільної телерадіокомпанії України, нещодавно відзвітував про останні зміни всередині Національної суспільної телерадіокомпанії України та про оновлений контент, який уже сьогодні можуть оцінити телеглядач і слухач. Він розповів про об'єднання Центрального каналу і телеканалу "Культура" в єдину Центральну дирекцію. Це дозволило позбутися зайвих адміністративних одиниць. На цьому зекономили 3,5 млн грн, які спрямували на розробку нових програм. Завдяки цьому з нового сезону на НСТУ можна побачити дванадцять нових проектів, а також п'ять ранкових новин. Також відбулися перші адміністративні зміни в регіонах, найближчим часом буде створено канал "UA: Донбас", який

об'єднає Донецьку та Луганську філії. Основна проблема повільних змін – це недофінансування. У 2017 р. суспільне мовлення недофінансували із держбюджету на 323,65 млн грн. Насправді, найважливіша потреба – розуміння політикуму, що Суспільне мовлення є основою демократії в Україні. Крім того, українці мають зрозуміти: суспільне мовлення – не державне, воно життєво необхідне для кожного громадянина, адже служить суспільству, а не уряду, інтереси яких не завжди збігаються.

Перелік формальних зобов'язань та обов'язків України перед Радою Європи міститься у Висновку ПАРЄ № 190 від 1995 р. та Резолюціях ПАРЄ № 1466 від 2005 р., № 1755 від 2010 р. Утім, найбільш вичерпний перелік обов'язків України в різних сферах було викладено Парламентською асамблеєю у 2005 р. в Резолюції № 1466 та Пояснювальному меморандумі до неї, підготовленому співдоповідачами Моніторингового комітету ПАРЄ [219]. Відповідно до Резолюції ПАРЄ № 1466 та Пояснювального меморандуму, до зобов'язань України в інформаційній сфері належить:

- перетворення державних ТРК на канали суспільного мовлення;
- приватизація друкованих ЗМІ, заснованих органами публічної влади;
- гарантування прозорості власності на ЗМІ;
- створення рівних умов для діяльності усіх ЗМІ шляхом перегляду Закону 1997 р. "Про державну підтримку ЗМІ та соціальний захист журналістів";
- ратифікація Європейської конвенції про транскордонне телебачення;
- забезпечення відповідності нової редакції Закону України "Про телебачення і радіомовлення" стандартам Ради Європи і рекомендаціям її експертів (п. 12.4);
- удосконалення законодавства щодо запобігання концентрації медіавласності відповідно до стандартів РЄ;
- вилучення із Закону "Про Національну раду з питань телебачення і радіомовлення" положення щодо можливості висловлення Президентом та Верховною Радою недовіри Національній раді, що веде до відставки її складу;

▪ ліквідація Держкомтелерадіо під час перегляду Конституції України;

▪ вилучення із Цивільного кодексу положення (ч. 3 ст. 277) щодо презумпції недостовірності негативної інформації, поширеної про особу

Після довгих дискусій і появи впродовж 2013–2014 рр. в Україні низки суспільних проектів громадських активістів та журналістів: інтернет-медіа "GROMTV", "Спільнобачення", "Громадське телебачення". Їхні автори стверджували, що проекти "ґрунтуються на принципах суспільного мовлення", а в маніфесті Громадського телебачення, з яким можна ознайомитися на сторінці проекту у Facebook, зазначено, що його ініціатори почуваються спадкоємцями Громадського радіо (створене було за ініціативи О. Кривенка і діяло з 2002 по 2005 рр.).

17 квітня 2014 р. Верховна Рада у другому читанні ухвалила Закон України "Про суспільне телебачення і радіомовлення України", який "створює правові основи діяльності Суспільного телебачення і радіомовлення України, визначає засади діяльності Національної суспільної телерадіокомпанії України" [136]. 13 травня 2014 р. в. о. Президента України О. Турчинов підписав його, а 14 травня документ було офіційно опубліковано в газеті "Голос України". Медіаексперти визнали, що закон потребує доопрацювання. Згідно із законом Кабінет Міністрів України на базі державних мовників, які реорганізовуються, утворює юридичну особу публічного права "Національна суспільна телерадіокомпанія України" (НСТУ), структурними підрозділами якої є Суспільне радіо і Суспільне телебачення; діяльність останнього обмежена, адже мовлення може здійснюватися на двох загальнонаціональних каналах (суспільно-політичному та культурно-освітньому). У законі варто уточнити кількість кандидатур у Наглядову раду від парламентських фракцій і груп, передбачити чіткі критерії до кандидатів, визначити поширення рекламних квот, які прописані в Законі України "Про рекламу", можливість запровадження абонплати, забезпечити максимальну прозорість, зокрема у процесі формування Наглядової ради, скасувати норму про фінансування НСТУ впродовж перших

чотирьох років лише за рахунок державного бюджету, щоб уникнути впливу влади на редакційну політику [120].

Основним фактором незалежності організацій суспільного мовлення є фінансування. Існує кілька джерел: абонентська плата (телеподаток), перерахунки з держбюджету, спеціальний податок (збір) для комерційних ТБ та радіо, реклама. У Європі є кілька моделей фінансування: лише абонентська плата (Велика Британія, Данія, Фінляндія, Норвегія, Швеція, Чехія); абонентська плата і реклама (Франція, Німеччина, Польща, Туреччина, Австрія, Португалія, Швейцарія та ін.); лише податок (Іспанія, Ватикан, Естонія); податок і реклама (Нідерланди, Бельгія, Грузія, Ісландія, Угорщина, Болгарія та ін.) [73]. Проте вони утвердилися не одразу, наприклад, у Польщі розпочали із бюджетного фінансування, а потім обрали іншу форму. Суспільне мовлення має викликати довіру, цілком задовольняти потреби громадян, які, як показує світовий досвід, саме і сприяють подальшій його діяльності. Успішне функціонування суспільного мовлення забезпечує наглядова інституція (називається по-різному), що здійснює контроль над виконанням мовниками своїх функцій перед суспільством (наприклад, Наглядова рада у Великій Британії, Італії, Польщі, Литві, Адміністративна рада у Франції).

Відповідь на питання, яким бути суспільному мовнику в Україні, частково може дати вивчення досвіду іноземних країн, де цю модель успішно реалізують. Німеччина є лідером у світі в багатьох сферах життя, таким чином, розглядаючи практику суспільного мовлення в цій країні, слід звернути увагу, що могла б Україна запозичити для створення власної моделі.

Основні засади німецького суспільного мовлення – це свобода думок та програмне різнобарв'я. Проте так було не завжди, й історична дорога на шляху до суспільного мовлення була не така проста. Після встановлення свободи у країні німці високо цінують свободу в усьому й зокрема на мовленні.

Поняття державне телебачення та радіомовлення в Німеччині взагалі маловідоме. У країні існує два типи мовлення: суспільно-правове та приватне, їхню діяльність підтримує і впорядковує GEZ (Die Gebühreneinzugszentrale). Приватні канали належать різноманітним медіамагнатам чи медіахолдингам. Забезпеченням

населення суспільно-політичною інформацією займаються суспільно-правові мовники, яких є два – ARD (Arbeitsgemeinschaft der öffentlich-rechtlichen Rundfunkanstalten der Bundesrepublik Deutschland) та ZDF (Zweites Deutsches Fernsehen) [80].

Старіша за ARD, була заснована в 1950 р. як регіональна мережа і нині має частку 27 % аудиторії. Всесвітньо популярною є "Німецька хвиля" (Deutsche Welle, DW), що є міжнародним мовником із Федеративної Республіки Німеччини та членом ARD. DW охоплює радіо-DW, телепрограму DW-TV, інтернет-сайт на 30 мовах під назвою DW.de і DW Akademie. DW насамперед цікава серед суспільних мовників концепцією однорівневої системи рефлекторності. Інакше кажучи, у процесі досудового розгляду скарги позивача вся соціальна відповідальність за публікацію програм покладається на остаточне рішення редакції, отже існує група з відповідей на незначні скарги прямо до редакції.

Усередині країни німецьке громадське мовлення контролюється радами мовників з дев'яти членів, яких змінюють раз на чотири роки. Ради є в кожному органі суспільного мовлення, вони відповідають за обрання директорів каналів, консультують із питань розробки програм, контролюють дотримання стандартів у програмах та затверджують бюджет і підсумкову щорічну доповідь. Вони розробляють "гайдлайни" (керівництво зі стандартів) із програмування для громадських каналів, зокрема пропонують варіанти програмної сітки, з огляду на законодавчо затверджені вимоги. Відповідальними за виконання цих основних вимог є контролюючі органи – Рада з питань мовлення (іноді її називають Наглядова рада), що формує політику станції. Члени цієї ради обирають у свою чергу Адміністративну раду, яка здійснює нагляд за фінансовою діяльністю громадських мовників. Їхні

функції охоплюють контроль бюджету та затвердження кандидатур менеджерів вищої ланки, яких призначає гендиректор. Адміністративна Рада контролює також дотримання програмних директив, складає проекти бюджету та здійснює контроль за перебігом справи, а також обирає посередника, який відповідає за зміст програм перед обома Радами. Усі органи формуються наново кожні чотири-шість років. Хоча земельні телерадіокомпанії за законом незалежні, але вони несуть відповідальність перед

суспільством, тому у своїй інформації зобов'язані перевіряти і справедливо враховувати думки людей, груп або установ, яких ця інформація стосується [263].

Фінансування таких мовників відбувається за схемою – 86 % абонентська плата (телеподаток) + реклама, спонсорство та продаж програм. Німеччина із 2013 р. змінила фінансування за принципом "один телевізор – один платіж" на загальний телеподаток, який муситиме сплачувати кожна родина незалежно від наявності чи відсутності телевізора. Це мотивувалося тим, що зараз теле- та радіопередачі можна приймати і за допомогою Інтернету. Податок становить 18 євро на місяць.

Поєднання сильного конституційного принципу невтручання держави в мовлення та федерального державного устрою надає журналістам ARD і ZDF "широку автономію" від прямого політичного втручання. Проте на практиці абсолютно унеможливити такий вплив не вдається.

Звісно, німецька модель суспільного мовника відрізняється від інших, адже вона будувалася згідно із суспільно-політичними вимогами винятково Німеччини та є ідеальною саме для цієї держави. Проте із цього досвіду для української моделі суспільного мовлення можна запозичити кілька принципів, зокрема:

- підтримку таким телеканалом національної самобутності й автентичності, культивацію та популяризацію національних традицій, культури, мови;
- основне фінансування суспільного мовника за рахунок спеціального збору із глядачів (за прикладом GEZ у Німеччині), аби позбавитися залежності від держави та політики;
- концепція однорівневої системи рефлекторності – скарги та невдоволення глядачів прямо в редакцію;
- обов'язкове лідерство суспільного мовника, на якого рівнятимуться інші канали країни (домінування в інформаційному просторі країни).

Звичайно, безперешкодним цей процес переходу назвати не можна. 1 листопада 2016 р. генеральний директор Національної телекомпанії України Зураб Аласанія написав заяву на звільнення за власним бажанням. Він висловив незгоду з тим, що суспільне мовлення, яке має постати наступного року, буде недофінансоване

на значну суму. Потім три його заступники зробили те саме. Проте процес створення суспільного мовника незворотний. Україна взяла на себе і таке зобов'язання перед країнами Євросоюзу.

Громадське телерадіомовлення має відігравати роль консолідуючого чинника в суспільстві. Розподілом за віком та уподобаннями успішно користується приватне телебачення (музичні канали, спортивні, дитячі, молодіжні тощо). Також у розвитку суспільного мовлення неоднозначну роль відіграє механізм популяризації, який доволі важко розвинути і налагодити серед всюдисущої платної реклами, за скромних бюджетних можливостей. Для цього необхідна тісна співпраця каналів суспільного мовлення між собою, незалежно від їхнього розташування та з іншими ЗМІ, незалежно від форм їхньої власності. Взаємний обмін інформацією один про одного, яка може безкоштовно позиціонуватися на правах реклами, має всі можливості посилити інтерес до того чи іншого об'єкта громадського мовлення.

В Україні нараховується понад 550 газет, які належать та підконтрольні центральним органам державної влади, обласним і місцевим органам влади. Це спадщина радянського минулого. Їх приватизація вважається дуже запізнілим питанням не лише журналістами цих видань. Це також наблизить Україну до міжнародних стандартів у сфері свободи вираження поглядів та вільного ринку преси.

У 2005 р. Парламентська асамблея Ради Європи закликала Україну провести приватизацію таких видань. Хоча українська влада уважно вислухала ці рекомендації, минуло понад десять років, а відповідного законодавства все ще немає.

Новий доопрацьований законопроект "Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації" в серпні 2014 р. було винесено на громадське обговорення Державним комітетом телебачення і радіомовлення. Метою закону є обмеження впливу органів державної влади й органів місцевого самоврядування на діяльність друкованих ЗМІ. Разом із тим, "реалізація Закону має звести до мінімуму використання медіа з метою маніпулювання суспільною свідомістю й особистою думкою громадян та забезпечить соціальні гарантії журналістам реформованих засобів масової інформації. На думку експертів,

цей закон сприятиме створенню економічно незалежних друкованих медіа та належних умов їхньої діяльності, що, у свою чергу, поліпшить інформаційне забезпечення громадян України" [14].

Окремі положення законопроекту перегукуються із чинними законами "Про інформацію", "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні", "Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації", "Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів".

Попередня спроба ухвалити проект Закону "Про реформування державних і комунальних друкованих ЗМІ" провалилася 17 квітня 2014 р., коли Верховна Рада відхилила законопроект, відправивши його прихильників доопрацьовувати текст.

У травні 2015 двоє експертів, призначених Радою Європи, Цеес ван Зведена та Епп Лаук відвідали Україну з метою дати юридичну оцінку новому закону. Експерти вивчили законопроект із погляду відповідності принципу свободи вираження поглядів та необхідності гарантування редакційної незалежності видань, які візьмуть участь у реформуванні.

Низка зацікавлених організацій надали державним органам й експертам детальну інформацію, закликаючи пришвидшити процес. Поспіх сторін, іноді на межі з нетерпінням, пов'язаний із розчаруванням від повільного законодавчого процесу, який мав місце дотепер. Низькі прибутки багатьох газетних видань підживлювали таке розчарування. Прибутки видань падали через зменшенням обсягів продажів та субсидій, тоді як витрати збільшилися через значне зростання ціни на папір. У деяких випадках газети закривалися.

Можна виокремити такі основні суперечності і неузгодженості у проекті закону, який було представлено. По-перше, закон вимагає залишати ту саму назву, цілі і тематичну спрямованість видання, що була раніше. На думку експертів, вимога збереження "назви, цілей і тематичної спрямованості" занадто жорстка для друкованого ЗМІ.

Видання повинні бути вільними у виборі назви, цілей і тематичної спрямованості. Обмеження свободи вираження їхніх поглядів мають зводитися до таких, що встановлені в загальних

законах, які охороняють права інших осіб, як-от закони про наклеп, повагу до приватного життя, заборону розповсюдження мови ненависті й охорону авторських прав.

Усе ж, на думку експертів, законним є бажання Верховної Ради зберегти одну особливу функцію абсолютної більшості друкованих ЗМІ, які підлягають приватизації: особлива увага до висвітлення місцевих новин і поточних подій.

По-друге, постає питання щодо способу реформування видання. Пункт 4.1 Проекту Закону "Про реформування державних та комунальних друкованих ЗМІ" передбачає, що "рішення про реформування друкованого засобу масової інформації та редакції ухвалюється їхніми засновниками (співзасновниками) за участі трудового колективу".

У законі не передбачено можливості для трудового колективу виявити ініціативу у ухваленні рішення щодо приватизації.

Експерти вважають, що проект Закону "Про реформування державних та комунальних друкованих ЗМІ" повинен прописати формулу щодо розподілу акцій (наприклад, кількість акцій може залежати від кількості років, відпрацьованих у виданні), з метою надати журналістам контрольний пакет акцій.

Наприклад, журналісти отримують 60 % від загальної кількості акцій, які розподіляють між собою, а нетворчі працівники редакції отримують 40 % акцій.

Перевагу слід надавати власникам у сфері медіа на противагу власникам поза нею, оскільки власники в медіасфері більше цінують редакційну незалежність. Забезпечення того, що журналістам належатиме контрольний пакет акцій видання, знизить ризик потрапляння приватизованих газет під контроль бізнесу, який може нав'язувати редакційну політику, єдиною метою якого є лише просування власного бізнесу.

Надалі підтримуючи редакційну незалежність, проект закону має заборонити місцевій владі змінювати склад редакції, з моменту ухвалення та оприлюднення Закону.

Третій пункт стосується державної підтримки видань. По суті, державна підтримка засобів масової інформації не є суперечливим питанням. Вона обґрунтована, навіть заохочується міжнародними договорами та деклараціями як законний спосіб сприяння

плюралізму засобів масової інформації та підтримки права на свободу вираження поглядів, яке передбачає право повідомляти інформацію [116].

У Резолюції 1636 (2008) Парламентської Ради Європи зазначено, що держави-члени мають вживати конкретних позитивних заходів із метою сприяння медіаплюралізму. Однак резолюція підкреслює, що державна підтримка має бути справедливою.

У законі перераховано три види підтримки:

- пільгові умови надання в оренду приміщень;
- адресна підтримка реформованих друкованих засобів масової інформації місцевої сфери розповсюдження;
- надання редакціям реформованих друкованих засобів масової інформації місцевої сфери розповсюдження пріоритетного права на укладання договорів на висвітлення діяльності місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування.

Однак тут постає питання, як і за якими критеріями будуть розподіляти субсидії, щоб уникнути політичних преференцій. У багатьох країнах Європи повноваженнями розподіляти державні кошти наділені органи саморегулювання, такі як ради з питань преси.

За даними Держкомтелерадіо, під реформування підпадають 518 регіональних і місцевих газет комунальної форми власності із загальним разовим накладом 2 млн 349 тис. примірників і загальним річним доходом 286,7 млн грн. На них припадає близько третини ринку місцевої преси та майже дві третини ринку передплати, а в їхніх редакціях працює 4631 фахівець, у тому числі половина – журналісти. "За нашими даними, 33,9 % видань працюють із прибутком, 21 % – без жодних дотацій із місцевих бюджетів. Саме ці видання, на моє переконання, приєднаються до пілотного проекту (першого етапу реформи тривалістю один рік, упродовж якого роздержавленню підлягатимуть лише ті ЗМІ, які добровільно згодяться на це). Ми прогнозуємо, що видання Львівської обл., де частка бюджетних дотацій досягла 49,56 % від обороту, Івано-Франківської, де цей показник становить 33,7 %, Закарпатської (27,02 %), будуть менш активними, ніж, наприклад, Сумської з показником 2,88 %, Житомирської (2,25 %)", – зазначив голова Держкомтелерадіо О. Наливайко [155].

Що стосується державних ЗМІ, то в них є вагомі причині не квапитися з роздержавленням: наприклад, дотації з Держбюджету на висвітлення діяльності Верховної Ради України через засоби телебачення і радіомовлення (телеканал "Рада", Українське радіо) та фінансову підтримку газети "Голос України" і журналу "Віче" у 2015 р. становлять 26 млн 342,1 тис. грн (для пор.: дотації на підтримку всіх комунальних ЗМІ разом узятих – близько 80 млн грн). Наразі законопроект пропонує виняток: друковані ЗМІ, засновані центральними органами виконавчої влади, можуть перетворюватися на офіційні друковані видання (тобто такі, що оприлюднюють офіційну інформацію, але не мають редакцій; також їм заборонено продавати рекламу), проте не більше одного офіційного видання на один орган влади. Спротив із боку цих суб'єктів ринку щодо законопроекту вже відчувається.

Разом із тим умови, які наразі склалися на ринку друкованих ЗМІ, м'яко кажучи, не сприяють тому, щоби приватизовані видання швидко стали на ноги та перетворилися на бізнес. У 2014 р. рекламні збори преси скоротилися на 33 %, а впродовж перших п'яти місяців 2015 р. – ще на 39 % порівняно із тим самим періодом 2014 р. Наклади друкованих видань також зменшуються з року в рік.

Із 1 січня 2016 р. набрав чинності Закон 917-VIII "Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації", який був прийнятий Верховною Радою 24 грудня 2015 р. І тепер можна робити певні висновки із цього приводу.

Найбільша кількість реформованих видань – у Вінницькій обл. Із 34 газет, які підлягають роздержавленню, 15 уже повністю завершили процес реформування. На Волині із 18 комунальних газет роздержавили рівно 50 %. Однак є два випадки, коли співзасновники не прийняли рішення про вихід зі складу засновників.

Найбільша кількість комунальних газет, які підлягають реформуванню, – у Дніпропетровській обл. – 43 видання. Лише п'ять газет повністю завершили реформування. З об'єктивних причин мало реформованих газет на Донеччині. Із 19 комунальних видань 2 газети повністю реформували. На Закарпатті із 14 комунальних газет лише одна провела реформу друкованого видання. У Запорізькій обл. із 25 комунальних видань одинадцять завершили процес реформування. Дві районні ради не ухвалили рішення про вихід зі складу співзасновників газет. Це Оріхівська

районна рада, де в незаконний спосіб звільнено головного редактора газети "Трудова слава". Така ж ситуація і в Розівському районі, де було незаконно звільнено редактора газети "Розінформ" та не прийнято рішення про реформування.

Мала кількість реформованих газет і на Івано-Франківщині. Із 21 видання лише два повністю завершили процес реформування. Найгірша ситуація у Київській обл. Із 36 районних та міських газет Київщини жодне видання не реформували.

На Миколаївщині з 26 газет реформовано чотири. На Одещині з 28 видань повністю завершили процес реформування три видання. Двоє засновників не прийняли рішення про вихід та два трудові колективи і досі не визначилися зі способом реформування.

На Полтавщині із 30 друкованих ЗМІ лише 3 реформували, іще 5 перебувають у стадії перетворення. Із 20 комунальних видань Рівненської обл. три повністю завершили процес реформування. Дубненська міська рада скасувала своє рішення щодо реформування. Справа перебуває на розгляді у вищому Адміністративному суді. Сарненська міська рада чинить перепони щодо передачі майна газеті "Сарненські новини".

На Сумщині процес іде жваво. Із 21 ЗМІ 9 повністю завершили реформування. Чотири органи влади не прийняли рішення про вихід зі складу співзасновників. Це стосується обласної газети "Сумщина", газети "Конотопський край", газети "Новини Тростянеччини" та Глухівської газети "Народна трибуна". Остання взагалі припинила своє існування. У процесі реформування було незаконно звільнено головного редактора "Новин Тростянеччини" П. Зленка. Суд першої інстанції та Апеляційний суд ухвалив рішення про відновлення його на роботі, але місцева рада й досі не прийняла рішення і не відновила роботу керівника ЗМІ.

За даними моніторингу обласних організацій НСЖУ, 126 видань перетворилися з комунальних підприємств на господарські товариства; 117 видань, за даними обласних організацій НСЖУ, перебувають у процесі перетворення, які до кінця поточного року можуть завершити процес реформування.

Будуючи прогнози, можна спиратися на досвід роздержавлення друкованих ЗМІ в інших країнах Східної Європи (Польщі, Чехії,

Словаччини, країнах Балтії та колишньої Югославії), який свідчить: безкоштовна передача видань членам трудових колективів у власність у більшості випадків завершилася відчуженням членами трудового колективу належних їм часток у статутному капіталі на користь третіх осіб; більшість реформованих ЗМІ були поглинені транснаціональними компаніями або припинили своє існування; у більшості країн Східної Європи за наслідками приватизації ЗМІ відбулася концентрація ринку друкованих видань.

В Естонії роздержавлення державної і комунальної преси переважно було проведене впродовж першої половини 1990-х рр. Станом на 1997 р. лише 2 газети (що виходили один раз на тиждень) та близько 10 журналів продовжували перебувати у державній власності. Приватизація ЗМІ в Естонії стала логічним продовженням процесу загальної приватизації, що розпочалася в 1991 р. Після офіційної заборони комуністичної ідеології більшість видань реально опинилися без власника, оскільки до відновлення естонської незалежності всі вони перебували у власності Комуністичної партії Естонії. Відповідно, розвиток цих видань здійснювався у двох напрямах – одні з них практично відразу припинили своє існування, а інші – були приватизовані головними редакторами. Основним чинником, який зумовив швидку приватизацію естонської преси, стала фактична бездіяльність органів державної влади у процесі переходу майнових прав на відповідні друковані ЗМІ та вирішення господарських проблем газет і журналів. Зокрема, з огляду на те, щоб постачання друкарської техніки, витратних матеріалів і паперу здійснювалося централізовано за партійними рішеннями, що ухвалювалися на всесоюзному рівні, у перші роки естонської незалежності ЗМІ опинились як без техніки, так і без витратних матеріалів. Органи державної влади в цій ситуації зайняли позицію пасивного спостерігача, відповідно – питання виживання ЗМІ в нових умовах опинилось у руках трудових колективів друкованих видань. Більшість газет створила власні комерційні департаменти, які за рахунок фанд-райзингу та реклами змогли залучити необхідні кошти та підтримати функціонування редакцій і журналістських колективів. Згодом, під впливом комерціалізації діяльності та посилення політичного тиску, низка газет і журналів "вирушили у вільне плавання" – були приватизовані

редакторами та/або журналістськими колективами і продовжили діяльність у нових ринкових умовах [319].

У розумінні досвіду приватизаційних процесів у сфері медіа в Естонії варто виокремити кілька показових випадків.

Перший із них – випадок приватизації щоденної газети "Postimees", яка друкувалась у м. Тарту та мала найбільший на момент приватизації щоденний наклад. Приватизація видання здійснювалася на конкурсних умовах – уряд запропонував викупити газету за 50 тис. радянських рублів. Переможцем конкурсного відбору стало господарське товариство, створене головним редактором, журналістами й іншими співробітниками газети. Сам процес приватизації був досить тривалим і конфліктним – сама приватизація видання тривала близько дев'яти місяців, і на момент її завершення "Postimees" фактично не мала на балансі будь-якого майна. Це зумовлювалося насамперед тим, що за весь період приватизаційного процесу газета не отримувала будь-яких субсидій із державного бюджету і, фактично, була змушена виконати майнові зобов'язання перед численними кредиторами за рахунок власного майна. На додаток більшість журналістів, побоюючись продажу газети невідомому власнику, звільнилася з роботи і зареєструвала власне господарське товариство та торгову марку "Postimees", яка, як і було зазначено вище, стала переможцем конкурсної приватизації фактично збанкрутілого видання. На базі господарського товариства "Postimees" згодом було побудовано імперію Eesti Meedia, яка нині посідає значну частку на ринку друкованих ЗМІ. Другий показовий випадок, – приватизація другої за кількістю накладу газети "Paevaleht". Журналісти газети запропонували Міністерству культури, на балансі якого перебувало видання, передати їм у платне користування все майно газети, яке фактично використовувалося журналістським колективом. Формально майно було передане господарському товариству, заснованому членами трудового колективу газети, частки у статутному капіталі якого були поділені між менеджерами та журналістами пропорційно до розміру внесків до статутного фонду товариства. Як і у випадку з "Postimees", від радянської газети "Пяевалехт" не залишилося нічого, крім назви, кількох старих стільців і друкарських машинок – усе майно

газети фактично давно перебувало у власності господарського товариства, заснованого членами трудового колективу газети. Аналогічна схема приватизації була апробована і при приватизації інших потужних друкованих видань Естонії, наприклад – газет "Маалехт" та "Ихтулехт". Третій випадок – невдала спроба "ручної" приватизації досить впливового на початку 1990-х рр. видання "Рахва Хяяль" ("Голос Народу"). У 1992 р. щоденний наклад газети складав 200 тис. примірників, і вона була однією з небагатьох з-поміж тих, для кого видавничий бізнес був прибутковим. Газета позиціонувала себе як опозиційна до діючого уряду на чолі із прем'єр-міністром М. Лааром, критикуючи соціальну складову політики уряду. Прагнучи поставити газету під контроль, уряд ініціював звільнення її головного редактора та приватизацію, внаслідок якої газета мала опинитися у власності лояльних до діючого прем'єра бізнесменів. У світлі цих подій журналістами газети було ухвалено рішення про звільнення з роботи та заснування власного друкованого видання – "Есті Синумід" ("Естонський вісник"), яка невдовзі стала однією з найпопулярних у Північній Естонії. "Рахва Хяяль", натомість, припинила своє існування [246].

На відміну від загальнонаціональних друкованих видань, частка місцевих друкованих ЗМІ, які реформували за схемою, подібною до схеми приватизації "Постімес" і "Пяевалехт", виявилася досить складною: не маючи достатніх фінансово-економічних ресурсів та інвестицій, більшість місцевих видань, приватизація яких розпочалася наприкінці 1990-х рр., припинила своє існування внаслідок банкрутства або поглинання потужними медійними холдингами.

Загалом, у процесі приватизації ЗМІ в Естонії було використано дві основні схеми:

- усуспільнення в українському варіанті, тобто – передача трудовому колективу ЗМІ;
- конкурсна приватизація.

За першою схемою вдалося приватизувати лише одне видання, переважно через те, що чинне на той момент законодавство про приватизацію дозволяло передачу у власність трудовим колективам підприємств, які здійснюють діяльність у сфері послуг. Усі

інші естонські ЗМІ планували приватизувати на умовах конкурсу. Проте через побоювання журналістських колективів приходу нових власників (нові зміни до приватизаційного законодавства 1992 не передбачали закріплення за трудовим колективом права переважної участі у приватизації) і різкої зміни редакційної політики, конкурсний механізм на практиці застосований не був: журналісти звільнилися з попередніх місць роботи (державних і комунальних ЗМІ) і заснували власні видання з аналогічними назвами, усі права на які належали господарським товариствам, заснованим членами трудових колективів.

Роздержавлення преси в Латвії проходило у два основні етапи: через так звану спонтанну приватизацію трудовими колективами ЗМІ, і приватизацію в загальному порядку, відповідно до законодавства про приватизацію. Перший етап приватизації був досить швидким і відбувався в умовах законодавчої невизначеності – переважна більшість видань одночасно із припиненням свого існування фактично залишилися "без господарів", що дозволило трудовим колективам ЗМІ проголосити їх своєю власністю. Хоча подібне привласнення навряд чи можна вважати легітимним із правового погляду, усе ж результати такої "прихватизації" ніколи й ніким не були поставлені під сумнів. До двох найбільш яскравих прикладів "спонтанної приватизації" можна віднести роздержавлення двох найбільших латвійських газет – "Lauku Avize" і "Cina". У першому випадку трудовий колектив газети заснував власне поліграфічне підприємство, якому було передано всі права на друк газети. У другому випадку поліграфічне підприємство було засноване трьома представниками керівництва газети, відповідно – усі права на газету перейшли не до трудового колективу, а до цих трьох представників.

Другий етап приватизації ЗМІ розпочався у 1992 р., коли був прийнятий Закон про приватизацію державного майна, який дозволив повернути приватизаційний процес у правове русло. Найбільш значущою подією на цьому етапі стало роздержавлення урядового щоденного видання "Diena". Цю газету не вдалося приватизувати в ході "спонтанного роздержавлення", оскільки її засновником була не Комуністична партія Латвії, а уряд. За результатами проведеного конкурсу власником газети стало

спільне підприємство, створене у формі господарського товариства, засновниками якого стали 153 суб'єкти – члени трудового колективу газети, а також шведська газета "Експрес". Решта друкованих періодичних видань була приватизована за тією ж схемою, що і "Diena", і сама приватизація пройшла дуже швидко – станом на кінець 1992 р. практично всі державні видання опинились у приватній власності. Упродовж наступних років відбулося роздержавлення суміжних сегментів ринку – видавничої галузі і мережі розповсюдження. Цей процес виявився розтягнутим у часі – приватизація найбільшого латвійського видавництва "Preses Nams" була проведена лише у 1998 р. У 1997 р. відбулося роздержавлення найбільшого інформаційного агентства "LETA", яке на момент проведення приватизації фактично було банкрутом і не мало працівників [305].

З усіх прикладів, які будуть наведені у зазначеному аналізі, досвід Литви є, на мою думку, найбільш цінним для України. Первісні умови існування державної преси в Україні і в Литві є достатньо близькими: обидві держави були республіками СРСР, в обох державах не існувало приватного сектора економіки у будь-якому вигляді, в обох державах загальна приватизація відбувалася за схожими сценаріями. При цьому в обох державах була в наявності достатньо сильна державна і місцева преса – з великою кількістю переданого на баланс державних газет і журналів майна, великою кількістю журналістів таких видань тощо. І хоча час минув, і за роки незалежності Литва значно випередила Україну на шляху до демократичного суспільства – проте литовський досвід є дуже корисним.

На відміну від Латвії, у Литві процес роздержавлення друкованих ЗМІ від самого початку відбувався в межах правового поля – 10 квітня 1991 р. Верховна Рада Республіки Литва ухвалила Закон про приватизацію державного майна, який дозволяв приватизувати всі державні підприємства, частка держави у статутному капіталі яких перевищувала 20 %. Сама приватизація відбувалася так: члени редакцій засновували господарське товариство, яке на конкурсних умовах викупало майно державного засобу масової інформації, після чого кожен засновник товариства міг вільно розпорядитися своє часткою у статутному капіталі. Внаслідок приватизації 1991–1992 рр. практично вся державна і комунальна

преса була передана у власність трудових колективів за вищезгаданою схемою, однак уже в середині 1990-х рр. більшість засновників нових господарських товариств продали свої паї іноземним і найбільш потужним національним компаніям, що згодом призвело до суттєвої концентрації медіа-власності на друковані ЗМІ – нині весь ринок друкованої реклами фактично поділений між п'ятьма видавцями газет і журналів.

Особливості роздержавлення друкованих ЗМІ, поліграфічних підприємств і мереж розповсюдження напряму визначались рівнем централізованості державного управління видавничою галуззю, успадкованим від комуністичного режиму. Саме ця централізація зумовила активну роль уряду у процесі роздержавлення, що навряд чи можна вважати типовим явищем на постсоціалістичному просторі (для прикладу див. досвід Естонії, Латвії, Литви й інших країн). У зарубіжних джерелах процес приватизації ЗМІ в Польщі прийнято характеризувати як "керований державою". У цьому процесі умовно можуть бути виокремлені кілька етапів.

На першому з них відбулася приватизація видавничо-поліграфічного об'єднання "Преса-Книжка-Рух", на другому етапі – залишки активів цього підприємства – видавництва і мережа розповсюдження.

Окрім власне видавництв, до складу об'єднання "Преса-Книжка-Рух" входили інформаційні агентства, періодичні друковані видання, а також підприємства розповсюдження. Аналогічних за структурою та рівнем інтегрованості суб'єктів господарювання не існувало в будь-якій іншій країні Східної Європи. Саме цим, напевне, і можна пояснити той факт, що в 1990 р. сеймом було схвалено окремий закон про особливості ліквідації цього підприємства – Закон "Про ліквідацію робітничого видавничого кооперативу "Преса –Книжка – Рух". Відповідальною за ліквідацію цього гіганта індустрії було визначено спеціальну ліквідаційну комісію, склад якої формувався прем'єр-міністром Польщі. Зазначена комісія була створена 6 квітня 1990 р. і, фактично, керувала всіма діями, пов'язаними з ліквідацією кооперативу. До відання комісії належало вирішення трьох основних питань – безкоштовна передача майна друкованих ЗМІ трудовим колективам цих ЗМІ, продаж друкованих ЗМІ приватним власникам, забезпечення обліку залишків неприватизованого майна та його

передача під контроль державного казначейства. Кожне з відповідних питань комісія вирішувала на власний розсуд, однак за загальним правилом трудовим колективам ЗМІ передавали лише майно тих газет, які мали достатній наклад і, на думку комісії, могли вижити в ринкових умовах. Таких ЗМІ за період роздержавлення кооперативу було виявлено 71 з-поміж усіх 178, які входили до складу об'єднання "Преса – Книжка – Рух". Решта ЗМІ, які не відповідали зазначеним критеріям, продавали "з молотка" всім бажаючим, які запропонували найвищу ціну. Питання про соціальні і трудові гарантії працівників у ході конкурсної приватизації до умов конкурсу зазвичай не вносили. Принципи прозорості й аполітичності приватизаційного процесу також не завжди дотримувалися – у низці випадків видання продавали політично лояльним до уряду суб'єктам господарювання, факти порушень і непрозорості були викриті лише на етапі фінального аудиту діяльності ліквідаційної комісії.

Приватизацію ЗМІ трудовим колективом здійснювали так:

- ліквідаційна комісія ухвалювала рішення про можливість передачі майна ЗМІ трудовому колективу;
- не мнеш ніж 50 % членів трудового колективу ЗМІ мали створити товариство з обмеженою відповідальністю і внести до його статутного фонду частку в розмірі, не нижчому за три мінімальні заробітні плати;
- комісія мала ухвалити рішення про передачу всіх активів ЗМІ на баланс новоствореного господарського товариства.

Остаточно роздержавлення видавничо-поліграфічного об'єднання "Преса – Книжка – Рух" завершилось у березні 2002 р., коли прем'єр-міністром було прийнято рішення про припинення діяльності ліквідаційної комісії. Загалом більшість польських фахівців схилялась до того, що досвід ліквідації поліграфічного гіганта був одним із найуспішніших приватизаційних проектів, реалізованих упродовж 1990-х рр.

Досить специфічно відбувалася приватизація друкованих засобів масової інформації у Словенії. На відміну від низки інших країн Східної Європи, у Словенії приватизація проходила не "спонтанно", а на підставі прийнятого ще на початку 1990-х рр. спеціального закону.

На практиці приватизація ЗМІ в Словенії відбувалася так: частка державної власності у ЗМІ передавалась в управління трьом соціальним публічним фондам – Пенсійному (10 % державної частки у статутному капіталі кожного ЗМІ), Фонду компенсацій (10 %) та Фонду розвитку (20 %), ці частки потім були передані уповноваженим інвестиційним агентствам, які могли здійснювати їхній вільний продаж. Після завершення цієї фази приватизаційного процесу наступала друга фаза – викуп часток у статутному капіталі членами трудового колективу ЗМІ. Викуп дозволявся, якщо відповідне рішення було підтримане щонайменше третиною членів трудового колективу. При викупі часток членам трудового колективу надавали знижку – вони могли викупати майно із 25 % знижкою від його реальної вартості. Сам викуп, згідно із законодавством, міг бути проведений упродовж чотирьох років, щороку трудовий колектив мав викупляти не менше 1/4 часток, що могли бути передані трудовому колективу, при цьому впродовж зазначеного 4-річного періоду, підприємство, засновниками якого були члени трудового колективу, не мало права отримувати позики та проводити випуск облігацій.

Попри те, що така модель приватизації дозволяла членам трудового колективу стати власниками ЗМІ, її застосування на практиці призвело до протилежних наслідків, що переконливо ілюструє історія приватизації газети "Справа" ("Delo"). 40 % державної частки у статутному капіталі газети було передано трьом соціальним фондам, 60 % – трудовому колективу газети, після чого був розпочатий внутрішній викуп часток у загальній частці трудового колективу у статутному капіталі газети. Цей викуп проводили так – 20 % отримали на безоплатній основі (у вигляді сертифікатів) члени трудового колективу та члени їхніх сімей, а також колишні працівники газети; 22 % – мали бути викуплені трудовим колективом, ще 18 % – мали бути викуплені читачами газети. На практиці ж члени трудового колективу газети "Справа", отримавши можливість узяти участь у її приватизації, продали належні їм частки третім особам [157].

У 1989 р. ринок друкованих ЗМІ Чехословаччини виглядав так: шість загальнонаціональних щоденних чеських газет, п'ять словацьких загальнонаціональних щоденних газет, сім чеських

регіональних щоденних газет та три регіональні щоденні словацькі видання. Крім того, деякі центральні органи виконавчої влади здійснювали випуск спеціалізованих друкованих видань (Міністерство оборони (газета "Народна оборона"), Міністерство агропромислового комплексу (газета "Сільські вісті") та Міністерство спорту). Свої періодичні друковані видання мали і партійні органи – Комуністична партія, Чехословацька народна партія, Чехословацька соціалістична партія, Соціалістичний союз молоді, Федерація профспілок.

Процес роздержавлення преси стартував на початку 1990 р., коли трудові колективи більшості державних ЗМІ запровадили самоврядування і самостійно обрали головних редакторів газет. Сам приватизаційний процес відбувався стихійно, і першою роздержавленою в межах "спонтанної приватизації" газетою став "Молодий фронт", який до повалення комуністичного режиму випускався Соціалістичним союзом молоді. Коли останній припинив існування, то вся його власність була націоналізована. Трудовий колектив газети з тим, щоб не чекати ухвалення на офіційному рівні рішень щодо його участі у приватизації газети, скористувався положеннями нового Закону про господарські товариства, заснував товариство з обмеженою відповідальністю і розпочав випуск газети з аналогічною назвою – "Молодий фронт сьогодні". Відповідно, газета Соціалістичного союзу молоді припинила своє існування. Аналогічним чином було реформовано і більшість інших партійних та державних видань – їхні трудові колективи звільняли з роботи, створювали власні господарські товариства і здійснювали випуск газет із подібною назвою (наприклад, трудовий колектив газети "Землеробські новини" після звільнення з газети і створення власного господарського товариства розпочав випуск газети "Чеські і моравські землеробські новини").

Ті ЗМІ, які не були приватизованими в ході "спонтанної приватизації" 1990–1992 рр. були або визнані банкрутами, або продані власниками (останнє стосується, зокрема, періодичних видань галузевих асоціацій) іноземним видавничим групам, або ж приватизовані в ході "сертифікатної" приватизації, яка розпочалась у 1992 р.

Аналізуючи досвід роздержавлення друкованих засобів масової інформації у країнах Східної Європи, можна виокремити кілька важливих моментів, спільних для процесів у різних країнах:

- Незважаючи на форму приватизації (за допомогою ваучерів або грошових коштів), трудові колективи мали перевагу перед іншими інвесторами. При цьому навіть за наявності приватизаційних ваучерів від членів трудового колективу вимагалося здійснити певні дії, пов'язані із грошовими витратами: створити юридичну особу, її статутний фонд, її органи управління тощо.
- Наявність або відсутність спеціального законодавства про приватизацію друкованих засобів масової інформації не є перешкодою для приватизації – за наявності в державних органів влади розуміння необхідності і невідворотності такої приватизації. Проте наявність спеціального законодавства дозволяє уникнути великої кількості спірних питань і скандалів, пов'язаних із непрозорими і корумпованими схемами приватизації.
- Друковані видання, що належать місцевій громаді і місцевим органам влади зазвичай не приватизують, принаймні за загальнодержавним законодавством. Проте використання таких засобів інформації як джерела власної пропаганди, або для знищення інших засобів масової інформації з метою досягнення політичних чи економічних переваг – у згаданих країнах зазвичай не відбувається.
- Вільний доступ до процесів приватизації іноземних інвесторів призводить згодом до втрати національної преси, яка поділяється між кількома великими іноземними концернами і втрачає свободу та незалежність можливо навіть більше, ніж це відбувається за умови власності з боку держави.

4.3. Державна інформаційна політика як інструмент формування громадської думки на шляху євроінтеграції України

У сучасних умовах вкрай важливим залишається тема визначення та узагальнення пріоритетів державної політики України в інформаційній сфері, що є реальним механізмом формування й

упровадження цілісної державної інформаційної політики, просування національних інтересів у вітчизняному та світовому медіапросторах. Адже ефективна інформаційна політика є запорукою забезпечення національного суверенітету, передумовою успішного соціального й економічного розвитку будь-якої країни.

Нині Україна змушена перебудовувати свою інформаційну політику, якій досі бракує практичності та чіткості в розумінні цілей і завдань. Такими цілями є розбудова державності та спрямування внутрішнього потенціалу України на власну аудиторію, закарбування у свідомості громадян власних, європейських цінностей, створення середовища розуміння та підтримки, формування відповідної громадської думки. Для цього особлива увага має приділятися, зокрема, виробленню спільного наративу та способів його представлення і закріплення, реформуванню системи комунікацій органів державної влади, взаємодії влади із громадянським суспільством та ЗМК.

Події останніх років доводять актуальність і необхідність першочергового розв'язання цих завдань в умовах постійного зовнішнього інформаційного впливу, посиленні контролю та захисту національного інформаційного простору, збільшенні присутності об'єктивної інформації про Україну у світовому інформаційному просторі.

Нині можна виокремити такі негативні риси комунікації влади із суспільством:

- недостатнє врахування практичного виміру політики та відсутність оперативної реакції на поточні виклики, намагання держави можна описати, радше, як розробку стратегічних документів, які можуть запрацювати лише в перспективі (проте паралельно, необхідні інші дії вже зараз);
- недостатній аналіз суспільних настроїв та очікувань;
- стихійний підхід у визначенні ризиків національній безпеці;
- відсутність сортування посилу на потреби відповідної аудиторії;
- відсутність достатньої координації роботи із ключовими каналами комунікації – найбільш рейтинговими телеканалами;
- негативний (депресивний) характер переказу без достатнього урахування успіхів і досягнень, що сприяє погіршенню суспільних настроїв.

Замовчування чи невизнання владою цих ризиків очевидним чином працюватиме лише на збільшення напруги в суспільстві [272].

Надалі залишається вкрай потрібною карта медіареформ. Зокрема, йдеться про реформу суспільного мовлення, посилення прозорості медіавласності, роздержавлення друкованих ЗМІ. За даними моніторингового звіту громадської організації "Детектор медіа", найактивнішим рушієм зазначеного процесу залишається Комітет ВР України з питань свободи слова й інформаційної політики; Держкомтелерадіо та Національна рада з питань телебачення та радіомовлення є радше виконавцями, але активно долучені до формування нової нормативно-правової текстури. Додаткові заходи вживаються для зниження ефективності російського інформаційного впливу. Певні інфраструктурні рішення пропонує Міністерство інформаційної політики, але вони не отримують належного державного фінансування, відтак запроваджуються надто повільно. Нормативні рішення залишаються обмежувальними за своїм характером, позитивних стимулів для національного виробника інформаційного продукту держава досі не запропонувала. Комунікаційні рішення набувають лише форм інформаційних кампаній МІП, оцінити ефективність яких немає можливості.

Надалі залишається без належної уваги нормативно-законодавча частина. Так, досі немає проекту закону "Про аудіовізуальні послуги", який має замінити застарілий закон "Про телебачення і радіомовлення"; відсутній закон про прозорість фінансування медіа, який би доповнив попередній закон про прозорість медіавласності ("Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості власності засобів масової інформації, а також реалізації принципів державної політики у сфері телебачення і радіомовлення"); у країні на другий рік війни не з'явилося доктринального документа з інформаційної безпеки; державний підхід до розв'язання соціально-психологічних проблем у суспільстві залишається незрозумілим. Відстрочено розробку низки стратегічних документів, анонсованих Міністерством інформаційної політики. Стратегія адаптації українського медійного законодавства до європейських стандартів не доповнена планом реалізації, що унеможливлює моніторинг її виконання [69].

Зусилля держави у сфері інформаційної політики нині також розпорошені і через наявність багатьох структур, які у той чи інший спосіб долучені до зазначеної проблематики. На початку конфлікту на сході фактично була відсутня структура, яка б узяла на себе відповідальність за інформування населення про події в зоні АТО (попри це, Міноборони та Генеральний штаб мали свою прес-службу). Було створено прес-центр АТО, створено Міністерство інформаційної політики, в Адміністрації Президента є інформаційно-аналітичне управління, 28 лютого 2015 р. при РНБОУ створено Головний ситуаційний центр України, який має займатися збиранням, накопиченням та обробкою інформації, необхідної для підготовки й ухвалення рішень у сфері національної безпеки й оборони.

Також існує низка інших структур, так чи інакше залучених до висвітлення подій в умовах війни та дотичних загалом до реалізації інформаційної політики. Проте ефективність їхньої діяльності сумарно є не дуже високою через відсутність координації дій, а інколи навіть через жорстку внутрішню конкуренцію та перетягування важелів впливу. Викликає критичне застереження і той факт, що представники цих відомств часто підміняють ефективну комунікацію піаром тих чи інших осіб із влади.

Влада ніколи не вміла вибудовувати ефективне спілкування із суспільством. В умовах війни відсутність ефективної комунікації загрожує основам держави – люди припиняють довіряти державним інститутам. У п'яти областях сходу та півдня України (Харківській, Одеській, Херсонській, Донецькій та Луганській; включно з непідконтрольними на момент опитування районами) українська влада стала основним джерелом громадського розчарування: 64 % стверджують, що ставлення до неї з осені 2014 р. погіршилося; а 66 % вважає, що українська влада діє всупереч інтересам народу. Такі дані соціологічного опитування, проведеного КМІС на замовлення ГО "Телекритика" в лютому 2015 р. 24 % громадян потребують інформації про дії центральної та місцевої влади. Відомо, що вакуум нереалізованої комунікації з українським суспільством заповнюють чутки та фейки, створені у пропагандистських лабораторіях сусідньої країни. І хоч Президент і представники уряду відтоді почали частіше давати прес-

конференції та інтерв'ю, ефективність комунікації залишається на попередньому рівні, оскільки їхні меседжі часто популістські та беззмістовні. Комунікація місцевого чиновництва з населенням узагалі на дуже низькому рівні. Окремо слід говорити про представлення органів влади в мережі Інтернет, а отже про їхню відкритість і доступність для простих громадян. Їхні сайти в дуже поганому стані та потребують оновлення [214].

ЗМІ продовжують перебувати під дією загарбницької пропаганди. Низький фаховий рівень і заангажованість журналістського середовища на користь інтересів великих олігархічних груп сприяє подальшому розмежуванню українського суспільства. Ускладнює становище ситуація з налагодженням державної інформаційної політики у сфері власності ЗМІ. Відповідно до дослідження, проведеного за підтримки Центру дослідження корупції та організованої злочинності й української служби "Радіо Свобода", переважна більшість українських ЗМІ має непрозору структуру власності. Використання трастових компаній і довгих ланцюгів юридичних компаній наявні навіть у тих ЗМІ, де фактичні власники (олігархи, політики) давно відомі та публічно не приховують цього. Така ситуація надає змогу власникам використовувати ЗМІ як дієвий інструмент формування громадської думки з метою лобіювання своїх інтересів [568].

Тож потрібно змінювати систему, доцільно: переглянути всі регуляторні механізми в медіасфері; забезпечити прозорість медіавласності; переглянути антимонопольне законодавство, яке б обмежувало медіамонополії; створити конкурентні економічні умови для різних видів медіа. Частину з окреслених питань уже вирішує проголосований Верховною радою України 3 вересня 2015 р. законопроект "Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості власності засобів масової інформації, а також реалізації принципів державної політики в сфері телебачення і радіомовлення" [87].

Водночас, спостерігаючи за інформаційною діяльністю низки ЗМІ, політичних партій і громадських об'єднань, стає очевидною необхідність розгляду заходів щодо інформаційних обмежень в інформаційному полі, що властиві для будь-якої країни, та поставити медіа-ринок України в жорсткіші рамки і визначити

амбітніші вимоги до ЗМІ щодо дотримання цих рамок. Навіть ціною певного зниження свободи слова. Ключове значення для успіху цих зусиль матиме розробка ефективного та швидкого механізму, який забезпечуватиме дотримання зазначених вимог.

І надалі основним викликом для комунікації держави із громадянами залишається факт, що телебачення є абсолютно ключовим джерелом інформації для громадян (83 %). Однак, за результатами всеукраїнського соціологічного дослідження стану розвитку медіа в Україні 2016 р., що провела організація Internews Network у межах проекту USAID "УМедіа", дедалі більше громадян прагнуть отримувати новини онлайн, і все менше дізнаються новини з телебачення.

Зростає довіра до українських онлайн ЗМІ, а довіра до російських ЗМІ, на відміну від ситуації до 2014–2015 рр., продовжує скорочуватися. Згідно з дослідженням, загалом користування Інтернетом, зокрема сайтами новин, і соціальними мережами, зростає. Близько 67 % респондентів заявили, що вони використовують веб для отримання новин, порівняно із 64 % у 2015 р. Телебачення все ще є головним джерелом новин для українців, проте падіння його популярності триває. Кількість українців, які повідомили, що дивляться новини по ТБ, скоротилася із 89 % у 2014 р. до 81% у 2015 р. і 79 % у 2016 р. [295].

У 2014–2015 рр. спостерігалася висока присутність та активність в Україні проросійських ЗМІ. Популярність російських ЗМІ в Україні, особливо в найбільш євроскептичних регіонах, становить неабияку перешкоду для промування євроінтеграційного курсу держави. Вони доволі часто розповсюджують ідеї, тотожні або ідентичні російській пропаганді. За моніторингом організації Internews Network у 2016 р. українці набагато менше користуються російськими ЗМІ, ніж у 2014 та 2015 рр. Перегляд російських теленовин скоротився із 27 % у 2014 р. до 6 % у 2016 р., водночас споживання онлайн-новин зменшилося із 21 до 11 % за цей період, а газети та радіостанції залишаються непопулярними.

Нині суспільство менше довіряє російським ЗМІ, ніж на початку конфлікту на сході України; довіра до російського ТБ впала із 20 до 4 % за останні два роки, а довіра до онлайн-новин знизилася із 16 до 5 %; довіра до радіо та газет перебуває на рівні 2 % (у різних частинах країни тенденції різняться).

Також, зазначають автори дослідження, у 2016 р. довіра до російського телебачення незначно збільшилася в Харківській, Луганській та Запорізькій обл. Проте в усіх інших опитуваних регіонах довіра впала. Більше громадян, ніж раніше, знають, хто є власниками місцевих та національних ЗМІ – кількість осіб, які відповіли, що знають, хто є власниками місцевих та національних ЗМІ зросла із 5 % по країні до 35 % (місцеві) та 50 % (національні). Близько 40 % респондентів вважають, що прозорість структури власності ЗМІ є важливою [33].

За даними соціологічних опитувань, оприлюднених на початку 2015 р. у "Дзеркалі тижня", лише 39,6 % громадян України вважають події на сході війною України з РФ. Наприклад, в Одеській обл. такої думки дотримується лише 9,8 %, а в Харківській лише 6,9 % мешканців [41]. Така оцінка реальності є неприпустимою і зобов'язує державу докласти всіх зусиль, щоб донести до громадян очевидні речі. Особливо, коли йдеться про чутливі – з погляду російських впливів – регіони. Із цим пов'язані також значно ширші наслідки російської агресії: громадяни мають знати, що велика частина проблем в економіці та соціальне становище напряму залежать від агресії з боку Москви.

У 2016 р. спостерігається вже дещо інша тенденція, за даними інформаційно-аналітичного матеріалу до Фахової дискусії "Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи та виклики" проведеного центром Разумкова майже половина (49 %) опитаних вважають конфлікт на Сході загарбницькою війною Росії проти України, 20 % – боротьбою між Росією і США за сфери впливу, що ведеться на території України, 15 % – громадянським конфліктом між проукраїнськи і проросійськи налаштованими жителями України. Переважна більшість респондентів на Заході (75 %) та більшість у Центрі (60 %) оцінюють конфлікт як загарбницьку війну Росії проти України. Відносна більшість таких оцінок є на Півдні та Сході (по 33 %). На Донбасі таку оцінку конфлікту підтримали 24 %, а оцінку як боротьбу між Росією та США за сфери впливу – 32 % (на Заході – 9 %, у Центрі – 15, на Півдні – 25, на Сході – 30 %). На Донбасі також досить популярною є оцінка конфлікту як громадянського (25 %). На Заході таку оцінку підтримують 6 % респондентів, у Центрі – 13, на

Півдні – 19, на Сході – 20 %. Найбільше тих, хто не визначився – на Півдні (23 %) та Донбасі (20 %) [142].

На думку В. Ткача нині український інформаційний простір ще слабко захищений, про це свідчать результати аналізу інформаційно-психологічних акцій РФ, які певною мірою досягли своєї мети: завойовується прихильність українських громадян у Криму і на Донбасі, формується потужна п'ята колона, що підтверджено зрадництвом частини військовослужбовців і працівників правоохоронних органів, дислокованих у АРК і на Донбасі, організовується внутрішній спротив реформам, підривається авторитет керівництва держави на міжнародній арені та створюються перепони на шляху до євроінтеграції тощо. Активні дії агресора та сприятливі умови для таких дій надали можливість сформувати в певної частини українського суспільства відповідні соціальні та політичні настрої, які вміло використовуються [270].

Ведучи дискусії про російську пропагандистську діяльність в Україні, потрібно розуміти, що інструменти впливу на громадську думку виходять далеко за часові межі нинішнього конфлікту. Частково це явище можна пояснити кризою ідентичності, через яку народ страждав після розпаду Радянського Союзу. До того, як спалахнули перші сутички два роки тому, у південних і східних районах значна частина населення (до 10 %) відчувала себе частиною СРСР, а не України. Це стало результатом неефективної державної політики, яку потрібно було б спрямувати на зміцнення почуття національної ідентичності.

Залишається й донині проблема подальшого зростання негативних настроїв на прифронтових територіях. За різними даними (журналістів, громадських діячів, соціологів) підтримка для незалежної України в цих регіонах є досить хиткою, а політика влади оцінюється мешканцями негативно. За даними соціологічних опитувань, ефірне та кабельне телебачення залишається основним джерелом отримання медіаінформації для 83 % жителів південного сходу України. Отже, контроль над цим сегментом ЗМІ є вирішальним для формування суспільної думки та настроїв.

З моменту початку окупації (весна 2014) і досі в розпорядженні "ЛНР – ДНР" перебуває основна частина матеріально-технічного, інфраструктурного і подекуди кадрового ресурсу

телерадіомовлення Донецької та Луганської областей, у тому числі найпотужніші в регіоні передавачі-ретранслятори (телевежі). Під їхнім контролем перебувають і місцеві оператори кабельного телебачення. Налагоджено ретрансляцію російських телевізійних каналів та радіостанцій, а також трансляцію власних програм. Український контент практично відсутній, український сигнал "глушиться" або "перебивається" зустрічними трансляціями. Експерти неодноразово повідомляли про проблеми з можливістю дивитися українські телеканали (на відміну від російських) [66], виникає необхідність негайно облаштувати ці території відповідною інфраструктурою. Щодо ситуації із трансляцією телеканалів у Криму, то можна зазначити, що вона не контролюється з материкової України взагалі: глядачі мають вільний доступ до російського сегменту Інтернет та до російських соцмереж.

Домінування деструктивної ворожої пропаганди та дезінформації стало одним із вирішальних чинників значної популярності серед населення антиукраїнських настроїв та сепаратистської риторики (в межах 70 %). Разом з тим ці настрої стимулюються недостатньою професійною добросовісністю українських мовників (часте порушення журналістських стандартів, розміщення в ефірі недостовірної та неперевіреної інформації, замовчування фактів тощо). З огляду на вищезазначене, варто приділяти більше уваги темам, щодо яких у суспільстві відчувається інформаційний голод [122]. У цьому контексті неприпустимим є викривлення інформації про перебіг бойових дій та стан на прифронтових територіях через офіційні джерела.

Ще одним недоліком є недостатнє висвітлення дій ЗСУ (не військового характеру), які націлені на відновлення знищеної інфраструктури. Громадяни на прифронтових територіях повинні знати більше про внесок ЗСУ й інших формувань щодо налагодження стабільного життя. Крім того, потрібно проводити спеціальну роботу з військовослужбовцями, які перебувають у зоні АТО. Вони повинні бути професійно проінструктовані у сенсі способів спілкування з місцевим населенням.

Нині державі вдалося лише частково виконати завдання повернення контролю над телерадіопростором окупованих та звільнених територій. Зокрема, зараз: відновлено трансляцію основних

українських національних і регіональних ТРК на звільнених та деяких суміжних із зоною АТО територіях (встановлено близько 55 передавачів); відновлено ефірні трансляції низки українських загальнонаціональних та регіональних телеканалів, а також радіостанцій на частині окупованої території, що охоплює міста Донецьк та Луганськ; на підконтрольних уряду територіях відновлено діяльність Донецької та Луганської філій КРРТ і ОДТРК, налагоджено їхнє мовлення у співпраці з низкою регіональних ТРО інших форм власності, які виїхали із зони "ЛНР – ДНР"; на передовій у зоні проведення АТО встановлено 180 комплектів супутникового телебачення з українським пакетом мовлення (сектори А, В, С та М); розпочато виробництво і трансляцію українського контенту, призначеного спеціально для аудиторії окупованої частини Донбасу; успішно запущено програму EmbeddedJurnalism, розпочато спеціальну підготовку військових кореспондентів [45]. На початку грудня 2016 р. відновила свою роботу радіотелепередавальна станція на горі Карачун, яка транслюватиме 10 загальнонаціональних та 4 місцевих канали. Під час запуску роботи станції Президент України поставив завдання розробити "дорожню карту" і графік відновлення мовлення українських телеканалів для мешканців Донецька, Макіївки, Єнакієвого, Шахтарська тощо [179]. Триває підготовка до будівництва нової телевежі в Чонгарі для поширення радіосигналу на північ Криму.

У визначенні стратегічного зовнішньополітичного курсу важливо взяти до уваги зміни, що відбулися у змістовому наповненні пріоритетного напряму зовнішньої політики – європейської інтеграції. Європейська інтеграція залишається безумовним зовнішньополітичним пріоритетом, однак маємо усвідомити, що останнім часом радикально змінився і зовнішній, і внутрішній контекст для його реалізації. Негативний вплив на реалізацію українського курсу має відмова з боку ЄС визнати європейську перспективу України. Україна заплатила і продовжує платити за здійснений європейський вибір надто високу ціну – ціну людських життів, кількість яких постійно зростає. В українському суспільстві може розпочатися поширення настроїв розчарування щодо позиції ЄС.

За результатами опитування Центру Разумкова, відносна більшість (41 %) громадян не вважають євроінтеграцію ідеєю, яка може об'єднати всі регіони України. Вважають її такою – 34 %. Не змогли відповісти 24 % опитаних. У грудні 2006 р. заперечували об'єднавчий потенціал ідеї інтеграції до ЄС 47% респондентів, визнавали – 27 %. Також 27 % не змогли відповісти. Скептицизм щодо інтеграції до ЄС як об'єднавчої ідеї переважає в усіх регіонах, крім Заходу. У Центрі спостерігається скептичний настрій приблизно стільки ж, скільки й оптимістичний (38 % проти 36 %), на Півдні, Сході та Донбасі "євроскептиків" більше (відповідно, 54, 57 і 43 %) [129].

Поступ у напрямі європейської інтеграції в перспективі забезпечить Україні реальну участь у міжнародних процесах ухвалення рішень, надасть можливість активно впливати на формування сприятливого для себе міжнародного безпекового середовища. Розширення економічних зв'язків із країнами ЄС, зокрема у спосіб створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі між Україною та ЄС, надасть Україні додаткові гарантії безпеки [125].

Наразі в ЄС триває дискусія щодо форми майбутніх інформаційних заходів з урахуванням російської агресії в Україні. Нині ще велика частина громадської думки в державі перебуває у перехідному періоді, своєрідному пошуку нових орієнтирів як у внутрішньому, так і зовнішньому векторах. Це додатковий фактор і стимул до інтенсифікації роботи в інформаційному сенсі. Влада має посилати чіткіший сигнал щодо напряму, яким рухається країна із застосуванням ключа: цілі політики, засоби їхнього досягнення та наслідки для окремих сфер життя в короткій та середній перспективі.

Перевагою євроінтеграції є її внутрішній вимір, тобто глибокі реформи, яких так очікують українці у всій країні. Боротьба з корупцією, реформа міліції, системи охорони здоров'я, децентралізація влади – ці й інші елементи прямо пов'язані з європейським курсом, і це потрібно постійно пояснювати. Кожен має дізнаватися з інформаційних посилів, що та чи інша реформа означатиме

для нього особисто. Фактору поінформованості громадян України щодо євроінтеграції не приділяється належна увага не тільки з боку держави, але також й експертних середовищ.

За даними соціологічних служб Центру Разумкова та Фонду "Демократичні ініціативи" ім. І. Кучеріва, у кінці липня 2015 р. та даними опитування соціологічної групи "Рейтинг" на замовлення Міжнародного республіканського інституту, проведеного з вересня до жовтня 2016 р. "вступ до ЄС" вважає пріоритетним напрямом лише 52–51 % українців [254, 264]. З вищенаведених досліджень, можна зробити висновок, що недостатня підтримка курсу євроінтеграції не стабілізуватиме політику держава й автоматично буде призводити до зростання напруги. Це перші симптоми й ознаки розчарування та зневіри серед суспільства. Водночас збільшується кількість нерішуче налаштованих громадян. Показово, що суттєве зменшення прихильників протилежного напряму, Митного союзу (2015 р. – 12,6 %, 2016 р. – 19 %) не вилилось у значне збільшення прихильників ЄС. На заході країни 79 % опитаних відповіли, що хочуть, аби Україна стала членом ЄС, а на сході – 40 % опитаних за Митний союз. Зараз багато таких, які займають вичікувальну позицію. Їх особливо багато в південно-східних регіонах (на Півдні – 54 %, на Сході – 38, на Донбасі – 45 %) [264, 145].

На тлі очікуваного поглиблення кризи в РФ подальше прозріння проросійської частини населення є досить імовірним. Проте навряд чи означатиме автоматичну підтримку ними ЄС – для цього потрібно докласти більше інформаційних зусиль (не кажучи вже про інші реальні дії з реформування держави). Тож на цьому тлі проблематичними в довгій перспективі є неадекватні очікування суспільства (також під впливом риторики офіційних осіб) щодо позитивних ефектів від початку функціонування Поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі Україна – ЄС (ПВЗВТ). Традиційна проблема – завищені очікування – рано чи пізно виллються в розчарування. На думку аналітиків, перехідний період, у якому українська економіка відчуватиме негативні наслідки розірвання економічних контактів з РФ, затягнеться, як мінімум, на років п'ять. Упродовж цього часу громадянам не слід чекати відчутних бонусів від цього процесу. Ключовий принцип

роботи: чіткість формулювання цілей та очікувань курсу на євроінтеграцію – зараз в інфопросторі ми переважно маємо справу з абстрактним поняттям або формулюванням завищених очікувань. Необхідним є запуск інформації, присвяченої окремим категоріям громадян згідно із професійним ключем – представники кожної професії мають знати, які наслідки для них особисто матиме інтеграція з ЄС. Значного посилення в інформаційному сенсі вимагає висвітлення практичного виміру інтеграції. У зв'язку із відносно високою затратністю таких зусиль варто звертатися за допомогою до структур ЄС й окремих держав-членів. Не так за фінансовою, як за методологічною підтримкою.

Невід'ємним складником євроінтеграційного процесу є курс України на євроатлантичну інтеграцію, який посилює та розширює політичну та економічну взаємодію з ЄС. Згідно зі Стратегією національної безпеки, "виходячи з довгострокової цілі приєднання до загальноєвропейської системи безпеки, основу якої складає НАТО, Україна поглиблюватиме співпрацю з Альянсом з метою досягнення критеріїв, необхідних для набуття членства в цій організації" [260]. Взаємодія з Альянсом у зовнішньополітичній сфері, спрямована на спільну протидію безпековим викликам і загрозам, має на меті сприяти стабілізації безпекового середовища в Європі та світі і підтримати демократичні реформи в Україні. Водночас питання можливого вступу України в Альянс залишається неврегульованим.

Нині Україна активно використовує формат стратегічного партнерства у відносинах із НАТО. В умовах російської агресії Альянс надає допомогу Україні в модернізації її системи оборони та безпеки на основі сучасних технологій, комунікацій і менеджменту, бере активну участь у забезпеченні дієвої міжнародної підтримки України. Зважаючи на провідну роль Північноатлантичного альянсу в сучасній системі безпеки на Європейському континенті, Україна виходить із необхідності всебічного поглиблення відносин особливого партнерства з НАТО на засадах, визначених у Хартії про особливе партнерство й інших документах. Політична та військова співпраця з Альянсом є для України життєво необхідною. Нинішня спрямованість НАТО на захист своїх кордонів у східній Європі надає Україні надзвичайно важливий

шанс для приєднання до діяльності Альянсу, розвитку секторальної співпраці з Польщею та країнами Балтії.

За різними даними підтримка вступу до НАТО в суспільстві коливається, у 2015 р. – від 64 % (Центр Разумкова) до 41 % (Рейтинг) [264], у 2016 р. – 43 % (Рейтинг). Найбільше прихильників вступу України до НАТО є на заході (68 %) та в центрі (47 %) країни, водночас 29 % українців виступають проти вступу в НАТО [145]. Настільки велика розбіжність є, радше, доказом хиткості та слабкості настроїв та їхнього перехідного стану (у випадку браку наповнення її змістом – тобто чіткішим поясненням громадянам "навіщо мені НАТО"), тож виникає необхідність проводити роз'яснювальну роботу, явним викликом має бути пояснення цивільної компоненти євроатлантичної інтеграції [145]. Зараз іще не можна виносити питання про членство України в НАТО, та це не скасовує потреби постійно підтримувати дану опцію відкритою. Підтримка з боку НАТО щодо продовження політики "відкритих дверей" та процесу розширення, незважаючи на спротив РФ, а також неодноразові заяви з боку керівництва Альянсу про те, що для України існує можливість членства в НАТО у майбутньому, створює умови для подальшого обговорення цього питання на політичному рівні та збереження даного положення на порядку денному взаємин Україна – НАТО [211].

Процес інтеграції в НАТО в умовах російської агресії та збройного конфлікту на сході України сприятиме формуванню "гнучких альянсів", постійних або тимчасових систем партнерства на рівні союзницьких відносин із державами, зацікавленими у протидії спільним загрозам. Спільно з НАТО Україні доцільно працювати на формування сприятливого інформаційного середовища та міжнародної системи протидії інформаційній агресії, протидії дезінформації з боку країни агресора та викривленню реальної картини подій у світових ЗМІ та комунікаційних мережах.

У середньостроковій перспективі Україна повинна працювати над інтеграцією оборонного та безпекового потенціалу держави в існуючу систему колективної безпеки – європейської та трансатлантичної, що має надалі завершитися входженням до оборонної системи євроатлантичної спільноти [125].

Першочергові кроки для реалізації продуктивної інформаційної політики:

- напрацювання нової модерної законодавчої та нормативно-правової бази у сфері інформаційної політики;
- підтримка наукових розробок у сфері реалізації інформаційної політики загалом й інформаційної безпеки зокрема;
- стимулювання медіадосліджень та моніторингу інформаційного простору;
- підготовка кадрів у цих напрямах;
- побудова нової комунікаційної стратегії влади, обов'язковими складовими якої мають бути комунікація з населенням (диференційований підхід до різних груп, різних регіонів);
- неконфліктна комунікація всередині влади;
- комунікація із зовнішнім світом;
- упровадження системи медіаграмотності у школах та вишах;
- перехід від політики заборон до політики стимулів у медіасфері [214].

Тож варто зауважити, що державна інформаційна політика, як важливий інструмент формування громадської думки, має обґрунтовувати геополітичну стратегію держави. Саме тому ефективна інформаційна політика є запорукою забезпечення національного суверенітету, передумовою успішного соціального та економічного розвитку будь-якої країни.

Упродовж останнього десятиріччя Україна наполегливо бажає наблизитися до європейських стандартів, узявши курс на євроінтеграцію. Стратегією подальшої діяльності у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції є активний перехід на сучасні європейські методи роботи, сприяння розвитку міжвідомчої взаємодії на горизонтальному рівні, розширення повноважень середньої та нижньої управлінських ланок у сфері обміну інформацією, заохочення ініціативності, глибокої продуманості пропозицій і бачення кінцевих результатів їхньої реалізації, вивчення та трансляція корисного досвіду інших європейських країн у сфері державного управління інтеграційними процесами.

Успіх на шляху просування України цим курсом та надання відносинам Україна - Європейський Союз якісно нового статусу залежатиме від:

- здійснення державної інформаційної політики, послідовного та виваженого реформування економічної і соціальної сфер;
- ефективності процесу наближення законодавства України до законодавства ЄС;
- реалізації положень Угоди про партнерство та співробітництво між Україною і ЄС та його членами.

Не менш важливими є сприяння розвитку торгівлі й інвестицій, забезпечення підґрунтя для взаємовигідної економічної, соціальної, фінансової, громадської, науково-технологічної та культурної співпраці, а також підтримки зусиль України щодо зміцнення демократії, розвитку її економіки.

4.4. Інформаційний вимір гібридної війни Росії проти України: співпраця України з ЄС у протидії інформаційним загрозам

У війнах новітнього покоління основна мета, – зломити волю супротивника та підкорити своїй волі іншу державу чи групу держав, – досягається не так летальним шляхом (фізичним убивством людей), як шляхом нелетальним – морально-психологічним "придушенням" волі заселення та політичного керівництва. У 1990-х рр. XX ст. роль чинника інформаційно-культурних та ідеологічних впливів ("м'якої сили") підкреслювали З. Бжезінський, Дж. Гудбі, Р. Коен, Дж. Най-молодший, Ф. Фукуяма, С. Хантінгтон та ін. У межах подібних досліджень вчені доводили, що еволюція сучасних війн призводить до їх зближення з невоєнним мирними способами врегулювання міжнародних конфліктів, а чинник "м'якої сили" починає заміщувати чинник "жорсткої сили". У західній науковій думці орієнтовно вже із середини 2000-х рр. з'являється поняття "гібридна війна", однак у багатьох випадках вона трактувалася в інших термінах і поняттях, ніж це спостерігається тепер.

Для характеристики сучасного протистояння України і Росії фахівці застосовують такі поняття, як "неконвенційна війна" (unconventional warfare), "нерегулярна війна" (irregular warfare) чи "змішана війна" (compound warfare), або ж спонсоровані державою "гібридні війни" (State-Sponsored Hybrid) [54, 207, 261].

Автори вказують на "розмивання" обрисів військового конфлікту та залучення до нього невійськових засобів, які у звичному стані не мають прямого стосунку до класичного військового протистояння. Однак заходи, які використала Росія для здійснення агресії проти України, у всій їхній повноті так і не були до кінця концептуалізовані ні вітчизняними, ні західними науковцями.

Важлива роль інформаційної складової знайшла відображення в оновленій 25 грудня 2014 р. "Воєнній доктрині РФ" [36]. Росія визнала, що інформація – це зброя, через яку можна досягти перемоги. Отже, як і класична війна, гібридна війна містить військовий компонент, який захований глибоко всередині, а зовні перебувають інші – невійськові – оболонки, що й дозволяє на початку не ідентифікувати події як війну. Якщо у "звичайній" війні індустріальної та доіндустріальної епох основним засобом досягнення мети є застосування збройних сил і контроль над територією, то у війні нового типу співвідношення невійськових, інформаційних заходів і власне військових становить 4 : 1 [63].

Гібридна війна передбачає широкий спектр ворожих дій, головними з яких є політичні, інформаційно-психологічні й економічні впливи, що дозволяють завдати противнику відчутний територіальний, політичний та економічний збиток, дезорганізувати систему управління, деморалізувати суспільство. Специфіка гібридної війни полягає не тільки в тому, що на початковому етапі невійськові впливи переважають над військовими, вони можуть бути навіть відсутні. До них належать інформаційно-пропагандистські, політико-дипломатичні, енергетичні, інфраструктурні, торговельно-економічні заходи лобістського та корупційного спрямування.

Поряд із традиційними засобами ураження, інформаційна зброя отримала визнання в російського військового і політичного керівництва.

"У XXI ст. відстежується тенденція стирання відмінностей між станами війни та миру, – проголосив у своїй доповіді в січні

2015 р. начальник Генерального штабу ЗС РФ генерал армії В. Герасимов. – Війни вже не оголошуються, а розпочавшись – ідуть не за звичним нам шаблоном" [42, с. 2].

Слід визнати, що "гібридні дії" Росії проти України виявилися настільки ефективними, що навіть за дев'ять місяців після анексії Криму в Європі були сумніви у присутності російських військ в Україні. 14 листопада 2014 р. натовський генерал Ф. Брідлав повідомив про те, що бачить, як "колони російської техніки, насамперед танків, артилерії, систем ППО і піхоти" входять на територію України. І в той же день в інтерв'ю агентству УНІАН високопоставлений європейський дипломат заявив, що "в Євросоюзі через нестачу точної інформації не готові визнати, що на сході України присутні російські війська" [26].

Подібний контраст в оцінках є переконливим доказом дієвості концепції гібридної війни. Щоб розрізняти військові та невійськові складові, деякі автори пропонують замінити поняття *війна* поняттям *агресія*. Незважаючи на те, що невійськові компоненти агресії не виглядають як війна, усі вони покликані забезпечити досягнення спільної мети. Експерти Центру глобалістики "Стратегія XXI" вважають, що дії Росії проти України коректно було б називати "агресією гібридного характеру", під якою слід розуміти "комплекс різнорідних впливів на противника регульованої величини і комбінованого характеру, що застосовуються за заданим алгоритмом, де власне військові засоби не є домінуючими". При гібридній агресії використання збройних сил відбувається в маскованій формі, наприклад, під виглядом добровольців, козаків, ополченців. Адже § g ст. 3 "Визначення агресії", затверджений Резолюцією № 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 р., визначає актом агресії не тільки дію збройних сил однієї держави проти іншої, а й чітко вказує, що до цього належить "засилання державою або від імені держави збройних банд, груп, іррегулярних сил або найманців, які здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави..." [189].

"Це саме те, що робить Росія проти України" [51].

При цьому гібридна війна не сприймається населенням як війна. У затвердженій 1 грудня 2016 р. Концепції зовнішньої

політики Російської Федерації значна увага приділяється цивілізаційному суперництву та спробам нав'язати іншим державам власної шкали цінностей, які визначаються дестабілізуючими факторами міжнародних відносин [144].

Оплотом невійськового російського впливу на західні країни та найближче зарубіжжя є іномовлення, зокрема телеканал Russia Today (надалі RT), заснований у 2005 р., що транслюється у понад 100 країнах світу, має 700-мільйонну аудиторію (мовлення здійснюють цілодобово) [320].

Телеканали "RT America" та "RT UK" виходять до ефіру з власних студій у Вашингтоні та Лондоні. Громадяни більшості країн світу мають доступ до RT через Інтернет, супутникові та кабельні канали. Крім того, RT викладає власний продукт на YouTube (у 2014 кількість переглядів п'яти основних каналів – понад 2 млрд). Слід наголосити, що формат каналу RT зробив можливою його активну присутність на телевізійному ринку Європи та США. Експерт групи "Інформаційний спротив" В. Гусаров вважає, що цільовою аудиторією Кремля наразі є населення РФ, російськомовна діаспора за кордоном, населення України, у тому числі в окупованих районах Донбасу, громадяни західних країн, а також країн БРІКС та Митного союзу, близьких Росії за політичними поглядами. Експерт резюмує, що нині основну частину інформаційних заходів має взяти на себе українська влада та дипломатичний корпус за безумовної підтримки медіа [64].

Системне здійснення РФ негативного інформаційно-психологічного впливу на українське суспільство є однією з найбільш значущих загроз інформаційній безпеці України. Російську дезінформацію поширюють як відкритим шляхом – за допомогою телебачення різними мовами (через багатомовний RT, зокрема), так і прихованим способом, використовуючи номінально незалежних журналістів, експертів і коментаторів (у багатьох із яких за межами Росії немає відповідного легітимного статусу чи авторитету) та інтернет-тролів (платних пропагандистів).

На жаль, скрутне економічне становище України не сприяє створенню можливостей для ефективної протидії інформаційним загрозам. Зокрема, у США від нашої держави офіційно працює

лише один журналіст агенції "Укрінформ" (у Вашингтоні), власних кореспондентів та знімальні групи за кордоном мають кілька приватних телеканалів ("Інтер", "1+1") [320].

Використовуючи медійний продукт, керівництво Російської Федерації намагається досягти низки поставлених цілей:

- зважаючи на важку соціально-економічну ситуацію в Україні, розколоти українське суспільство з метою подальшої відмови від процесу євроінтеграції;
- обґрунтувати анексію частини території суверенної держави, нехтуючи міжнародним правом;
- позбавити Україну підтримки цивілізованого світу шляхом розколу політичних еліт Європи та США;
- перенести увагу власних громадян із внутрішніх проблем Росії на "зовнішнього ворога" та виправдати власні злочинні дії необхідністю боротьби із ним.

З метою захистити свій інформаційний простір Україна вдалася до заходів, пов'язаних з обмеженням мовлення чи поширення контенту, який створюється державою-агресором. За неодноразові порушення ст. 2 (ч. 1) та ст. 28 Закону України "Про інформацію", ч. 2 ст. 6 Закону України "Про телебачення і радіомовлення" та ч. 1 ст. 7 Європейської конвенції про транскордонне телебачення Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення в інтересах інформаційної безпеки України на підставі судових рішень зобов'язала провайдерів програмної послуги тимчасово, до прийняття нею додаткового рішення з цього питання, припинити ретрансляцію таких російських телеканалів: "Первый канал. Всемирная Сеть", "РТР-Планета", "НТВ-Мир", "Россия-24", "TVCI", "Россия-1", "НТВ", "ТНТ", "Петербург-5", "Звезда", "РЕН-ТВ", Life News, Russia Today, "РБК-ТВ", "История" (ВГТРК), "365 дней", "Мир 24". Загалом упродовж 2014–2016 рр., у зв'язку з виявленими під час відповідних моніторингів порушень вітчизняного законодавства, обмежено розповсюдження на території України 73 російських телеканалів [28].

Особливе значення у протидії інформаційним загрозам з боку РФ має створення системи іномовлення, що спрямоване не лише на захист українського інформаційного простору, а насамперед на донесення до світової спільноти правдивої інформації про

події в Україні, історичні факти, культурні традиції, створення позитивного іміджу країни поза її межами. Нині в Україні існує кілька каналів, орієнтованих на здійснення мовлення на закордонну аудиторію. Причому, як державних, так і приватних. Зокрема, ідеться про такі канали як "УТР", "Перший Ukraine" та приватний канал "Ukraine Today". Експерти Національного інституту стратегічних досліджень України визнають, що внаслідок об'єктивних і суб'єктивних причин державні іномовні служби не справляються із просуванням та захистом національних інтересів за кордоном [211].

"Гібридна" війна зумовила зміни інституційного ландшафту та правил гри в інформаційній сфері. Структурні зрушення, що відбулися, можна розподілити на дві групи: інституційні зміни "першої хвилі" (весна 2014), що позначилися створенням: Об'єднаного інформаційно-аналітичного центру "Єдина Країна", Інформаційно-аналітичного центру Ради національної безпеки й оборони України, Єдиного пресцентру з висвітлення АТО на базі Служби безпеки України, Українського кризового медіацентру інституційні зміни "другої хвилі" (осінь-зима 2014), за яких запроваджено: Міністерство інформаційної політики України та Раду з питань комунікацій – консультативно-дорадчий орган Кабінету Міністрів України. Утворювані впродовж березня-квітня 2014 р. структури покликані були надавати об'єктивну інформацію про події в Україні, протидіяти негативним інформаційним впливам на українських громадян і негативізації міжнародного іміджу держави.

Започаткування ще одного органу державної влади – Міністерства інформаційної політики України відбулося наприкінці 2014 р. Міністерство визначено головним органом у системі центральних органів виконавчої влади у сфері забезпечення інформаційного суверенітету України, зокрема з питань поширення суспільно важливої інформації в Україні та поза її межами, а також забезпечення функціонування державних інформаційних ресурсів.

Утім, на думку експертів, нині влада використовує малоперспективну модель інформаційного протиборства "пропаганда – контрпропаганда" [211]. Виклики, що постали перед Україною, потребують модернізації всієї системи інформаційної безпеки держави.

Якщо і надалі намагатися протидіяти інформаційним кампаніям агресора в такий спосіб, то Україна лише програватиме, адже агресор готувався саме до цього і має досвід, кошти та бажання воювати саме так. Україна потребує ефективних стратегічних комунікацій. Із власним загальноукраїнським наративом, з узгодженими діями державних структур і сектором громадянського суспільства довкола цього наративу. Це не пропаганда і не контрпропаганда – це побудова цілісного світосприйняття та просування якісного інформаційного продукту власного виробництва. Істотну підтримку Україні можуть надати західні партнери.

У серпні 2016 р. європейська неурядова структура Центр аналізу європейської політики (CEPA, Польща) спільно з Legatum Insistute (Лондон) підготували досить масштабну доповідь "Виграючи інформаційну війну: технології та контрстратегії в протидії російській пропаганді в Центральній та Східній Європі" [505].

Автори доповіді спробували комплексно розглянути проблему інформаційної війни РФ проти європейських країн. Вони ґрунтовно підійшли до проблеми та порушують цілу низку актуальних питань, які нині дискутують і в Україні. Вони стосуються системного аналізу дезінформації, забезпечення якості медіа та державного реагування. Експерти зазначають, що реформування інформаційної сфери передбачає пошук балансу між свободою слова та викликами "гібридної" війни. Вони звертають увагу на те, що демократичні держави в принципі не можуть бути так само ефективними в роботі в медіапросторі (у частині формування єдиних картин світу), як авторитарні уряди. Це посилюється перманентною проблемою – послаблення довіри до влади в демократичних суспільствах загалом. Тож, на думку авторів дослідження, вихід – більше прозорості урядів та ефективніше використання ними доступної їм інформації: доказів фінансових злочинів, відео таємних воєнних операцій, аудіоперехоплення.

Наступна рекомендація – утворення міжнародних структур (на кшталт Global Witness чи Transparency International), які могли б займатися відстежуванням російських дезінформаційних кампаній (також і за допомогою сучасних інформаційних технологій) і "руйнувати міфи" для тих ключових аудиторій, які здатні сприй-

мати аргументацію, що ґрунтується на фактах. Утім, і вони висловлюють сумнів щодо ефективності такої роботи: "Сьогодні руйнування міфів, або фактчекінг, який здійснили мейнстрімні газети, досягне лише дуже невеликої аудиторії, і, найімовірніше, не тієї, яку Кремль вибрав як ціль" [505].

Автори доповіді висувають пропозицію щодо створення міжнародної комісії під проводом Ради Європи, яка б здійснювала оцінку каналів на предмет мови ворожнечі, дезінформації та інших порушень. Комісія, на думку експертів, була б орієнтиром для слабких регуляторів, допомагала в розповсюдженні їхніх висновків та забезпеченні незалежності; і водночас вона визначала б стандарти для всього континенту та була платформою для ширшого обговорення цієї проблематики.

Росія справді ефективно працює з метаісторіями, уписуючи в їхній контекст як свої дії, так і дії своїх супротивників. Основний меседж пропаганди простий: Сполучені Штати здійснюють боротьбу за домінування у світі. Відповідно, будь-які дії Росії чи іншої країни із протистояння заслуговують на схвалення та є виправданими. За цією логікою, об'єднання євроатлантичної безпеки, включно з розширенням НАТО до меж країн колишнього соціалістичного табору, і підтримка України Заходом є підступним і неприпустимим. Країни Центральної та Східної Європи, що нині межують з альянсом, зображають маріонетками Сполучених Штатів. Цей меседж адаптують під конкретний ринок залежно від країни, і він охоплює питання внутрішньої та зовнішньої політики.

Без їхньої деконструкції інформаційно перемогти Росію буде надзвичайно складно (якщо взагалі можливо, адже, за великим рахунком, інформаційна перемога – це і є утвердження власного наративу). Слід висунути власні стратегічні наративи, які зможуть пояснити ситуацію краще та точніше, ніж це робить Росія. Ця проблема нині надзвичайно актуальна для ЄС та України, де стратегічний наратив перебуває у процесі формування. І тут, дійсно, співпраця України та ЄС була б надзвичайно цікавою і корисною для обох сторін.

На жаль, незважаючи на серйозні зусилля, як з боку української влади, так і з боку українського суспільства, інформаційна

безпека залишається найвразливішою складовою національної безпеки країн.

Таким чином, слід визнати, що Україна, її державні органи влади, громадянське суспільство та ЗМІ не були підготовлені до такої масованої військової та інформаційної агресії, що в експертному середовищі отримала назву "гібридна війна". Саме тому першочерговим завданням усіх державних, громадських, наукових, експертних, журналістських інституцій залишається розробка термінових ефективних заходів щодо нейтралізації інформаційної – диверсійної діяльності Російської Федерації проти України та протидії її подальшому розгортанню.

Гібридна війна буде надавати перевагу тому, хто вміє працювати з масовою свідомістю. Сторона, що атакує, має доводити справедливість своїх дій як власному народу, так і народу, на який націлена атака. А для атакованої сторони досить важко давати відповідь такій неоголошеній війні. Інформаційний чинник стає самостійним складником і виявляється не менш важливим, ніж військовий.

РОЗДІЛ 5
Гуманітарна сфера відносин України та Європейського Союзу

5.1. Імплементація Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом у сфері візової політики

Запровадження Європейським Союзом безвізового режиму для України разом з імплементацією Угоди про асоціацію має сприяти свободі руху осіб в межах Угоди про асоціацію. Це є одним із ключових напрямів співпраці нашої держави з Європейським Союзом.

Відповідно до статті 19 УА рух осіб між ЄС та Україною має регулюватися чинними угодою про реадмісію 2007 р. [112], спрощення видачі віз 2007 р. [279] та 2012 р. [278], шляхом поступового запровадження для громадян України безвізового режиму, визначеного у Плані дій щодо лібералізації візового режиму 2010 р. [195], а також двосторонніми договорами, що регулюють питання, пов'язані з наданням громадянам України можливостей пересування територіями окремих держав – членів Євросоюзу.

Зокрема, одним із правових інструментів реалізації спільної візової політики ЄС є укладена 18 червня 2007 р. Угода між Україною та ЄС про реадмісію осіб [112] (далі – Угода про реадмісію), що набрала чинності 1 січня 2010 р. Угода про реадмісію містить 7 розділів, які містять 21 статтю та 8 додатків.

Основна мета документа полягає у взаємній співпраці між Україною та ЄС у галузі реадмісії та спрощення взаємних поїздок громадян, а також запровадженні швидких й ефективних процедур

реадмісії. Такі процедури передбачають ідентифікацію, безпечне й організоване повернення осіб, які не виконують умов, передбачених для в'їзду на територію України чи однієї з держав – членів Європейського Союзу та перебування на ній, або припинили виконувати такі умови, а також полегшення транзитного проїзду таких осіб, керуючись духом співпраці на основі взаємності [112].

Розділом 2 Угоди про реадмісію визначено саму процедуру реадмісії. Зокрема встановлено, яку інформацію має містити запит про реадмісію, засоби доведення громадянства, обмеження в часі та способи передачі і види транспортування осіб. Громадянство доводиться на підставі паспортів будь-якого виду, національних посвідчень особи, у тому числі, і тимчасових, посвідчень моряка, капітана та на основі інших офіційних документів чи їхніх фотокопій, на яких згадують або зазначають громадянство. Наприклад, посвідчення водія, свідоцтво про народження, посвідчення співробітника компанії, а також на основі показань свідків чи показань самої затриманої особи. Також при визначенні громадянства звертається увага на мову, якою розмовляє особа. Якщо виникає сумнів у громадянстві особи, то з метою встановлення громадянства можуть проводитися будь-які офіційні тести чи враховуватися будь-які інші документи, які можуть допомогти встановити громадянство відповідної особи [112].

Принципи й умови транзитного перевезення осіб, які підлягають реадмісії, регулюють у розд. 3 документа [112]. Держава може відмовити у транзитному проїзді, якщо особі в ній загрожує кримінальне покарання або переслідування за ознаками раси, віросповідання, національності, належності до певної соціальної групи або політичних переконань (ст. 11–12).

Для надання взаємної допомоги у застосуванні та тлумаченні Угоди про реадмісію сторонами створено Спільний комітет із питань реадмісії (далі – Комітет). До його складу входять представники України та Європейського Союзу. Комітет здійснює моніторинг застосування Угоди про реадмісію, проводить на регулярній основі обмін інформацією щодо імплементаційних протоколів, готує пропозиції для внесення змін до Угоди та ухвалює рішення стосовно імплементаційних заходів, необхідних для однакового застосування документа. Рішення Комітету є обов'язковими для обох сторін (ст. 15) [112].

Починаючи з 2010 р., відбулося дев'ять засідань Комітету. Останнє відбулося 3 серпня 2016 р., під час якого сторонами було обговорено стан імплементації Угоди про реадмісію, а також стан опрацювання імплементаційних протоколів між Україною й окремими державами – членами ЄС, що можуть укладатися на підставі п. 1 ст. 16 УА [335].

В Україні виконання положень Угоди про реадмісію покладено на Державну прикордонну та Державну міграційну служби України. З кожним роком прикордонні служби України фіксують стабільне зменшення кількості осіб, прийнятих від сусідніх держав. Зокрема, на 39 % зменшилася кількість повернутих громадян України. У 2012 р. Україною було прийнято 288 осіб проти 392 осіб у 2011 р. та 469 осіб у 2010 р. Також у 3,3 рази зменшилася кількість повернутих громадян СНД (2012 – 80 осіб, 2011 – 168, 2010 – 267) та в 4,7 рази громадян з інших країн (2012 – 28 осіб, 2011 – 75, 2010 – 131). Майже в чотири рази зменшилася кількість громадян, прийнятих у межах реадмісії на кордоні з ЄС. Більшість осіб, повернутих минулого року, приймалися на кордоні з Польщею (64 %), Словаччиною (14) та Румунією (13 %). Окремо зазначимо, що впродовж 2012 р. українська сторона передала до країни-прибуття 65 осіб. Переважно це громадяни Румунії – 30 осіб, Польщі – 11, Угорщини – 528. Також були передані й громадяни Франції, Росії, Чехії, Німеччини, Нідерландів, Бельгії та інших країн [314, с. 379–381].

У 2016 р. за даними голови ДМС М. Соколюка рівень повернення мігрантів перевищує 80 %, що, у свою чергу, свідчить про відмінну співпрацю з ЄС в імміграційній сфері та протидії міграційним ризикам [251].

Загалом, характеризуючи Угоду про реадмісію, можна сказати, що її значимість обумовлена необхідністю спільної протидії нелегальній міграції. У цьому контексті особливого значення набуває належне управління міграційними процесами як на інституційному, так і на законодавчому рівнях обох сторін.

Ще одним правовим інструментом співпраці між Україною та Євросоюзом у візовій сфері є Угода про спрощення оформлення віз, підписана 18 червня 2007 р. (чинна з 1 січня 2008) [279]. Вона встановила спрощений режим видачі віз українським громадянам

консульськими установами держав – членів ЄС у межах шенгенського законодавства. Ключовими елементами Угоди є:

- положення про перспективу запровадження сторонами взаємного безвізового режиму;
- про встановлення безвізового режиму для власників дипломатичних паспортів (ст. 10);
- про видачу багаторазових віз (терміном від одного до п'яти років) широкому колу громадян України, охоплюючи представників бізнесової сфери, членів урядових делегацій, родичів громадян України, які легально проживають у державах – членах ЄС, журналістів, спортсменів, учасників наукових, культурних і мистецьких заходів (ст. 5);
- про видачу безкоштовних віз певним категоріям осіб, зокрема дітям віком до 18 років, особам віком до 21 року, що перебувають на утриманні, пенсіонерам, журналістам, родичам громадян України, які легально проживають у державах – членах ЄС (п. 4 ст. 6).

Упорядковується перелік документів, що підтверджують мету поїздки (ст. 4); фіксується обсяг консульського збору за видачу візи на рівні 35 євро та 70 євро у термінових випадках (ст. 6); обмежується термін розгляду анкети щодо видачі візи 10 календарними днями (ст. 7).

23 липня 2012 р. у Брюсселі було підписано Угоду про внесення змін до Угоди між Україною та ЄС про спрощення оформлення віз [278]. Оновлений документ розширив перелік категорій громадян України, які матимуть змогу одержати безкоштовні та багаторазові шенгенські візи до встановлення безвізового режиму між Україною та Євросоюзом або ж користуватимуться правом на спрощене оформлення безкоштовних багаторазових віз (це положення стосується представників неурядових громадських організацій, релігійних громад, професійних об'єднань, студентів й аспірантів, учасників офіційних програм транскордонної співпраці ЄС). Крім того, удосконалено порядок оформлення віз для міжнародних перевізників та представників засобів масової інформації; визначено чіткі терміни дії багаторазових віз (один рік і п'ять років); створено можливості термінового оформлення віз (упродовж трьох діб) для осіб, що проживають на значній відстані

від місця подання візового клопотання (за умови сплати термінового консульського збору); запроваджено безвізовий режим поїздок для громадян України, які користуються біометричними службовими паспортами тощо. Ця Угода набула чинності 1 липня 2013 р.

Загалом, Угода 2007 р. й Угода 2012 р. є міжнародними документами, що ухвалені в межах лібералізації візового режиму між Україною та ЄС. Їх можна назвати результатом спільних зусиль офіційних Києва та Брюсселя, спрямованих на вдосконалення наявних процедур видачі віз, що істотно розширить можливості пересування територіями країн – членів ЄС для громадян України та, відповідно, прискорить інтеграцію нашої держави до цього об'єднання.

На особливу увагу у візовій сфері співпраці між сторонами заслуговує також План дій із візової лібералізації 2010 р. (далі – ПДВЛ), ухвалений 22 листопада 2010 р. на саміті ЄС – Україна у м. Брюсселі [195].

ПДВЛ містив чотири основні блоки завдань, які має виконати Україна, щоб приєднатися до держав, громадянам яких не потрібні візи для в'їзду на територію держав – членів Європейського Союзу. Перший блок пов'язаний із безпекою документів, включно із запровадженням біометричних даних; другий стосується управління міграцією, зокрема заходів із протидії нелегальній міграції та реадмісії; третій охоплює громадський порядок та безпеку, а четвертий – забезпечення основних прав і свобод людини.

Україна в повному обсязі виконала першу (законодавчу) фазу Плану дій, ухваливши 13 травня 2014 р. низку законів, необхідних для переходу до другого етапу Плану дій щодо лібералізації візового режиму з ЄС. Зокрема, ухвалено Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії дискримінації" [89] (визначено терміни "дискримінація", "непряма дискримінація", "підбурювання до дискримінації", "пособництво у дискримінації", "утиск"; розширено перелік ознак, дискримінація за якими забороняється; прописано форми дискримінації); Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України" [90] (встановлено кримінальну відповідальність за порушення в державному секторі та корупцію у приватному секторі; кримінальними злочинами визначено

пропозицію й обіцянку хабара; передбачено адміністративну відповідальність за надання недостовірних даних у деклараціях; запроваджено зовнішній контроль за достовірністю даних у деклараціях щодо майна, доходів і витрат тощо).

Остаточне рішення щодо виконання Україною всіх критеріїв Плану дій з візової лібералізації було ухвалене Комісією ЄС 18 грудня 2015 р. У документі зазначається, що Україна виконала всі критерії, встановлені із чотирьох блоків ПДВЛ.

17 листопада 2016 р. Комітет постійних представників держав – членів ЄС (COREPER) від імені Ради Євросоюзу ухвалив рішення надати Україні безвізовий режим, який набуде чинності разом із вступом в силу *нового механізму тимчасового призупинення*[3]. У рішенні йдеться про безвізовий в'їзд для громадян України під час їхніх поїздок на територію держав – членів ЄС на термін перебування до 90 днів упродовж 180-денного періоду. Комітетом також було відзначено, що Україна виконала в повному обсязі всі критерії, передбачені ПДВЛ.

Оцінюючи роль та значення ПДВЛ, можна зазначити, що документ уніс значний внесок до проведення значних політичних і демократичних перетворень в Україні. Ідеться про:

- запровадження біометричних паспортів, що відповідають найвищим міжнародним стандартам і перевищують мінімальні вимоги ПДВЛ;
- запуск Візової інформаційної системи;
- співпрацю України з ЄС у сфері контролю за кордонами;
- взаємодію у сфері боротьби з корупцією, де створено чотири нові ключові органи;
- співробітництво у боротьбі з організованою злочинністю, відмиванням коштів тощо.

У свою чергу, на практиці, безвізовий режим означає, що громадяни України, які мають біометричні паспорти, починаючи з

[3] Механізм призупинення дозволить ЄС тимчасово скасовувати безвізовий режим із третіми країнами для запобігання напливу біженців та мігрантів. Планується, що механізм буде застосовуватися у випадку, якщо впродовж трьох місяців спостерігатиметься аномальне збільшення міграції до ЄС із третьої країни. Проте деталі все ще не узгоджені, і тому, власне, немає чітких термінів запровадження механізму призупинення (Авт.).

дати надання безвізового режиму, матимуть змогу пересуватися територією Європейського Союзу без віз. Іншими словами, українці матимуть право в'їжджати на територію будь-якої із держав – учасниць шенгенського простору, окрім Великої Британії та Північної Ірландії.

Слід зазначити, що безвізовий режим буде поширюватися лише на тих громадян України, які перебуватимуть на території держав – членів ЄС упродовж короткого терміну – до 90 днів упродовж 180 днів. У випадку порушення цього правила, українці будуть занесені до бази даних Шенгенської інформаційної системи, і їм буде заборонено в'їжджати на територію ЄС упродовж наступних п'яти років.

Перетинаючи кордон будь-якої із держав – учасниць шенгенського простору, громадянам України потрібно мати при собі практично всі ті документи, які вимагають зазвичай для отримання шенгенської візи. Загалом українцям недостатньо мати при собі лише біометричний паспорт, оскільки співробітники імміграційної служби мають право витребувати в осіб підтвердження мети й умов поїздки, наявність достатньої кількості коштів для перебування на території ЄС і подальшого повернення на територію свого проживання.

Зокрема, для доведення платоспроможності може знадобитися пред'явлення дорожніх чеків, підтвердження бронювання житла, готівкової валюти і навіть наявності коштів на кредитній картці. Необхідна сума безпосередньо залежить від тривалості та країни поїздки. Зазвичай мінімальна сума становить 45 євро за добу перебування.

У випадку відвідування родичів або знайомих необхідно мати при собі запрошення та інформацію про осіб, які запрошують, наприклад, адресу та номер телефону.

Якщо ж мета поїдки полягає в участі у робочій або науковій конференції, то бажано мати при собі відповідне запрошення.

У випадку, коли громадяни України їдуть на навчання, то їм необхідно мати підтвердження про зарахування до навчального закладу. При цьому дорожнє медичне страхування не є обов'язковим, але, наприклад, порівняно з Молдовою, яка отримала безвізовий режим ще у 2014 р., консульства держав ЄС у Молдові

рекомендують громадянам Молдови все ж його оформлювати. Те ж саме стосується і зворотного квитка.

Слід зауважити, що безвізовий режим не дає українцям права на постійне працевлаштування. Для цього необхідно отримати окремий дозвіл на роботу. Крім того, для працевлаштування на території більшості європейських країн громадянам України все одно необхідна наявність візи навіть за умови, якщо вони працюватимуть не більше трьох місяців.

Також безвізовий режим не надає можливості громадянам України навчатися на довготерміновій основі. Наприклад, якщо термін навчання перевищує три місяці, то наявність візи у більшості європейських країн є необхідною. У тому випадку, коли тривалість навчання становить менше трьох місяців, то можна обійтися без оформлення візи та спеціальних дозволів.

Водночас можна виокремити основні переваги отримання Україною безвізового режиму. По-перше, громадяни України, окрім держав-членів ЄС, також матимуть можливість пересуватися і до низки інших країн. Завдяки лібералізації візового режиму з ЄС Україна буде віднесена до "білого списку" третіх країн шенгенського простору й українці отримають змогу подорожувати без віз і до інших країн, визначених Євросоюзом переліку. Наприклад, громадяни України матимуть право в'їжджати на територію таких країн, як Південна Корея, Мексика, Уругвай та інших без віз.

По-друге, візова лібералізація поглибить контакти між людьми. Вона також поглибить економічні та культурні стосунки і пожвавить політичний діалог із низки питань, серед яких права людини й основні свободи.

У свою чергу, скасування короткотермінових віз також допоможе створити нові економічні можливості, враховуючи те, що вже почалося попереднє застосування торговельної частини Угоди про асоціацію.

Разом із тим, незважаючи на низку переваг щодо надання ЄС безвізового режиму для України, на рівні Європейського Союзу наголошують на важливості створення у майбутньому моніторингового механізму за дотриманням критеріїв, передбачених ПДВЛ. Зокрема, у доповіді Європарламенту про доцільність скасування віз для України, опублікованій на сайті Європарламенту

від 20 липня 2016 р., зазначається, що всі критерії, досягнуті в межах візової лібералізації, мають і надалі залишатися предметом спостереження з боку Європейського Союзу [536].

Такий моніторинг відбуватиметься в межах уже діючих двосторонніх органів, створених у межах Угоди про асоціацію. На нашу думку, запровадження зазначеного моніторингового механізму буде ефективним, оскільки забезпечить наявність у ЄС важелів для контролю за безперервністю виконання законодавства у сфері боротьби з корупцією, дотримання верховенства права, прав й основних свобод людини, а також сприятиме подальшому стимулюванню процесу реформ в Україні.

Нині певними можливостями в межах процесу лібералізації візового режиму між Україною та ЄС частково користуються лише ті громадяни України, які проживають у прикордонній зоні держав – членів ЄС.

Ідеться про вже укладені Україною з окремими державами – членами ЄС угоди про місцевий прикордонний рух. Підписання цих міжнародних документів стало першим практичним кроком ЄС у відповідь на одностороннє введення Україною безвізового режиму для громадян держав – членів Євросоюзу. Адже згідно з Указом Президента України № 1131/2005 "Про встановлення безвізового режиму для громадян держав – членів Європейського Союзу, Швейцарської Конфедерації та Князівства Ліхтенштейн" від 26 липня 2005 р. з 1 вересня 2005 р. було запроваджено безвізовий режим в'їзду в Україну та транзитного проїзду через територію України для громадян держав – членів Європейського Союзу, Швейцарської Конфедерації та Князівства Ліхтенштейн, якщо термін перебування їх в Україні не перевищуватиме 90 днів [286].

Правовою основою для укладання договорів про місцевий прикордонний рух є Регламент № 1931/2006, ухвалений Європейським парламентом та Радою ЄС 20 грудня 2006 р. задля спрощення руху осіб у прикордонній зоні на зовнішніх кордонах держав – членів організації із третіми країнами [552]. Документ надав державам – членам ЄС повноваження щодо підписання двосторонніх угод про прикордонний рух із третіми країнами з метою запровадження єдиного режиму руху осіб у прикордонній зоні (п. 2 ст. 13).

Важливе значення для реалізації цих кроків також мала політична декларація стосовно місцевого прикордонного руху – декларація Польщі, Словаччини, Угорщини та Румунії, яка міститься в Угоді між Україною та Європейським Співтовариством про спрощення оформлення віз від 18 червня 2007 р. [199]. Відповідно до тексту декларації уряди Польщі, Румунії, Словаччини й Угорщини заявили про своє бажання розпочати переговори щодо укладання двосторонніх угод з Україною задля імплементації режиму місцевого прикордонного руху, визначеного правилами Європейської ради, прийнятими 5 жовтня 2006 р., що встановлюють правила місцевого прикордонного руху на зовнішніх сухопутних кордонах держав-членів та доповнюють конвенцію про застосування Шенгенської угоди від 14 червня 1985 р. між урядами держав Економічного Союзу "Бенілюкс", Федеративної Республіки Німеччини та Французької Республіки про поступове скасування перевірок на спільних кордонах від 19 червня 1990 р.

У зв'язку із цим 2007 р. Україна ініціювала переговорний процес щодо укладання двосторонніх угод про місцевий прикордонний рух, внаслідок якого зі згаданими державами було підписано такі документи: Угоду між Кабінетом Міністрів України та Урядом Угорської Республіки про правила місцевого прикордонного руху від 18 вересня 2007 р. [277], Угоду між Кабінетом Міністрів України й Урядом Республіки Польща про правила місцевого прикордонного руху від 28 березня 2008 р. [276], Угоду між Україною та Словацькою Республікою про місцевий прикордонний рух від 30 травня 2008 р. [280], Угоду між Кабінетом Міністрів України та Урядом Румунії про місцевий прикордонний рух від 2 жовтня 2014 р. [230].

Відповідно до цих угод громадяни України можуть реалізовувати своє право на свободу пересування територією прикордонної зони визначеної держави – члена Євросоюзу, якщо принаймні впродовж трьох років постійно проживають у населених пунктах, розташованих уздовж державного кордону (тобто, належать до категорії "прикордонні жителі"). Вони мають право в'їжджати на територію прикордонної зони та перебувати на ній за наявності дозволу на спрощений перетин кордону без будь-яких інших додаткових дозвільних документів.

Дія угод поширюється на подружжя, неповнолітніх або утримуваних повнолітніх дітей (усиновлених чи взятих на виховання), а також на неповнолітніх або утримуваних повнолітніх дітей подружжя (усиновлених чи взятих на виховання), що мають змогу скористатися правом на спрощений перетин кордону України навіть за умови, якщо вони постійно проживали у прикордонній зоні менш як три роки поспіль.

Документи передбачають низку умов, яких громадяни України мають дотримуватися під час перетину кордону. Зокрема, такі особи не повинні становити загрозу для громадського порядку, внутрішньої безпеки, здоров'я населення чи міжнародних відносин держави, що приймає. Крім того, вони мають дотримуватися її законів і підзаконних актів. Будь-яке зловживання правилами, передбаченими національним законодавством країн – членів ЄС, із боку громадян України активує механізм санкцій, що можуть бути застосовані владними органами цих держав до наших співвітчизників. Перелік санкцій викладено в додатках до документів, якими передбачається дотримання громадянами України зобов'язань щодо виїзду з території держав – членів ЄС, а саме: можливість для міграційної служби висилати таких осіб; механізм заборони на в'їзд українських громадян до відповідних держав – членів Євросоюзу і перебування на їхній території.

Досліджувані угоди про місцевий прикордонний рух містять низку спільних правових положень, які визначають правила та процедури перетину кордону громадянами договірних сторін. Ці приписи мають однакові зміст, форму та структуру, зокрема, стосуючись:

- установлення збору за приймання і розгляд дозвільної заяви розміром 20 євро (ст. 9 угоди з Польщею; ст. 6 угоди зі Словаччиною; ст. 2 угоди з Угорщиною);
- визначення умов використання дозволу (ст. 6 угоди зі Словаччиною; ст. 4 угоди з Польщею; ст. 2 угоди з Угорщиною);
- можливості укладання угод на невизначений термін та внесення змін і доповнень до них (ст. 10 угоди зі Словаччиною; ст. 6 угоди з Польщею; ст. 8 угоди з Угорщиною) тощо.

Однак тексти згаданих документів також містять істотні відмінності. Приміром, угода між Україною та Польщею, підписана 2008 р., є більшою за обсягом, ніж відповідна угода з Угорщиною,

укладена 2007 р. Адже, крім термінів *дозвіл* та *жителі прикордонної зони*, у документі визначаються поняття *місцевий прикордонний рух* та *прикордонна зона*. Згідно зі ст. 2 угоди під місцевим прикордонним рухом осіб розуміють регулярний перетин спільного кордону сторін жителями прикордонної зони однієї договірної сторони з метою перебування у прикордонній зоні іншої договірної сторони через громадські, культурні або сімейні справи та з обґрунтованих економічних причин, які відповідно до національного законодавства іншої договірної сторони не визнаються прибутковою діяльністю. У свою чергу, прикордонною зоною вважають територію адміністративних одиниць договірних сторін у межах 30 км від спільного кордону.

На нашу думку, точне визначення таких понять у міжнародному договорі необхідне з юридичного погляду, адже їхнє деталізоване тлумачення надає змогу громадянам прикордонних районів визначати частини території, у межах яких вони зможуть перетинати спільний міждержавний кордон за спрощеною процедурою і, відповідно, використовувати всі можливості перебування на них.

Угода з Польщею встановлює чіткі умови перетину спільного кордону держав у межах місцевого прикордонного руху. Зокрема, жителі прикордонної зони мають:

- надати чинний дозвіл;
- не належати до осіб, імена яких унесено до Шенгенської інформаційної системи з метою недопущення їхнього в'їзду на територію ЄС;
- не становити загрозу громадському порядку, внутрішній безпеці, здоров'ю населення або міжнародним відносинам договірних сторін, а також жодній із держав – членів конвенції про застосування Шенгенської угоди від 19 червня 1990 р. Інакше в'їзд на територію цих країн для них має бути заборонений (ст. 3).

Згідно з українсько-польським документом термін перебування у прикордонній зоні Польщі для громадян України становить 60 днів, а максимальний період – не більш як 90 днів (ст. 4), тоді як термін перебування у прикордонних зонах Угорщини та Словаччини для українців обмежується 30 днями.

Угодою з Польщею передбачено формування організаційно-правового механізму реалізації цього міжнародного документа. Зокрема, згідно з п. 2 ст. 16 Угоди створюється спільна комісія

експертів, до компетенції якої належать питання, пов'язані з моніторингом виконання документа та вирішенням спорів, що постають під час тлумачення або застосування його положень. За необхідності засідання спільної комісії можуть проводитися за запитом однієї зі сторін, хоча, зазвичай, її члени збираються раз на рік.

На відміну від двосторонніх документів, підписаних із Польщею та Угорщиною, угода України зі Словаччиною містить низку положень особливого змісту. Так, ст. 7 "Санкції" передбачено можливість анулювання чи відкликання дозволу на місцевий прикордонний рух, а також запровадження обмежувальних заходів, передбачених національним законодавством прикордонної держави. Відповідно до положень ст. 8 "Порівняння у ставленні" сторони забезпечують громадянам іншої договірної держави й особам, які користуються правом Євросоюзу на вільне пересування, а також громадянам третіх держав й особам без громадянства, які законно проживають у прикордонній зоні держави, таке саме ставлення, що надається жителям прикордонної зони їхньої держави. Таким чином, угодою запроваджено національний режим щодо громадян, які проживають у прикордонній зоні іншої договірної держави.

17 липня 2014 р. Кабінет Міністрів України прийняв Розпорядження № 655 "Про схвалення проекту Угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом Румунії про місцевий прикордонний рух" [230]. 15 травня 2015 р. угода набула чинності. Вона передбачає спрощений порядок перетину кордону мешканцями прикордонних областей України та Румунії, які проживають у межах 30-кілометрової зони по обидва боки від спільного державного кордону (на зразок положень угод нашої держави з Угорщиною, Польщею та Словаччиною). Таке право матимуть змогу реалізувати майже півмільйона громадян України. Однак, на відміну від осіб, що мешкають на інших прикордонних територіях, жителі цієї зони зможуть отримувати безкоштовні дозволи на спрощений перетин кордону із правом перебувати у прикордонній зоні іншої держави до 90 днів (відлік часу кожного разу вестиметься від нової дати перетину кордону особою).

Загалом, угоди про місцевий прикордонний рух установлюють спеціальний режим систематичного перетину кордону і перебування на територіях інших держав для громадян України, які

є жителями визначених регіонів, що розташовані на кордоні з Польщею, Румунією, Словаччиною та Угорщиною, на підставі спеціального документа (дозволу) з метою підтримки родинних, соціально-культурних, туристично-оздоровчих та економічних відносин. Причому сфера дії цих документів обмежується певним колом суб'єктів, оскільки поширюється лише на громадян України, які мешкають на прикордонних із сусідніми державами – членами ЄС територіях. Водночас укладання Україною таких міжнародних документів сприяє спрощенню процедури та порядку перетину кордону жителями прикордонної зони, тому є одним із важливих кроків на шляху до майбутнього запровадження безвізових поїздок до держав – членів Європейського Союзу для громадян нашої держави.

На нашу думку, наступним кроком щодо імплементації нашою державою питань, пов'язаних із реалізацією Угоди про асоціацію у візових питаннях має стати укладання договорів між Україною та державами – членами ЄС стосовно мобільності працівників і взаємного визнання кваліфікацій, що передбачено Угодою про асоціацію.

Таким чином, нині Угода про асоціацію є найбільш ефективним міжнародно-правовим інструментом співпраці України з Європейським Союзом у сфері візової політики. Відповідно до УА рух громадян України територією держав – членів ЄС регулюється низкою чинних угод. До них належать Угода про реадмісію 2007 р., Угоди про спрощення видачі віз 2007 та 2012 рр., План дій щодо лібералізації візового режиму 2010 р. та двосторонні договори між Україною й окремими державами – членами ЄС. Від їхнього ефективного виконання, насамперед, буде залежати отримання Україною безвізового режиму.

Усі перелічені міжнародні документи є частиною зовнішніх правових інструментів співпраці між Україною та державами – членами ЄС стосовно реалізації візової політики Євросоюзу щодо громадян нашої держави. Вони сприяють подальшому розвитку відносин між Україною та Євросоюзом, інтенсифікації дво- та багатосторонніх контактів у різноманітних сферах співпраці (соціально-економічній, культурно-гуманітарній тощо), гармонізації національного законодавства з відповідними нормативними

документами ЄС задля приведення їхніх положень у відповідність з усіма правилами, умовами й основними процедурними аспектами, встановленими державами – членами Євросоюзу для реалізації спільної візової політики у відносинах з Україною.

5.2. Проблеми міграції у відносинах Україна – ЄС

Оскільки впродовж останніх двадцяти років однією з найбільших міграційних проблем України було та залишається зменшення кількості та значний відплив населення та робочої сили, серед яких висококваліфіковані фахівці, зупинимося на чинниках, що зумовили важку демографічну ситуацію в нашій державі. Суто українськими реаліями можна вважати перманентне зниження кількості населення, незабезпечення репродукції населення рівнем народжуваності, передчасне старіння та низьку тривалість життя. Ці показники відображають основні відмінності демографічних особливостей України від ситуації у країнах з вищим рівнем економічного розвитку. Особливо значною є розбіжність у рівні смертності чоловіків працездатного віку України та країн ЄС. Згідно з даними ООН, середня тривалість життя жінок та чоловіків в Україні становить 76 та 66,2 років відповідно [138].

Поєднання низького рівня народжуваності, високої смертності, еміграції, а з 2014 р. – і російської окупації Криму та Донбасу та бойових дій на сході України – лише погіршують ситуацію із приростом населення. У 2013 р. кількість населення України становила 45,4 млн осіб, а після початку війни зменшилася ще приблизно на 3 млн осіб. Важливо врахувати, що ці цифри не враховують трудову еміграцію. Україна є одним із найбільших країн-донорів робочої сили в Європі, а емігранти з України – це переважно представники вікової групи 20–49 років, тобто економічно активне населення.

Привабливим місцем для багатьох трудових мігрантів з України залишаються країни ЄС. Угода про спрощення оформлення віз, а згодом – безвізовий режим, що діє між Україною та ЄС, також

сприяли збільшенню кількості українців, які подорожують до ЄС у бізнесових та інших справах.

Еміграція українців досі мала лише негативні наслідки для України. Вона призводить не лише до зменшення кількості населення в державі, але й до явища так званого витоку мізків. Серйозною проблемою є еміграція висококваліфікованих фахівців, оскільки зміна країни проживання залишається часом єдиною можливістю для молодих науковців поліпшити життєвий рівень, залишаючись у сфері науки.

Серед української молоді, що лише потрапляє на ринок праці та рівень освіти якої за останні десятиліття відчутно знизився, прагнення еміграції наразі не є домінантним. Дедалі більше випускників, однак, планують залишити Україну, змінити постійне місце проживання та працювати за кордоном. Проте такі плани не демонструють стабільний намір, оскільки з часом, залежно від внутрішньої ситуації в нашій державі, можуть змінитися. Разом із тим, у випадку безробіття більшість працездатного населення схильна шукати роботу на локальному рівні, або переїхати до іншого міста в пошуках роботи. Серед тих, хто стверджує, що готовий шукати роботу за кордоном у разі безробіття в Україні, кількість потенційних трудових мігрантів є низькою через неповне усвідомлення ситуації та виключення можливості стати безробітним [596].

Незважаючи на доволі динамічні міграційні процеси, Україна не проводила активної політики у сфері міграції впродовж усього періоду своєї незалежності. Цю ситуацію можна пояснити слабкістю державних інститутів, їхньою нездатністю сформулювати дієву стратегію в цій галузі в 1990-ті рр., а також ставленням політичної еліти до питання міграції як до свого найменшого пріоритету в наступні роки [469].

Після розпаду Радянського Союзу Україна стала транзитною країною для мігрантів, що намагаються потрапити до західної Європи. Новостворені кордони колишніх радянських республік, відсутність імміграційного законодавства та належної системи контролю за візами та кордонами сприяли розвитку нелегальної міграції. Попри несприятливі тенденції в розв'язанні міграційних проблем, пострадянська Україна стала свідком і певних позитивних зрушень у міграційній сфері. Ситуація почала змінюватись

на краще лише після встановлення контролю за кордонами, раціоналізації роботи міграційної служби, спричиненої співпрацею з ЄС, особливо після вступу в силу в 2010 р. Угоди про реадмісію осіб. Після початку її виконання 60 % іммігрантів, депортованих до України, є її громадянами [596].

У листопаді 2015 р. в контексті підготовки до скасування візового режиму з ЄС, Україна прийняла закон про зовнішню трудову міграцію. Завдяки цьому були визначені соціальні гарантії для працівників і членів їхніх сімей, у тому числі можливість соціального страхування під час перебування за кордоном та гарантованої реінтеграції після повернення, забезпечуючи тим самим захист за кордоном. Створення системи правового захисту працівників має позитивний економічний ефект, оскільки трудові мігранти переказують на батьківщину в десятки разів більше коштів, аніж приходить до України у вигляді іноземних інвестицій у вітчизняну економіку.

Слід зауважити, що в останні роки жителі Центральної Європи не бачили жодного суттєвого негативного впливу української міграції в Європу, за винятком можливого загострення конкуренції на ринку праці. Крім того, сусідні країни не звертали особливої уваги на формування міграційної політики, з огляду на те, що не вважали міграцію такою, що має істотний вплив на їхній розвиток. Навіть у наш час експерти відзначають відсутність чіткої стратегії з міграційної політики в Польщі [522], де українці становлять переважну більшість заробітчан-іноземців та досить легко інтегруються у суспільство, не становлячи загрози на майбутнє для цієї держави, та в Угорщині, яка до останнього часу не мала жодних претензій до мігрантів-українців, що у переважній більшості володіють угорською через ліберальну мовну політику України.

Упродовж 2014–2015 рр. важливу роль зіграв чинник мігрантів із Сирії, що погіршив ставлення до іммігрантів загалом та підвищив кількість відмов. Наприклад, під час парламентських виборів у квітні 2015 р. мусульманське питання було використане як одна з найбільших проблем країни з боку основних партій Словаччини – зокрема, партії прем'єр-міністра Р. Фіцо.

Українці мають найбільшу кількість проблем зі зайнятістю в Угорщині, де загалом низький рівень освіти мігрантів, а також

із найвищою їх концентрацією в депресивних районах на північному сході Угорщини, з отриманням лише тимчасових дозволів на роботу. Сучасна Угорщина також є країною з високим рівнем ксенофобії, зокрема щодо мігрантів, і громадська думка звинувачує їх в економічних проблемах і високому рівні безробіття, навіть якщо вони не мають жодного впливу на ці процеси [577].

У будь-якому випадку, питання мусульман змусило країни Вишеградської четвірки розпочати лібералізацію своєї політики щодо мігрантів зі Східної Європи. Зокрема, 9 листопада 2015 р. уряд Чехії значно спростив процедуру для фахівців з України для отримання довготермінових робочих віз і заявив про свою готовність прийняти 500 висококваліфікованих фахівців із рідкісними спеціальностями. Такий підхід можна розглядати як результат зростання чеської економіки та негативного ставлення до міграції із країн Близького Сходу та Північної Африки. Уряд Угорщини зайняв аналогічну позицію, запропонувавши взяти 100 тис. українців замість мігрантів зі Сходу.

Загалом, ураховуючи географічну та культурну близькість, існуючі соціальні мережі, створені українцями, потенційно основними країнами для еміграції наших співвітчизників можуть і надалі залишатися країни Вишеградської четвірки. Погіршити міграційні відносини України із цими державами може нагнітання ворожих настроїв через спекуляції з історичним минулим і сучасною політикою України, спрямованою на захист національних інтересів у відносинах із країнами-сусідами. При проведенні ліберальної політики в країнах Вишеградської групи щодо українських мігрантів імовірним видається також створення додаткового тиску на ринок праці, особливо якщо працівники, у підсумку, конкуруватимуть із громадянами приймаючих країн у популярних сферах зайнятості. Проте останнім часом жителі Центральної Європи зазвичай не розглядають міграцію українців як негативну тенденцію. Міграція із країн Близького Сходу і реакція відторгнення в цьому процесі відіграє певну роль у поліпшенні ставлення до вихідців зі Східної Європи. Політика ЄС щодо біженців із країн Близького Сходу є чинником, через який можна прогнозувати закриття членами ЄС своїх ринків праці для українців,

або, навпаки, виконання намірів сприяння міграції зі Східної Європи, особливо для висококваліфікованих фахівців [499].

Усе ж демографічна динаміка України є негативною, враховуючи стабільне зменшення населення та міграційні тенденції. Багато українських висококваліфікованих фахівців залишили Україну в пошуках кращих можливостей. Та все ж Україна також відчула певні позитивні тенденції в боротьбі з незаконною міграцією, чому сприяло становлення Державної прикордонної служби, ухвалення міграційного законодавства та проведення переговорів з ЄС із приводу підписання та ратифікації угоди про реадмісію осіб [596] та низку інших факторів.

Питання короткотермінових поїздок українців до Європи без візи, що стало одним із головних міграційних питань у відносинах України з ЄС, вбачається вичерпаним. Більшість дослідників уважають, що такі короткострокові поїздки не спричиняють значного зростання рівня нелегальної міграції. Навпаки, після встановлення безвізового режиму прогнозується розвиток туризму та зміцнення економічних зв'язків, що може позитивно позначитися на можливості подальшої інтеграції, як-от, створенні митного союзу між Україною та ЄС. Крім цього, безвізовий режим може також поліпшити ситуацію із циклічною міграцією, завдяки чому українські мігранти зможуть подорожувати до ЄС на короткі проміжки часу та мігранти, що подорожують до Європи на триваліші періоди, зможуть повертатися до України частіше. Це посилить зв'язки українських трудових мігрантів за кордоном із батьківщиною. Водночас немає підстав вважати, що такий режим спричинить очікуване різке збільшення кількості трудових мігрантів з України, оскільки для легального працевлаштування в державах ЄС українцям потрібна робоча віза.

Ще одним аспектом міграційних відносин ЄС та України є протистояння та подолання наслідків військової агресії з боку Росії, що триває в Україні вже четвертий рік поспіль. Вплив російсько-української війни на впровадження візової лібералізації з ЄС був двояким. По-перше, Україні війна ускладнила проведення реформ, а для ЄС війна ускладнила оцінку поступу України на шляху до "безвізу", по-друге, лібералізація візового режиму стала важливим інструментом зовнішньої політики, спрямованої на поліпшення контактів між людьми.

Певним випробуванням солідарності Євросоюзу стало виконання політики щодо притулку. Країни – члени ЄС, Швейцарія та Норвегія стали свідками значного збільшення кількості українських заяв про надання притулку, особливо з початку 2014 р. У травні 2014 р. було подано 720 нових заявок на отримання статусу біженця, порівняно із 70 у травні 2013 р. Підвищення було особливо високим у Польщі, яка отримала майже третину від загальної кількості заявок, поданих у першій половині 2014 р. [449]. Польща особливо схильна до зростання кількості українських мігрантів не лише тому, що має спільний кордон з Україною та велику українську діаспору, а й через брак робочої сили, яку вбачає перспективним поповнювати за рахунок українських заробітчан та студентів, яким надає можливість безкоштовного навчання.

Держави-члени несуть відповідальність за забезпечення відповідного рівня безпеки, визначеного нещодавно переглянутими директивами, що формують Спільну європейську систему надання притулку. Потенційно більша відповідальність покладається на прикордонні держави згідно з Дублінським положенням про таке: якщо інші умови, такі як возз'єднання сімей, не застосовані, на звернення про надання притулку відповідає перша країна в'їзду. Механізми фінансової допомоги, доступні через Фонд притулку та міграції, оперативна допомога, що надається Європейським офісом підтримки біженців, або використання спеціальних інструментів, таких як переселення, є дещо обмеженими за впливом і можливістю використання.

Однак, незважаючи на значне збільшення частки нових заяв про надання притулку, поданих українцями, їх абсолютна кількість є відносно невеликою, (2,5 % усіх нових заяв про надання притулку в ЄС упродовж 2014). Більше того, лише кільком заявникам було надано притулок (зазвичай українці не відповідають критеріям статусу біженця), чи інші форми захисту. Таким чином, велика кількість людей обирають інші канали міграції до третіх країн або внутрішньодержавні міграції всередині країни, в інші частини України [471].

Загрози ЄС у вигляді напливу біженців із Донбасу остерігатися, вочевидь, не варто. Велика кількість біженців із Донбасу може залишити Україну лише, якщо військові дії триватимуть

надто довго з розширенням лінії фронту на мирні території України, у випадку відсутності можливостей для повернення додому або несприятливих умов проживання в регіоні, де переміщені особи оселилися тимчасово, поглиблення політичної нестабільності й економічної кризи. У разі збереження статус-кво, що найімовірніше, сценарій виїзду за кордон на постійній основі буде здійснений добре освіченою молоддю, а також сезонними мігрантами до сусідніх країн із західних регіонів України [499].

Українські трудові міграції, що в переважній більшості були спрямовані на Російську Федерацію, після військової агресії з боку останньої поступово змінюють напрям на Захід, зокрема в Європу. Польща, де українці є найчисленнішою групою мігрантів, цією тенденцією уміло скористалася, оскільки більшість українських заробітчан працюють на роботах у сільському господарстві, будівництві та побутових послугах. Багато хто з них – циркулярні мігранти, які працюють в ЄС, але часто повертаються до України, де живуть. Комплексний прогноз, представлений Польським центром східних досліджень передбачає, що до 2050 р. кількість легальних українських мігрантів у ЄС та Норвегії сягатиме від 1,15 до 2,5 млн осіб порівняно із приблизно мільйоном українських мігрантів нині [470]. Будь-яка істотна зміна передбачуваного обсягу трудової міграції, вочевидь, буде можливою лише у випадку ще більшого загострення ситуації у війні з Росією. Якщо ж ситуація залишатиметься подібною до сучасної, то вплив військових дій в Україні буде досить непрямим, а подальше погіршення економічних умов у державі може визначити збільшення мігрантів до максимального показника у 2,5 млн осіб.

У 2013 р. українці отримали найбільшу кількість перших дозволів на проживання в усьому ЄС, а для більшості з них Польща була країною-реципієнтом. 64,1% цих дозволів були видані із причин зайнятості. Окрім економічної та безпекової ситуації, міграційний вектор українців значною мірою залежатиме від російської політики щодо українських вимушених і трудових мігрантів, а можливе посилення імміграційних правил може спровокувати ще більшу переорієнтацію на ЄС великої кількості кваліфікованих працівників. Зростання пропозиції робочої сили через міграцію може стати гарною новиною для економік країн

ЄС, які борються з негативними демографічними змінами, та водночас може спричинити і політичні виклики на тлі рішучих антиімміграційних настроїв у посткризовій Європі. Це може статися у випадку міграцій "нового зразка" з більшою кількістю людей, які постійно проживатимуть у країнах-реципієнтах, що своєю чергою супроводжуватиметься згодом хвилею возз'єднання сімей та зростанням кількості студентів. Підвищення кількості мігрантів також може спричинити більше випадків незаконної імміграції, відсоток якої нині оцінюється в межах 20–40 % від загальної кількості іноземців у державах Європи [449].

Нові підходи в міграційної політики ЄС щодо східних сусідів можуть допомогти подолати виклики російсько-українського гібридного протистояння. І Європейська рада (у своїй "Стратегічній програмі для Союзу часів змін") і президент Європейської комісії (далі – Єврокомісія, Комісія) Ж.-К. Юнкер (у своїй доповіді перед Європейським парламентом про пріоритети нової Європейської комісії) визнали міграційну політику одним з основних пріоритетів ЄС на найближчі роки [474]. Пріоритетне значення надається політиці, яка є ефективною в боротьбі з міграційним тиском на південному фланзі ЄС, зокрема, поліпшенню управління кордонами та складовій солідарності Спільної європейської системи притулку.

Підвищена увага до каналів легальної міграції, яка допоможе ЄС подолати демографічну напруженість і дефіцит робочої сили, також може сприяти поліпшенню та раціоналізації української міграції. Деякі нові політичні підходи відображені в інституційній структурі нової комісії. У ній віце-президенти координують роботу різних груп комісарів, зовнішньополітичний вимір міграційної політики ЄС поліпшуватиметься шляхом співпраці між Комісаром із питань міграції та внутрішніх справ і Високим представником у закордонних справах та політиці безпеки. Нагляд віце-президента з питань ефективнішого регулювання, міжвідомчих відносин, верховенства права та Хартії основних прав здійснюється задля засвідчення поваги фундаментальних прав. Вирішальним фактором спроможності (або неспроможності) ЄС боротися із проблемами міграції, викликаними російською війною на українській території та суспільно-економічною кризою в

Україні, стане не стільки питання розробки політики, скільки питання успішної її реалізації [449].

Таким чином, військова агресія Російської Федерації щодо України, окрім людських, гуманітарних, матеріальних, економічних, політичних та інших втрат, завданих Україні майже 4-річними військовими діями, мала і зворотний ефект на формування міграційної загартованості держав – членів ЄС і на певне зближення нашої держави з Євросоюзом. Попри затягування повноцінної співпраці з державами Європи через гальмування реформ та демократичних суспільних перетворень Україні вдалося отримати безвізовий режим перетину кордонів ЄС та підписати ще низку ключових двосторонніх угод.

На особливу увагу поза тим заслуговує процес ухвалення рішень у формуванні зовнішніх міграційних стосунків усіма державами ЄС, що взяли курс на дотримання Глобального підходу щодо міграції та мобільності (ГПММ). Адже міграційні відносини ЄС із державами, які не є членами Союзу, у багатьох аспектах нагадують відносини Півночі та Півдня. ЄС – багатий регіональний блок й один із двох основних світових напрямків для іммігрантів, завжди прагнув налагодити контакт з південними та східними сусідами з низьким і середнім рівнем доходу. Відносини ЄС із цими країнами характеризуються асиметрією інтересів, звичною для міждержавних міграційних відносин країн Півночі й Півдня: для країн – членів ЄС велике значення має співпраця в запобіганні нелегальній міграції шляхом укладання угод з управління кордонами та про реадмісію осіб, тоді як країни, які не є членами ЄС, прагнуть вести переговори про розширення можливостей для своїх громадян, вступ до ЄС, або ж про отримання інших переваг.

Аналогічно, як й у відносинах між країнами Півночі та Півдня щодо міграції, така асиметричність передбачає використання скоординованих заходів: якщо ЄС має намір забезпечити співпрацю країн, що прагнуть отримати невелику користь від прийняття потоку нелегальних мігрантів, або інвестувати у зміцнення прикордонного контролю для запобігання незаконному виїзду із країн або недозволеному транзиту через їхню територію, – у такому випадку Союз має запропонувати достатні стимули, відкриваючи інші можливості в'їзду або поєднати співпрацю в

міграційній сфері з переговорним процесом в інших напрямах. Однак завдання скоординованого врегулювання проблеми з боку учасників переговорів із ЄС ускладнюється внутрішньою політикою та інституційними механізмами в межах ЄС.

Оскільки ЄС не є суверенною державою, а союзом 28 держав, що характеризується змінною геометрією інтеграції між його членами, то і процес ухвалення рішень виглядає доволі складним. Починаючи з 1999 р., коли імміграційна політика та надання політичного притулку стали компетенцією "китів" Європейського співтовариства, й особливо після того, як Лісабонським договором було введено спільне рішення Ради ЄС та Європейського парламенту в законодавчому процесі, залишивши в минулому голосування кваліфікованою більшістю, спостерігається значне "злиття суверенітетів". Проте міграція залишається сферою загальної компетенції, і національні уряди зберігають контроль над деякими з найважливіших аспектів міграційної політики, насамперед, користуються правом визначати, скільки іммігрантів із країн, що не входять до ЄС, вони приймуть [446].

Існує, принаймні, три аспекти багаторівневої структури управління ЄС, які формують його зовнішні міграційні відносини:

- по-перше, відносини між Європейською комісією і Радою ЄС, кожна з яких має яскраво виражену думку щодо зовнішньої міграційної політики ЄС;
- по-друге, відносини між національними урядами та європейськими інститутами та, у вирішальній мірі, варіації між національними інтересами держав-членів та їхніх міграційних відносин з іншими країнами до вступу в ЄС;
- по-третє, інституційні відмінності між департаментами й установами Європейської комісії.

Скромна кількість рекомендаційних угод не повністю відповідає гучній риториці, що супроводжує Глобальний підхід ЄС щодо міграції та мобільності (ГПММ). Нерідко політична реальність не дотягує до задекларованих заяв, особливо у сфері імміграційної політики, де "прогалини" стали вже звичним явищем. Проте розрив між риторикою і практикою особливо великий у міжнародних відносинах ЄС у сфері зовнішньої міграції, що одночасно є і занадто обмеженими, і занадто різноманітними, щоб про них можна було

говорити в поняттях, звичних для ГПММ. Очевидно, це є наслідком тієї самої асиметрії інтересів усередині багаторівневої системи ЄС, яка дозволяє Союзу долати асиметрію інтересів із третіми державами через "поєднання в єдину проблему". Порівняно з міждержавними переговорами, у яких окремі актори домовляються, поєднуючи різні проблемні сфери, на внутрішньоєвропейському рівні з його внутрішньою різноманітністю і складністю інституційної системи, стратегії стають набагато складнішими.

Насамперед, разюча відмінність у підходах Єврокомісії і Ради ЄС до зовнішнього виміру зв'язує руки учасникам переговорів. Учасники від Комісії можуть надавати перевагу і, навіть, визнавати за третіми країнами прагнення використовувати превентивний підхід чи підхід пошуку першопричин проблеми; але перевагу на переговорах має бажаний Радою підхід "закону і порядку", заснований на інструментах контролю за імміграцією. Комісії для укладання Партнерства для мобільності потрібне схвалення Ради – отже, в переговори вона вступає з вузьким колом варіантів виграшних рішень, нав'язаних уподобаннями Ради.

У приватних розмовах чиновники Комісії висловлюють розчарування з приводу того, що їм не вдається досягти більшого у зовнішньому вимірі через обмеження, нав'язані державами-членами. Комісію не хвилюють проблеми національних виборів, і вона віддано шукає загальноєвропейських рішень, тож її позиція є потенційно привабливішою для третіх країн, але уряди держав зазвичай є жорсткішими у своїх рішеннях.

Це створює серйозні проблеми для переговірників, адже в обмін на прохання самим нести видатки за міграційний контроль вони мають запропонувати третім країнам відчутні преференції. Наприклад Ф. Фраттіні, колишній єврокомісар із юстиції та внутрішніх справ, з приводу угод про реадмісію висловився, що ці угоди укладають на основі взаємності, але очевидно, що на практиці вони служать інтересам Європейської спільноти, а успішний результат переговорів залежить, значною мірою від "важелів" або "пряників", які Європейська комісія має у своєму розпорядженні – тобто, від стимулів настільки потужних, що могли б забезпечити співпрацю із зацікавленими державами, що не є членами ЄС [496].

Практично те ж саме можна сказати і про угоди про мобільність (УМ): проблема в тому, що найголовніше, чого хочуть треті держави – передусім, можливості для своїх громадян їздити та жити в Європі – не в розпорядженні Комісії, а в компетенції держав-членів. Коли Комісія розпочинає переговори із третіми державами з приводу Угоди про мобільність, то уряд кожної держави може вирішувати, чи хоче він долучатися до переговорів і що він може запропонувати як додатковий аргумент. На цій стадії стає помітною відмінність між національними інтересами держав-членів і наявними міграційними відносинами з державами – не членами ЄС. На рішення держав-членів значним чином впливає їхнє географічне положення, міграційна історія та політичні відносини з певною третьою державою. Держави-члени зазвичай беруть участь у переговорах із тими державами, з яких прибуває велика кількість мігрантів, чи з якими їх поєднують географічні чи історичні зв'язки (наприклад, постколоніальні чи пострадянські): деякі держави, що є членами ЄС із 2004 р., беруть участь у переговорах з Україною, Молдовою, Грузією чи Вірменією, тоді як до переговорів із Марокко чи Тунісом залучають переважно старіших держав-членів ЄС, у яких є значною чисельність мігрантів із цих країн. Характерно, що Франція – єдина країна, що брала участь у всіх семи, на даний момент, угодах про мобільність. Це не викликає здивування, зате яскраво ілюструє, як національні інтереси зберігаються у спільній європейській міграційній політиці.

Однак вибіркова участь держав-членів не обов'язково перешкоджає співпраці, доки головні держави-реципієнти згодні на участь і волюють запропонувати достатньо стимулів. Конкретні положення різних угод про мобільність різняться, але зазвичай вони містять типові загально сформульовані зобов'язання з боку ЄС зробити внесок у поліпшення "рамок легальної мобільності" (навмисне розпливчасті, що не зобов'язують створити нові канали легальної міграції), сприяти розвитку адміністративної функції держави-партнера, пропонувати навчання, співпрацювати в галузі міграції та розвитку тощо. Водночас країна, що до ЄС не входить, зобов'язується активізувати свої зусилля в боротьбі з незаконною міграцією і торгівлею людьми, а також удосконалювати практику управління кордонами, часто шляхом

оперативної співпраці із Frontex, прикордонним агентством ЄС. Крім того, кожна УМ містить низку дещо конкретніших зобов'язань між окремими державами-членами та третьою країною, але вони обмежені та часто базуються на вже існуючих програмах або ініціативах. Дуже мала кількість угод передбачає нові можливості для легальної міграції чи зобов'язання із фінансування. І навіть ця мізерна частина надається на необов'язковій основі, що не створює ні прав, ні обов'язків за міжнародним правом.

Як зазначає Єврокомісія у своїй оцінці ГПММ в 2014 р., "гнучкість" угод про мобільність (іншими словами, здатність кожної держави вирішувати, чи брати їй у них участь і що пропонувати в переговорах), будучи значною перевагою, є водночас ахіллесовою п'ятою всього підходу, адже в деяких випадках заважає зробити третій країні гарантовано збалансовану і повноцінну пропозицію з боку ЄС. Більшість держав-членів, що брали участь в УМ, ще не зробили жодних фінансових внесків у їхню реалізацію та не виявили інших ініціатив, зокрема, регулятивного чи законодавчого характеру. Власне, держави-члени досі не виявляли особливого ентузіазму на предмет як законодавчих, так і фінансових зобов'язань, які дозволили б переговірникам від Комісії якось заохотити третю країну до співпраці в питаннях подолання незаконної міграції.

Певну кількість УМ було все ж підписано через наявність у них зобов'язання обох сторін почати переговори щодо підписання договорів про спрощення візового режиму та реадмісію, які, на відміну від УМ, будуть юридично обов'язковими. Обіцянки спростити візовий режим – навіть якщо це лише обіцянки, – це те, що високо цінують треті країни, тоді як угоди про реадмісію відіграють ключову роль у боротьбі ЄС із нелегальною міграцією. ЄС раніше намагався вести переговори щодо угод про саму лише реадмісію, але у 2011 р. зрозумів, що робити це, не пропонуючи нічого натомість, не можна назвати продуктивним підходом. Таким чином, УМ спрямовані на встановлення діалогу – і зміцнення довіри – через те, що можна назвати "м'яким" зв'язуванням у єдину проблему (диспозитивні домовленості працювати над X в обмін на Y) як передмова до "жорсткого" зв'язування у формі юридично обов'язкових візових угод та угод про реадмісію.

Якщо є докази, що третя країна дотримується своїх зобов'язань за угодами про мобільність, і звісно, якщо третя країна бачить, що і ЄС дотримується своїх обіцянок, то це збільшує шанси на те, що обидві сторони захочуть укласти юридично обов'язкові угоди про спрощення візового режиму та реадмісію.

Така схема пояснює, чому ще жодна із третіх країн не вийшла з УМ, навіть коли угода про спрощення візового режиму не набрала чинності (як, наприклад, у випадку з Кабо-Верде, що підписала УМ у 2008). Угоди про мобільність фактично завантажують третю країну видатками (адже вона має одразу ж розпочати співробітництво з питань нелегальної міграції) та відкладають отримання переваг (спрощення візового режиму) до подальших переговорів, у чому яскраво вбачається вдале втілення пріоритетів ЄС у сфері управління кордонами. Пропонуючи лише обіцянку спростити візовий режим, ЄС зберігає у своїх руках певний важіль впливу на треті країни: вони вже взяли на себе витрати, підписавши УМ, тоді як найвідчутніша вигода від цього відкладена в часі – а отже, не виникає потреби припинити співпрацю, доки існують реальні перспективи отримати спрощення візового режиму.

Усе ж, перед укладенням угоди переговірники від ЄС мають чітко показати, що їхнім намірам можна довіряти, перед тим як переходити до укладання формальнішої угоди. Переговори щодо угод про спрощення візового режиму та про реадмісію зазвичай займають багато часу, а їхні наслідки є невизначеними. На перший погляд, доволі часто траплялося, що УМ замінювали формальнішими угодами: із семи країн, що підписали УМ, три (Вірменія, Азербайджан та Грузія) у подальшому підписали угоди про спрощення візового режиму, а Молдова, як і Грузія та Україна, отримала підсумку повну лібералізацію візового режиму. З іншого боку, жодна з африканських країн, що беруть участь в УМ, ще не отримала спрощення візового режиму (із Кабо-Верде було підписано угоду у 2012, але вона ще не набрала чинності), хоча варто зауважити, що УМ із Марокко і Тунісом були підписані лише в 2013 і 2014 рр., відповідно. На тлі провалу переговорів між ЄС і Сенегалом у 2009 р. (які не завершились успіхом, зокрема, через те, що, на думку сенегальського уряду, ЄС не запропонував достатньо стимулів), майбутня привабливість

міграційного підходу для третіх країн, особливо в Північній і Центральній Африці, імовірно, залежатиме від того, як будуть розгортатися переговори про спрощення візового режиму з Марокко і Тунісом. У випадку Марокко, переговори щодо угоди про реадмісію почалися у 2003 р., але впродовж майже десяти років прогрес був досить незначний, – значною мірою тому, що ЄС не був готовий запропонувати візові заходи на основі взаємності. УМ із Марокко мала послужити перезавантаженню цих переговорів, і дійсно, у жовтні 2013 р., через чотири місяці після того, як було погоджено УМ, ЄС розпочав переговори щодо спрощення візового режиму. За результатами цих переговорів, як за показником того, чи може неофіційне співробітництво через ГПММ призвести до створення юридично обов'язкових документів, уважно стежать інші держави регіону.

З огляду на супротив держав-членів, третім можливим способом об'єднання в єдину проблему для переговірників ЄС є пропонування третім країнам стимулів у сферах, не пов'язаних із проблемами міграції, що лежать у компетенції Союзу. Це вимагає взаємодії із Генеральним директоратом із внутрішніх справ та іншими європейськими інституціями, як передбачено в поправці до ГПММ, де зазначено, що питання міграції "мають бути міцно закріплені в загальному курсі зовнішньої політики ЄС, охоплюючи співпрацю з метою розвитку". Загалом це дозволило б переговірникам ЄС пов'язати співпрацю з питань імміграції з допомогою розвитку та з іншими видами зовнішніх зв'язків. Утім, нині існує мало свідчень практичної участі EuropeAid або ЄСЗД у такій діяльності. У цьому контексті важливо зауважити, що у своєму Висновку щодо реалізації ГПММ у квітні 2014 р. Рада наполягала на тому, що "необхідно активізувати співпрацю і координацію між різними зацікавленими сторонами, а також користуватись тими вигодами, які пропонує Європейська служба зовнішніх справ". Стратегічні орієнтири для подальшого розвитку галузі свободи, безпеки та правосуддя Ради, прийняті в червні 2014 р., зайшли ще далі: "міграційна політика має стати набагато важливішою невід'ємною частиною зовнішньої політики та політики розвитку Союзу".

Як визнала сама Рада, ГПММ ще не став "повністю інтегрованим" у зовнішню політику чи політику розвитку ЄС. І є всі підстави

сумніватися в тому, що це станеться. Те, що з боку різних генеральних директоратів відчувалося небажання брати на себе роботу з досягнення цілей міграційної політики, які не пов'язуються з їхніми власними пріоритетами чи які можуть поставити під загрозу відносини із третіми країнами, свідчить, що буде складно змусити їх приєднатися. Ці актори можуть на словах підтримувати ГПММ (наприклад, зараз міграцію внесено до списку "глобальних викликів" ЄСЗД [474]), але при цьому все одно протистояти спробам поставити дипломатичні відносини, чи допомогу в цілях розвитку в залежність від співпраці в питаннях міграції.

Таким чином, у той час, як відмінності в пріоритетах між загальноєвропейськими інституціями, можливо, не є настільки великими чи комплексними, як відмінності в інтересах державчленів, вони все ж є ще однією внутрішньою перешкодою на шляху подолання проблем у переговорах Євросоюзу щодо питань зовнішньої міграції [447]. Складністю Глобального підходу ЄС щодо міграції та мобільності є формування спільних зобов'язань держав ЄС при підписанні міжнародних угод. З огляду на це на практиці виявляється, що механізм досягнення співпраці для врегулювання питань міжнародної міграції є ефективнішим через двосторонні міждержавні переговори.

З моменту підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом та набуттям нею чинності 1 вересня 2017 р. формат відносин "Східне партнерство", який об'єднує Україну, Молдову, Грузію, Білорусь, Вірменію та Азербайджан, уже перетворився на ініціативу "різних швидкостей", адже три перші країни із "шістки" хочуть зближення з ЄС, а інші цього уникають. Трійка лідерів виконала всі завдання, передбачені форматом, підписавши угоди про асоціацію й отримавши безвізовий режим перетину кордону з ЄС. Так, у поточному форматі партнерство вже не може запропонувати нічого нового для ефективнішого виконання Угоди про асоціацію. З метою створення додаткових стимулів для реформ в Україні та досягнення результатів до 2020 р. у чотирьох основних сферах, серед яких мобільність та контакти між людьми, у ЄС обговорюється ідея про "Східне партнерство +" – трирічний план, легалізований через Європарламент, де готується до схвалення проект рекомендацій

для Ради ЄС, Єврокомісії та Служби зовнішніх дій щодо розширення "Східного Партнерства" [187].

Україна приділяє значну увагу практичному наповненню галузевої співпраці з Європейським Союзом, а також наближенню до ефективних форм взаємодії з євроінституціями та країнами – членами ЄС у межах тематичних програм Євросоюзу, створивши юридичну основу для укладання двосторонніх меморандумів про доступ України до окремих програм ЄС (Протокол до Угоди про партнерство і співробітництво, Рамкової угоди між Україною та ЄС про загальні принципи участі України у програмах ЄС, підписаний 22 листопада 2010 р. під час XIV Саміту Україна – ЄС) [241].

На період до 2020 р. Україна визначила для себе низку програм ЄС, які становлять підвищений інтерес у сфері міграції та міжлюдських контактів для розвитку науки, культурної та креативної індустрії, перспективного розвитку промислово-підприємницького потенціалу:

- Програма ЄС "Еразмус +", що передбачає налагодження міжнародної міжуніверситетської та академічної співпраці, здійснення навчальних обмінів між вищими навчальними закладами, заохочення до навчання за кордоном, реформування системи вищої освіти й управління навчальним процесами;
- Програма "Євростудент". У жовтні 2015 р. Україна приєдналася до шостого циклу дослідницької програми Євростудент VI, ідея якої полягає в організації довгострокових соціологічних досліджень шляхом опитування та здійснення контент аналізу щодо соціально-економічних умов навчання в Європі, забезпеченні регулярного моніторингу відмінностей у системах освіти та пошуку оптимальних рішень з усунення перешкод для формування єдиного європейського простору освіти. Дослідження проекту з аналізу систем європейської освіти становлять важливу інформаційну базу для розгляду й ухвалення відповідних рішень на рівні країн – учасниць Болонського процесу.
- Програма "Горизонт 2020". До найперспективнішої Програми ЄС "Горизонт 2020" з досліджень та інновацій із бюджетом майже 80 млрд євро Україна офіційно приєдналася 20 березня 2015 р., коли підписала Угоду щодо участі у програмі у присутності Комісара ЄС з питань досліджень, науки

та інновацій К. Моедаша та Міністра освіти і науки України С. Квіта. Програма "Горизонт 2020" відкриває нові можливості для України: мобільність у цілях навчання (стипендії за напрямом Марії Склодовської-Кюрі, сприяння розвитку малого та середнього бізнесу, інноваційні гранти для підтримки наукового супроводження проектів). Україна займає 33-тє місце в рейтингу ТОП-50 найбільш інноваційних країн світу.

- "КОСМЕ" ("COSME") та "Творча Європа" ("Creative Europa").

У контексті імплементації положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС українська сторона співпрацює на основі двосторонніх угод і меморандумів із низкою європейських агенцій та налагоджує контакти з іншими з метою сприяння виконанню галузевих реформ:

- Європейським моніторинговим центром із наркотиків і наркозалежності (EMCDDA);
- Агенцією з управління оперативною співпрацею на зовнішніх кордонах держав – членів ЄС (FRONTEX);
- Глобальною цивільною навігаційною супутниковою агенцією системи GALILEO (GSA);
- Європейською екологічною агенцією (EEA);
- Європейською агенцією з безпеки праці (OSHA);
- Європейською агенцією з безпеки на морі (EMSA);
- Європейською агенцією з безпеки в повітрі (EASA);
- Європейським центром із профілактики та контролю хвороб (ECDC);
- Європейською залізничною агенцією (ERA);
- Європейською фундацією з професійної освіти (ETF);
- Європейською агенцією з лікарських засобів (EMA) тощо [299].

Сферою, що нині розвивається найбільш активно, є академічна мобільність, що, у свою чергу, є ефективним засобом інтеграції українських науковців у світовий науково-освітній простір. Однак досягнення ефективної міжнародної академічної мобільності в контексті Болонського процесу для України реальне лише за умови створення продуктивної системи національної академічної мобільності, її нормативно-правової бази, організаційно-економічного механізму, визначення джерел фінансування та готовності до партнерства суб'єктів процесу академічних обмінів.

З урахуванням європейського досвіду академічної мобільності, постає спектр завдань, що мають бути вирішені на державному рівні і стати основою вироблення стратегії розвитку академічної мобільності у вищій освіті як однієї із форм її інтеграції у світовий освітньо-науковий простір:

- Законодавчо-нормативне забезпечення академічної мобільності передбачає відповідне оновлення державного законодавства щодо вищої освіти, візової підтримки академічної мобільності, захисту прав і безпеки іноземних студентів; розробку внутрішньоуніверситетського нормативно-правового забезпечення академічної мобільності з урахуванням специфіки освітніх закладів; створення механізмів реалізації різних форм академічної мобільності, узгоджених із законодавчими положеннями ЄС і нормами міжнародного права.
- Інфраструктурне і матеріально-технічне забезпечення академічної мобільності передбачає створення відповідних структурних підрозділів у штатному розписі ВНЗ, які повинні організовувати та шукати джерела фінансування міжнародного навчання, стажування й обмінів, надавати інформаційну та консультативну підтримку щодо програм і грантів з академічної мобільності, допомогу в оформленні необхідних документів, візовий супровід, медичне страхування тощо; розвиток інфраструктури ВНЗ, насамперед, гуртожитків, сучасно оснащеного аудиторного фонду тощо.
- Кадрове забезпечення академічної мобільності. Великою проблемою є майже повна втрата ефективних структур і методики підготовки викладачів і кураторів для роботи з іноземцями, особливо на підготовчих факультетах. Існує гостра необхідність повернення таких напрямів підготовки фахівців, зокрема, у філологічні вузи.
- Інформаційне забезпечення і супровід академічної мобільності передбачає створення та щотижневе оновлення багаторівневої інформаційної мережі, яка має акумулювати та розповсюджувати актуальну інформацію щодо академічної мобільності для всіх учасників навчального процесу через інтернет-сторінку на сайті ВНЗ, проведення інформаційних семінарів за певними грантовими й обмінними програмами;

створення дієвих механізмів рекламування переваг навчання в Україні для іноземних студентів тощо.

- Фінансове забезпечення академічної мобільності передбачає збільшення державної фінансової підтримки участі талановитої та соціально незахищеної студентської молоді в закордонних освітніх програмах; розвиток програм державного та приватного кредитування і субсидування академічної мобільності; пошук грантів; вирішення фінансових аспектів академічних обмінів у межах партнерства ВНЗ різних країн.
- Адаптаційні програми для учасників академічних обмінів передбачають створення відповідних інфраструктур (насамперед дієвого кураторства) для підтримки в адаптації іноземних студентів: правової обізнаності, медичного забезпечення, організації побуту та дозвілля, курсів із мовної та загальнокультурної адаптації тощо.

Участь України у створенні Спільного європейського освітнього простору, з одного боку, сприяє зростанню мобільності студентів та професорсько-викладацького складу, а з іншого – академічна мобільність є необхідною умовою формування самого спільного освітнього простору [18].

Міграція висококваліфікованих фахівців може стати однією з головних особливостей нової хвилі міграції в Європі. Така ситуація була підтримана з боку ЄС у травні 2015 р. за допомогою політики із пріоритетом надання працевлаштування талановитим фахівцям, особливо для дослідників у різних галузях науки, інженерам, представникам IT-індустрії та лікарям, використовуючи механізм "блакитної карти" [499].

Підвищення мобільності між Україною та ЄС було визначено Комісією як один із найважливіших інструментів підтримки ЄС для успішного розвитку та здійснення перетворень в Україні. Таким чином, зусилля України, спрямовані на швидке виконання вимог для скасування візового режиму з ЄС комісія підтримала, запропонувавши, крім того, розширені можливості для мобільності студентів і молоді.

Партнерства у сфері мобільності не є юридично обов'язковими політичними деклараціями між зацікавленими державами – членами ЄС і третіми країнами, але така співпраця спрямована на

поліпшення управління міграцією у спільних інтересах цих держав. Досі комісія вела переговори, результатом яких стало підписання семи таких угод. Можливість підписання Договору про мобільність між Україною та ЄС обговорювали під час головування Угорщини в ЄС, але бажаного результату досягнуто не було. За сучасних обставин така форма співпраці отримала новий поштовх. Це може означати не лише полегшення легальної міграції, а й узгодження заходів, спрямованих на боротьбу з явищем "відпливу мізків" [449]. Оскільки участь у Партнерствах із питань мобільності є добровільною, готовність окремих держав – членів ЄС узяти участь у спільному розв'язанні проблем може бути легко цим протестована.

5.3. Україна на шляху до спільного простору пам'яті європейських народів

Необхідність формування на теренах об'єднаної Європи спільного простору пам'яті народів, що її населяють, вимагає зваженого та толерантного підходу до висвітлення в науковій літературі подій, що в минулому ставали причиною розбрату на європейському континенті. У цьому сенсі актуальними є дослідження, у яких висвітлюється тернистий шлях до примирення держав і народів через підготовку історичних праць, політичних промов, літературу, кінематограф, ЗМІ та специфіку відображення одних і тих самих історичних подій ХХ ст. у цих джерелах. Для України та країн колишнього соціалістичного табору такі видання є актуальними передусім тому, що в них досліджуються історичні витоки конфліктного минулого народів і пропонуються шляхи подолання своєрідного вододілу між "старою" і "новою" Європою. Причина цього поділу полягає, головним чином, у незавершеності процесу примирення європейської історії з географією, суттю якого є подолання пам'ятевого розколу між Сходом і Заходом.

Необхідність формування на теренах об'єднаної Європи спільного простору пам'яті народів, що її населяють, вимагає зваженого та толерантного підходу до висвітлення в науковій літературі та

публіцистиці подій, які в минулому ставали причиною розбрату на європейському континенті. Становлення європейського простору пам'яті неможливе без наукового обґрунтування витоків конфліктів, що мали місце в минулому. У цьому сенсі актуальними є видання, у яких висвітлюють тернистий шлях до примирення європейських держав і народів, які в минулому ворогували [79], а також реалізація дослідницьких проектів на кшталт проекту "Війна пам'яті: культурна динаміка в Польщі, Росії та Україні" (2010–2013), реалізованого під керівництвом професора Кембриджського університету Олександра Еткінда на базі університетів Кембриджа (Велика Британія), Бергена (Норвегія), Гронінгена (Нідерланди), Гельсінкі (Фінляндія), Тарту (Естонія) [178]. Викладачі, дослідники й аспіранти цих університетів досліджували історичні праці, політичні промови, літературу, кінематограф, ЗМІ трьох народів і специфіку відображення одних і тих самих історичних подій XX ст. у цих джерелах.

Для України та країн колишнього соціалістичного табору такі видання та дослідницькі проекти є актуальними передусім тому, що в них досліджуються історичні витоки конфліктного минулого народів і пропонуються шляхи подолання своєрідного вододілу між "старою" і "новою" Європою. Причина цього поділу полягає, головним чином, у незавершеності процесу примирення європейської історії з географією, суттю якого є подолання пам'ятевого розколу між Сходом і Заходом. Процесу, що витісняє вияви політичної солідарності, як це сталося щодо оцінки наслідків перемоги над гітлеризмом. Адже для половини Європи поразка нацистської Німеччини стала початком комуністичної окупації та створення "залізної завіси", а для Заходу Європи важливішим є те, що "Червона армія дала змогу перемогти нацизм і покласти край Голокосту" [79]. Як поєднати ці оцінки у свідомості всіх європейців, не забуваючи водночас про те, що головний редактор польської "Gazeta Wyborcza" А. Міхнік називає "егоїзмом болю", який кидає надмірно яскраве світло на окремі епізоди пережитого минулого, залишаючи в затінку інші [79]?

Аналіз наукових розвідок, присвячених подоланню конфліктного минулого європейських народів, показує, що європейський простір, який тривалий час підтримував лише вісь пам'яті, що

обертається навколо Німеччини, поступово збагачується новими тенденціями: на авансцену повертаються групи населення, принесені у жертву "пактами" примирення, як, наприклад, жертви франкізму в Іспанії або жертви комуністичної політичної поліції в посткомуністичних країнах. До цього контексту слід долучити і спроби засудження комуністичних режимів аналогічно гітлерівському, чого наполегливо домагаються представники колишніх комуністичних країн у Парламентській асамблеї Ради Європи. Політичні лідери країн Заходу мають підтримати таку оцінку комунізму заради спокути так званого ялтинського гріха 1945 р. Зробити цей важливий крок варто ще й тому, що в більшості держав пострадянського простору злочини сталінського тоталітарного режиму досі не засуджено, а його головного архітектора, принаймні в сучасній Росії, називають уже не кривавим диктатором, а "ефективним менеджером", який задля перетворення СРСР у наддержаву пожертвував життям мільйонів людей.

Маніпулювання в такий спосіб історією та пам'яттю пов'язане із прагненням декого з тих, хто вчиняв масові злочини і частогусто досі лишається при владі, "стерти сліди". Таке маніпулювання, як слушно зазначає французький дослідник Жорж Мінк, "немовби стає продовженням злочину, але вже за умов, коли життя знову стало "нормальним". Воно виявляється в незліченних формах, як-от фальсифікація подій, ліквідація доказів, заборона доступу до архівів або їхнє знищення, репресії проти свідків або їхнє усунення, запровадження цензури та переслідування тих, хто інакше висвітлює ці події" [79].

Яскравим прикладом такого підходу є висвітлення трагедії голодомору 1932–1933 рр. в Україні російськими й українськими науковцями. Незважаючи на те, що нині дослідниками опубліковано понад 10 тис. праць, присвячених різним аспектам цієї трагедії, в українському і російському суспільстві є чимало тих (переважно симпатиків радянського тоталітарного минулого), хто піддає сумніву штучний характер голодомору і мотиви, якими керувалися лідери СРСР, вдаючись до покарання голодом мільйонів своїх співгромадян, левова частка яких була українцями. Мовляв, не існує прямих доказів злочину Й. Сталіна та його найближчого оточення.

Припустимо, що таких документів ніколи й не буде знайдено, однак це жодним чином не перекреслює ваги непрямих доказів про умисний характер спланованого сталінським Кремлем людомору в Україні. Адже один лише широковідомий нині лист Й. Сталіна до Л. Кагановича від 11 серпня 1932 р., у якому генеральний секретар ЦК ВКП(б) вимагає вичавити з України нібито прихований хліб, незважаючи на будь-які жертви, і паралельно здійснити репресивну "чистку" суспільства від "українських націоналістів", можна розглядати як конкретне завдання, покликане прискорити остаточне "вирішення українського питання" [256].

Опубліковані українськими науковцями архівні документи [48], переконують нас у тому, що всі подальші події можна розглядати як виконання сталінських завдань, внаслідок чого було здійснено геноцид українського селянства і піддано фізичному знищенню українську інтелігенцію. Здоровий глузд не дозволяє бачити в цьому подвійному ударі щось випадкове. Це була війна сталінського режиму на цілковите духовне та фізичне винищення української нації. Майже 85 років минуло з часу голодомору-геноциду українського народу 1932–1933 рр., але досі не поставлено питання про відповідальність за безпрецедентний голокост української нації. Звісно, є багато голосів проти такої постановки питання, мовляв, оскільки більшість виконавців злочинних рішень Кремля загинули під час Великого терору 1937–1938 рр. і, тим самим, отримали своє покарання, то навіщо ворушити минуле. Проте як бути з українськими селянами – жертвами голодомору, життя яких було покладене на вівтар перемоги так званого сталінського соціалізму? Крім того, жертвами нечуваного в історії голоду-геноциду стали не лише мільйони українських селян, а й українство, українська ідея загалом. Саме тоді було згорнуто політику "українізації", а на місце померлих від голоду українських селян переселено мешканців інших регіонів СРСР.

Тема Голодомору посідає окреме місце в українсько-російських відносинах. Сучасне керівництво Російської Федерації, що проголосила себе не лише правонаступницею, але й продовжувачем СРСР, прагнучи відтворити статус великої держави на міжнародній арені, у тому числі й апелюючи до позитивної частини спадщини СРСР, впритул не помічає у діях сталінського Кремля,

що призвели до геноциду українського народу внаслідок голодного мору 1932–1933 рр., ознак свідомо спланованого злочину. І це попри те, що нині 26 країн світу офіційно визнали Голодомор актом геноциду українського народу.

Головною перешкодою на шляху міжнародного визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу є позиція офіційного Кремля, оприлюднена міністерством закордонних справ Російської Федерації ще до ухвалення українським парламентом закону України "Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні" 28 листопада 2006 р. В офіційному документі МЗС РФ голодомор в Україні 1932–1933 рр. названо "так званим "голодомором" і заявлено, що Росія не визнаватиме його геноцидом за етнічною ознакою, оскільки "абсолютно очевидно, що проводилася вона (політика, що призвела до голодомору. – *Авт.*) не за національною ознакою" [74].

Збагнути логіку цього формулювання й уперте небажання офіційного Кремля визнати очевидні речі неважко, адже такий підхід в оцінці української трагедії путінська Росія успадкувала від "демократичної" Росії доби президента Б. Єльцина. Уже восени 1991 р., коли у Свердловську (нині – Єкатеринбург) відбувся останній Всесоюзний симпозіум з проблем аграрної історії, російські історики не заперечували голоду в Україні, але категорично відхиляли його антиукраїнську спрямованість. Перша спроба на офіційному рівні переконати російську сторону в тому, що голодомор 1932–1933 рр. в Україні був умисною акцією сталінського Кремля для упокорення незгодних із його політикою українців, датується травнем 1993 р. Тоді посольство України в Росії організувало інформаційно-аналітичну конференцію "Голодомор 1932–1933 рр.: трагедія та застереження". Українські вчені, політики та журналісти говорили про терор голодом, застосований Кремлем проти України, російські – стверджували, що сталінські репресії були позбавлені національного забарвлення. Тільки колишній дисидент, на той час – голова комісії з прав людини Верховної Ради Російської Федерації С. Ковальов знайшов у собі мужність сказати, звертаючись до української сторони: "Вибачте нас!" [74].

Чим пояснити стриманість російських учених у питанні про геноцид? Вочевидь тим, що міжнародне співтовариство щораз

активніше використовує в повсякденному житті "Конвенцію про попередження злочину геноциду і покарання за нього" від 9 грудня 1948 р. Зокрема, у міжнародному форумі "Запобігання геноциду: загрози та відповідальність", який відбувся у Стокгольмі в січні 2004 р. брали участь керівники багатьох держав. Ключовими були такі питання: політичні, ідеологічні, економічні та соціальні корені насильства, пов'язаного з геноцидом; механізми запобігання та реагування на міжнародному рівні на загрозу геноциду; використання дипломатичних, гуманітарних, економічних і силових механізмів запобігання геноциду.

Звичайно, якщо Росія бажає успадкувати здобутки радянської епохи (передусім статус космічної, ракетно-ядерної, великої держави тощо), вона має успадкувати й увесь той негатив, що супроводжував радянську тоталітарну державу. Натяк на таку "повинність" зробив ще 2004 р. Європейський парламент, коли визнав актом геноциду депортацію чеченців у 1944 р. Однак мало хто хоче без крайньої необхідності успадковувати навіть моральну відповідальність за злочини попередніх режимів, тому Кремль є рішучим противником визнання українського Голодомору геноцидом.

Українська дослідниця О. Пахльовська вважає, що Росія не визнає відповідальних за Голодомор, зокрема й тому, що не визнає відповідальних загалом за комунізм. "Чи щось міняє той факт, – зауважує дослідниця, – що ця ідеологія "амортизована" фальшивими ідеологемами "світової революції", "інтернаціоналізму" тощо? Генеалогічно вона є крайнім виявом російського імперіалізму, як нацизм – імперіалізму німецького. Так що міра та зміст відповідальності – однаковий. Проте саме там, де йдеться про усвідомлення цієї відповідальності, і починаються розбіжності. І це є розбіжність між історією як побудовою критичної пам'яті в культурі європейській – та історією як побудовою апологетичної пам'яті в культурі, що протиставляє себе європейським цінностям. Ось тому в Європі, – констатує вчена, – загалом сформувалася посттоталітарна історіографія, що має свою категоричну автономію від системи влади. А в Росії постійно переписується історія залежно від ідеологічних орієнтацій керівництва держави" [192].

Як і за часів Російської імперії, автори сучасних російських підручників з історії наполягають на особливій місії, що її

виконувала і виконує Росія у XIV–XXI ст. Відтак, зазначають українські історики І. Гирич і О. Радзивілл, "читач має зробити висновок, що до російської історії не можна підходити з мірками цивілізованої Європи і західного світу. Цим фактично проголошується теза про існування двох – чи багатьох – історичних правд" [43]. Останні підручники "трактують історію Росії з позиції сили, виправдовують мілітаризм й агресивні устремління російської держави. Вони містять ксенофобські трактування, демонізують інші нації, формуючи образ ворога, чим фактично відтворюють стару біполярну модель світу часів Й. Сталіна – Л. Брежнєва. Російські шкільні автори використовують метод подвійних стандартів (те, що добре для росіян – погано для неросіян). Приклад – ставлення до колабораціонізму як явища під час Другої світової війни. Безапеляційно стверджується принципова відмінність колабораціонізму в Радянському Союзі і Німеччині. Проте яка принципова відмінність між колабораціоністами росіян, поляком Б. Бєрутом й угорцем М. Ракоші та колабораціоністами німців – угорцем Салаші і словаком Гахою? Термін "колабораціонізм" давно став молотом для побивання людей, незгодних зі сталінщиною/радянщиною" [43].

Не позбавлена від певних "відступів" і не є ідеалом у ставленні до проблематичного минулого і Європа (ЄС), яку згадують як зразок успішного мирного співіснування між колишніми ворогами. І все ж, у той час, коли, на думку російського історика Ю. Афанасьєва, "Європа стурбована тим, як подолати реалії європейського минулого, як від них піти, то Росія – тим, як до реалій "війни світів" повернутися, як їх відшукати в нових умовах" [4]. Відшукали, у 2008 р. за мовчазної згоди Заходу Російська Федерація фактично відторгнула від міжнародно визнаної території Грузії, відповідно, Абхазію і Південну Осетію, а 2014 р., скориставшись проголошеною РФ і США політикою "перезавантаження", Кремль анексував український Крим і розпочав збройну агресію проти України на Донбасі.

Цим діям Москви передувала відповідна робота російських спецслужб, які цілеспрямовано працювали із проросійськи налаштованими представниками владної еліти України і решти країн СНД з тим, щоб спрямувати владу цих держав на конфронтаційний шлях

у взаєминах із Заходом. Якщо для режиму президента Білорусі О. Лукашенка цей підхід не є чимось новим, то у владній верхівці України такі тенденції виявилися після перемоги на президентських виборах 2010 р. проросійського кандидата В. Януковича. Темою для обґрунтування цього повороту в політиці пам'яті в Україні було обрано сталінську добу радянської історії й, зокрема, питання про внесок СРСР у перемогу над німецьким нацизмом.

Так, навесні 2010 р., напередодні 65-ліття закінчення Другої світової війни в Європі, з подачі офіційного Кремля "нова" влада в Україні в особі президента та призначеного ним Кабінету міністрів за посередництва підконтрольних їм засобів масової інформації здійснила спробу підмінити виважений історичний аналіз наслідків тієї жахливої війни для українського народу заяложеним ще за радянської доби міфом про "велику перемогу". Неукраїнська за своїм персональним складом та ціннісними орієнтирами влада України запропонувала українцям забути про понад 10-мільйонні людські втрати, руйнацію народногосподарського комплексу, втрачені ілюзії щодо пом'якшення репресивної політики більшовицького тоталітарного режиму і втішатися спільним парадом перемоги за участю російських і білоруських вояків у Києві під червоними стягами "спочилого в Бозі" СРСР та портретами його кривавого диктатора Сталіна.

Усі ці дії не надто стурбували б національно свідомих громадян України, якби за ним не приховувалася цілеспрямована ідеологічна кампанія Кремля, метою якої є дискредитація політики відновлення української національної пам'яті, активно впроваджуваної після Помаранчевої революції 2004 р. третім президентом України В. Ющенком. У перші 50 днів свого урядування президент України у 2010–2014 рр. В. Янукович та його команда піддали ревізії, всупереч Конституції і законам Української держави, практично всі найвагоміші здобутки в цій царині, запропонувавши натомість повернути національну пам'ять українців на радянські (читай – російські) рейки. Розпочато ж ревізію із заперечення Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду українського народу, мовчазної згоди владної верхівки на встановлення пам'ятника кату українського та інших народів СРСР Сталіну в Запоріжжі, та домовленості міністрів освіти України

та Росії про спільний урок пам'яті до Дня перемоги, під час якого рекомендовано зосередитися на "героїчних сторінках спільної історії країн СНД".

Спрямовуючи історичну пам'ять українців про події Другої світової війни в русло радянського міфу про вирішальний внесок народів Радянського Союзу в перемогу над нацизмом, проросійська влада, що клялась у своїй відданості курсу України на євроінтеграцію, насправді прагнула віддалити на невизначений час Україну від перспективи членства у Європейському Союзі. Адже одним із вагомих чинників вступу до ЄС є внутрішня консолідація українського суспільства. Досягти цієї мети можна лише за умови формування національної та історичної пам'яті, не спотвореної ідеологічним міфами та нашаруваннями.

ВИСНОВКИ

Таким чином, у монографії зібрано науковий доробок представників різних соціогуманітарних галузей, що є комплексним підходом аналізу відносин України та Євросоюзу у форматі асоціації. У цьому контексті авторський колектив представляє політичну, історичну, економічну, правову й інформаційну сфери знань, що тим самим дозволяє найбільш детально і всебічно вивчити зазначену проблематику.

Авторами широко розглянуто питання еволюції Євросоюзу у сфері зовнішньої політики, зокрема і щодо України, політики, безпеки й оборонної співпраці між його учасниками. Важливим у цьому напрямі є вплив чинника Російської Федерації на безпекову ситуацію в об'єднаній Європі, трансатлантичну єдність та головно на Україну, що визначила євроатлантичний вектор своєї зовнішньої політики як пріоритетний. Саме підписання Києвом угоди про асоціацію з ЄС призвело до тектонічного зсуву у системі європейської та глобальної безпеки та спричинило тим самим жорстку геополітичну турбулентність на стику європейського та євразійського (пострадянського) просторів.

Можна стверджувати, що український євроінтеграційний чинник зумовив прискорення трансформації транзитивного світопорядку та перехід до нової світ-системи, сутність якої поки віддалена від раціонального сприйняття, розуміння й осмислення. Доведено, що системна глобальна криза викликана діями Росії, зумовлює пошук усіма міжнародними акторами алгоритму з її виходу – передусім за участі провідних світових геополітичних гравців, таких як США і НАТО, а також міжнародних організацій на кшталт ООН, ОБСЄ, РЄ тощо. Обґрунтовано, що Україні з метою успішного протистояння російській агресивній стратегії варто зміцнювати власну правосуб'єктність на міжнародній арені

задля формування геополітичної альтернативи розвитку країн пострадянського простору.

Окремо висвітлено гуманітарну сферу відносин України з Європейським Союзом. Надзвичайно важливими чинниками розуміння зближення України з об'єднаною Європою на тлі цивілізаційної близькості є входження нашої держави у спільний простір пам'яті європейських народів, які разом з Україною пережили надзвичайно важкі етапи своєї історії, пов'язані з тоталітарним минулим та Другою світовою війною. Не залишився поза увагою науковців і такий ключовий момент, як формування спільного інформаційного простору між Україною та ЄС, зокрема через упровадження суспільного мовлення в Україні та приватизацію друкованих ЗМІ, що є одним з аспектів угоди про асоціацію з ЄС. Не менш важливою на цьому тлі є виважена державна інформаційна політика України, що служить інструментом формування громадської думки на шляху до євроінтеграції України.

Загалом же праця буде важливою у виробленні світоглядної картини як серед наукових кіл, так і широкого загалу щодо розуміння нагальності потреби зближення України з євроатлантичними структурами, кінцевою метою якого є набуття повноправного членства в ЄС. Адже лише формування адекватної та виваженої громадської позиції дозволить максимально скоротити тернистий шлях Української держави до омріяної об'єднаної Європи та знизити ступінь загроз і викликів, що постають на тлі нинішніх геополітичних трансформацій.

У справі протистояння загрозам, що спіткали сучасний світ, багато залежатиме не лише від традиційних переваг потужності діючих у міжнародному середовищі акторів, але й від культивування ними певних етичних норм і соціальних впливів та розв'язання проблеми контролю й управління інформаційного середовища, яке також може бути змінено при визнанні, що сучасна інформаційна зброя суперечить стандартам безпеки.

Перевагою євроінтеграції є її внутрішній вимір, тобто, глибокі реформи, яких так очікують українці у всій країні. Боротьба з корупцією, реформа силових структур, системи охорони здоров'я, децентралізація влади – ці й інші елементи прямо пов'язані з європейським курсом, і це потрібно постійно пояснювати.

Більше того, кожен українець має дізнаватися з інформаційних посилів, що та чи інша реформа означатиме для нього особисто.

Отже, успіх на шляху просування України цим курсом та надання відносинам Україна – Європейський Союз якісно нового статусу значною мірою залежатиме від здійснення державної інформаційної політики.

Загроза терористичних атак з боку іноземців-мусульман змусила певні країни ЄС розпочати лібералізацію своєї політики щодо мігрантів зі Східної Європи, значно спростивши процедуру отримання довготермінових робочих віз для висококваліфікованих фахівців з України з рідкісними спеціальностями. Питання короткотермінових поїздок українців до Європи без візи, що стало одним із головних міграційних питань у відносинах України з ЄС, убачається вичерпаним, оскільки не може спричинити значного зростання рівня нелегальної міграції. Крім цього, безвізовий режим може також поліпшити ситуацію із циклічною міграцією, завдяки чому українські мігранти зможуть подорожувати до ЄС на короткі проміжки часу та мігранти, що подорожують до Європи на триваліші періоди, зможуть повертатися до України частіше. Це посилить зв'язки українських трудових мігрантів за кордоном з батьківщиною. Водночас немає підстав вважати, що такий режим спричинить очікуване різке збільшення кількості трудових мігрантів з України, оскільки для легального працевлаштування в державах ЄС українцям потрібна робоча віза. Більше того, після встановлення безвізового режиму прогнозується розвиток туризму та зміцнення економічних зв'язків, що може позитивно позначитися на можливості подальшої інтеграції, як-от, створенні митного союзу між Україною та ЄС.

Надання Україні асоційованого членства фактично позбавляє Росію важелів залучення Києва до ЄАЕС. Росія, ціною значних економічних втрат, намагається утримати Україну у сфері власних стратегічних інтересів, незважаючи на мінімальні шанси на перемогу у цьому змаганні із колективним Заходом. Особливої ваги питання збереження геополітичного впливу РФ над Україною набуло після подій 2014 р., відомих як Революція гідності. Перегляд і зміна кордонів суверенної держави шляхом анексії Кримського півострова та подальшого розпалювання "гібридного

конфлікту" у південно-східних регіонах України стали справжнім викликом, який Росія кинула Заходу. Можна стверджувати, що проектування впливу на Україну визначатиме майбутнє не лише євразійського простору але й багато в чому світового порядку.

Наразі асоціація з Євросоюзом стала головним форматом, що визначає подальші напрями розвитку нашої держави загалом, та її правової системи, зокрема. Насамперед ідеться про значне посилення впливу права Євросоюзу на правову систему України, особливо у сферах, охоплених ЗВТ, де УА передбачає чіткі зобов'язання України поступово наближувати власне законодавство до норм і стандартів ЄС. Внаслідок його виконання відбуватиметься модернізація норм діючого українського законодавства на основі aquis ЄС, що призводитиме до європеїзації законодавства України.

При цьому в УА закладено чітку обумовленість лібералізації торговельних відносин своєчасністю, повнотою і якістю наближення українського законодавства до acquis ЄС. Угода передбачає дієвий механізм контролю за виконанням Україною взятих зобов'язань, у тому числі здійснення постійного оцінювання з боку інститутів ЄС стану виконання Україною заходів щодо гармонізації законодавства, включаючи аспекти впровадження та правозастосування.

Через це імплементація Угоди є надважливим і водночас надскладним завданням, що потребує спеціальної уваги та злагодженої роботи від усіх гілок влади. Очевидно успішна імплементація УА неможлива без створення Україною дієвого національного організаційно-правового механізму, покликаного забезпечувати правові й інституційні засади реалізації Угоди.

Наразі перед Україною стоять надскладні завдання з гармонізації законодавства до acquis ЄС. Однак у перспективі виробництво українських товарів за вимогами європейського законодавства має полегшити їхній доступ на ринки інших країн світу.

Суттєвим фактором, що, безумовно, впливатиме на розвиток відносин України з усім Євросоюзом, та Великою Британією зокрема, стане подальша доля "Brexit". Україна повинна вже зараз опрацьовувати можливі варіанти правового регулювання відносин із Великою Британією після "Brexit".

Таким чином, нині практична реалізація УА стала чинником, що визначає подальші напрями розвитку українського правопорядку. Завдяки передбаченим УА зобов'язанням європеїзація законодавства стає системним правовим явищем, що забезпечує інтеграцію України із внутрішнім ринком ЄС та визначає напрям розвитку всієї правової системи України.

І, насамкінець, слід зауважити: автори монографії сподіваються, що їхня праця буде важливою у виробленні світоглядної картини як серед наукових кіл, так і широкого загалу щодо розуміння нагальності потреби зближення України з євроатлантичними структурами, кінцевою метою якого є набуття повноправного членства в ЄС. Адже лише формування адекватної та виваженої громадської позиції дозволить максимально скоротити тернистий шлях Української держави до об'єднаної Європи та знизити ступінь загроз і викликів, що постають на тлі новітніх геополітичних трансформацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акуленко Л. Початок режиму вільної торгівлі з ЄС. Які зміни чекають на український бізнес [Електронний ресурс] / Л. Акуленко, О. Бровко, В. Микуляк // Європейська правда. – 26 листопада 2015. – Режим доступу : http://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/11/26/7041241.

2. Алпатов М. В. Этюды по истории западноевропейского искусства / М. Алпатов. – М. : Изд-во Академии художеств СССР, 1963. – 423 с.

3. Андрощук Г.О. Інноваційна політика європейського Союзу / Г.О. Андрощук, Р.Є. Еннан // Наука та інновації. – 2009. – Т. 5. – № 5. – С. 85–97.

4. Афанасьев Ю. Мы – не рабы? (Исторический бег на месте: "особый путь" России) [Электронный ресурс] / Ю. Афанасьев. – 2009. – 19 с. – Режим доступу : https://www.litmir.me/bd/?b=95046.

5. Бек У. Что такое глобализация? / У. Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.

6. Белов Г.А. Тысяча лет франко-русских отношений (Выставка архивных документов в Париже) / Г.А. Белов // Исторический архив. – 1960. – № 5. – С. 173–179.

7. Березовська І.А. Актуальні проблеми викладання права ЄС в Україні / І.А. Березовська // Матеріали українсько-польської міжнародної наукової конференції "Класичний університет у контексті викликів епохи (Classic University in the Context of Challenges of the Epoch)", 22–23 вересня 2016 р., м. Київ. – К., 2016. – С. 141–143.

8. Березовська І.А. Гармонізація законодавства України щодо технічних стандартів з правом Євросоюзу в контексті Угоди про асоціацію / І.А. Березовська // Право України – К., 2013. – № 8. – С. 184–200.

9. Березовська І.А. Концепція прозорості в угоді про асоціацію між Україною та Європейським Союзом / І.А. Березовська // Право України. – К., 2015. – № 8. – С. 53–64.

10. Березовська І.А. Правові інструменти реалізації зони вільної торгівлі України з Європейським Союзом / І.А. Березовська // Право України. – К., 2016. – № 4. – С. 35–45.

11. Березовська І.А. Реформування українського законодавства щодо виробництва ветеринарних препаратів у світлі асоціації України з ЄС / І.А. Березовська // Науково-технічний бюлетень Державного науково-дослідного контрольного інституту ветеринарних препаратів та кормових добавок і інституту біології тварин. – Л., 2017. – Вип. 18. – № 2.– С. 503–510.

12. Березовська І.А. Угоди про асоціацію в праві Європейського Союзу / І.А. Березовська // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К., 2014. – Вип. 121, ч. І. – С. 147–156.

13. Беррес Л. Украина пугает нестрашными санкциями / Л. Беррес // Московский комсомолец. – 2014. – № 167. – С. 2.

14. Бецко Г. Роль громадського мовлення у демократичних суспільствах (фрагменти) [Електронний ресурс] / Галина Бецко. – Режим доступу : http://www. mediareform.com.ua/docs/becs.doc (13.07.2014).

15. Бжезинский З. Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы) / З. Бжезинский ; пер. з англ. О.Ю. Уральской. – М. : Междунар. отношения, 1998. – 256 с.

16. Бжезинский З. Характер игры меняется. Запад принимает твердую позицию по России [Электронный ресурс] / З. Бжезинский. – Режим доступа : http://obozrevatel.com/politics/31597-bzhezinskij-harakter-igryi-menyaetsya-zapad-sejchas-prinimaet-tverduyu-pozitsiyu-po-rf.htm.

17. Білозубенко В.С. Зміст і механізм реалізації інноваційної політики Європейського Союзу / В.С. Білозубенко // Вісник Хмельницького нац. ун-ту. – 2010. – № 4. – Т. 4. – С. 162–166.

18. Богачевська І.В. Академічна мобільність як фактор інтеграції України у світовий науково-освітній простір [Електронний ресурс] : аналіт. записка Національного інституту стратегічних досліджень / І.В. Богачевська, С.І. Здіорук. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/articles/1421.

19. Богдан Н.И. Инновационная политика Европейского Союза: новые тенденции / Н.И. Богдан // Белорусский экономический журнал. – 2003. – № 4. – С. 87–97.

20. Бондаренко К. Навіщо Путіну Україна [Електронний ресурс] / К. Бондаренко / ТСН: аналітика. – 29 квітня 2014. – Режим доступу : http://tsn.ua/analitika/navischo-putinu-ukrayina-347542.html.

21. Борщевський В.В. Стратегія економічної інтеграції України: зона вільної торгівлі VS митний союз? / В.В. Борщевський // Стратегія розвитку України. Економіка, соціологія, право. – 2011. – Т. 1. – № 4. – С. 29–32.

22. Брижань І.А. Роль та необхідність підтримки кластерів для підвищення регіональної конкурентоспроможності [Електронний ресурс] / І.А. Брижань, А.О. Єрмакова // Вісник Хмельницького національного університету. Серія: Економічні науки. – 2012. – № 1. – С. 265–269. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/ old_jrn/ Soc_Gum/Vchnu_ekon/2012_1/265-269.pdf.

23. Будкін В.С. Геополітичні та геоекономічні наслідки російсько-українського конфлікту / В.С. Будкін // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2014. – Вип. 121. – Ч. I. – С. 201–209.

24. Бульвінський А.Г. Позиція Росії щодо європейського вектору модернізації України (на прикладі полій 2013 р.) / А.Г. Бульвінський // "Третя хвиля" демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності : зб. наук. праць. / за заг. ред. П.М. Рудякова. – К. : Вид-во "Фенікс", 2015. – С. 362–372.

25. Бураковський І. Біла книга. Як реалізувати експортний потенціал України за умов глобалізації. Пропозиції щодо політики сприяння розвитку українського експорту / І. Бураковський та ін. – К. : Інститут економічних досліджень і політичних консультацій, АО "АФ "Сергій Козьяков та Партнери", 2014. – 133 с.

26. В ЄС заявили, що не готові визнати присутність військ РФ на Донбасі через брак інформації [Електронний ресурс] // Інформаційне агентство УНІАН. – 2014. – 14 листоп. – Режим доступу : https://www.unian.ua/politics/1009408-v-es-zayavili-scho-ne-gotovi-viznati-prisutnist-viysk-rf-na-donbasi-cherez-brak-informatsiji.html.

27. В МИД Британии заявили, что после Brexit Киев и Лондон могут подписать более выгодное торговое соглашение [Электронный ресурс] // Гордон.ua. – 20 сентября, 2017. – Режим доступа :

http://gordonua.com/news/money/v-mid-britanii-zayavili-chto-posle-brexit-ukraina-i-velikobritaniya-mogut-podpisat-bolee-vygodnoe-torgovoe-soglashenie-208091.html

28. В Україні за два роки заборонили трансляцію 73 російських каналів [Електронний ресурс] / ZIK. – 2016. – 6 верес. – Режим доступу : http://zik.ua/news/2016/09/06/v_ukraini_za_dva_roky_zaboronyly_translyatsiyu_73_rosiyskyh_kanaliv_840062.

29. В Україні розпочала роботу місія ЄК щодо оцінки системи держконтролю з моніторингу залишків ветпрепаратів у тваринах і тваринницькій продукції [Електронний ресурс] / Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів і захисту споживачів. – 05.09.2016. – Режим доступу : http://www.consumer.gov.ua/News/344/V_Ukraini_rozpochala_robotu_misiya_EK_shchodo_otsinki_sistemi_derzhkontrolyu_z_monitoringu_zalishkiv_vetpreparativ_u_tvarinakh_i_tvarinnitskiy_produktsii.

30. Васильев В. Шевцова: "Внешняя политика для Кремля стала инструментом решения внутренних задач" [Электронный ресурс] / В. Васильев // Голос Америки. – 22 июля 2015. – Режим доступа : http://www.golos-ameriki.ru/content/shvetsova-criticizes-kremlin/2872997.html.

31. Верховна Рада України: офіційний веб-портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://rada.gov.ua.

32. Вєдєнєєв Д.В. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 рр. : монограф. / Д. Вєдєнєєв, Д. Будков. – К. : К.І.С., 2006. – 312 с.

33. Вивчення стану розвитку медіа в Україні у 2016 р. [Електронний ресурс] // Всеукраїнське соціологічне дослідження міжнародної організації Internews Network в рамках проекту USAID "У-Медіа". – Sep. 15, 2016. – Режим доступу : http://www.slideshare.net/umedia/usaid-umedia-annual-media-consumption-survey.

34. Виробництво основних видів продукції тваринництва за регіонами у 2015 р. [Електронний ресурс] // Україна у цифрах 2015 : стат. зб. / за ред. І.М. Жук. – К. : Державна служба статистики України, 2016. – Режим доступу : http://istmat.info/files/uploads/53010/ukraina_v_cifrah_2015.pdf.

35. Відносини Україна – ЄС: факти, дати, події, учасники [Електронний ресурс] // Європейська інтеграція України. – 2014. – 17 берез. – Режим доступу : http://eu4ukr.wixsite.com/europeanchoice/ukraine-eu.

36. Военная доктрина Российской Федерации (утв. Президентом РФ 25.12.2014 № Пр-2976) [Электроннй ресурс]. – Режим доступа : http://www.kremlin.ru/events/president/news/47334.

37. Восемь стран ЕС против Северного потока-2 [Электронный ресурс] // Корреспондент.net. – 17 марта 2016. – Режим доступа : http://korrespondent.net/ukraine/politics/3647702-vosem-stran-es-protyv-severnoho-potoka-2.

38. Вплив очікуваної вартості на результат аукціону [Електронний ресурс] / О. Степанюк / Research paper в рамках проекту "Прозорість та підзвітність у державному управлінні та послугах". – К. : Центр вдосконалення закупівель Київської школи економіки, 2017. – 46 с. – Режим доступу : http://cep.kse.org.ua/article/Vplyv-ochikuvanoyi-vartosti-na-rezultat-auktsionu/pdf.pdf.

39. Выступление Владимира Путина по вопросу принятия Крыма в состав России [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://portal-kultura.ru/articles/person/32534-vystuplenie-vladimira-putina-po-voprosu-prinyatiya-kryma-v-sostav-rossii.

40. Габриэлян Е. Тимоти Снайдер: "Цель Путина – разрушить украинскую государственность" [Электронный рессурс] / Е. Габриэлян / Rfi на русском. – 31-03-2014. – Режим доступа : http://ru.rfi.fr/ukraina/20140331-timoti-snaider-tsel-putina-razrushit-ukrainskuyu-gosudarstvennost.

41. Газета "Вести" "від'єднала" Крим від загальної площі України [Електронний ресурс] // Zaxid.net. – 21 серп. 2015. – Режим доступу : http://zaxid.net/news/showNews.do?gazeta_vesti_vidyednala_krim_vid_ zagalnoyi_ploshhi_ukrayini&objectId=1362801.

42. Герасимов В. Ценность науки в предвидении / В. Герасимов // Военно- промышленный курьер. – 2013. – № 8 (476), 27 февраля – 5 марта. – С. 2–15.

43. Гирич І. Новий російський Сталін, або конструктори "щасливого минулого" [Електронний ресурс] / І. Гирич, О. Радзивілл // Дзеркало тижня. – 19 верес. 2008. – № 35. – Режим доступу : https://dt.ua/SOCIETY/noviy_rosiyskiy_stalin,_abo_konstruktori_schaslivogo_minulogo.html.

44. Гібридна війна Росії – виклик і загроза для Європи [Електронний ресурс] // Національна безпека і оборона. – 2016. – № 9–10 (167–168). – С. 2–16. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD167-168_2016_ukr.pdf.

45. Гнатюк С.Л. Відновлення національного телерадіомовлення на окупованих і звільнених територіях сходу України / С.Л. Гнатюк // Стратегічні пріоритети. Серія "Політика". – 2016. – № 1 (38). – С. 73.

46. Головатюк Е. Торг уместен. Зачем Украине покупать российский газ [Электронный ресурс] / Е. Головатюк // ЛІГАБізнесІнформ. – 10.06.2016. – Режим доступа : http://biz.liga.net/all/tek/stati/3397843-torg-umesten-zachem-ukraine-pokupat-rossiyskiy-gaz.htm.

47. Головченко В.І. Українське питання в роки Першої світової війни / В. Головченко, В. Солдатенко. – К. : Парламентське видавництво, 2009. – 448 с.

48. Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів / упоряд. Р.Я. Пиріг. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1990. – 605 с.

49. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні : док. і мат. / упоряд. Р. Я. Пиріг. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – 1125 с.

50. Гольцов А.Г. Геополітика Російської Федерації в пострадянському просторі / А.Г. Гольцов // Наукові праці МАУП. – 2015. – Вип. 44 (1). – С. 18–25.

51. Гончар М. Гибридная война в Восточной Европе. Невоенное измерение. Энергетический компонент [Электронный ресурс] / М. Гончар, А. Чубик, О. Ищук. – К. : Центр глобалистики "Стратегия XXI", 2014. – 34 с. – Режим доступа : https://geostrategy.org.ua/images/RU_CERI_fin_fin.pdf.

52. Гончар М. Гибридная война Кремля против Украины и ЕС: энергетический компонент [Электронный ресурс] / М. Гончар, А. Чубик, О. Ищук // Зеркало недели. – 2014. – 23–31 октября. – Режим доступа : http://gazeta.zn.ua/energy_market/gibridnaya-voyna-kremlya-protiv-ukrainy-i-es-energeticheskiy-komponent-_.html.

53. Горбулин В. 2017-й: продолжение следует [Электронный ресурс] / В. Горбулин // Зеркало недели. – 2016. – 2–9 июля. –

Режим доступа : https://zn.ua/internal/2017-y-prodolzhenie-sleduet-cennostnye-resursy-voyny-i-mira-ukrainskiy-format-_.html.

54. Горбулін В. "Гібридна війна" як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу [Електронний ресурс] / В. Горбулін // Дзеркало тижня. – 2015. – 23 січ. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu-_.html.

55. Горбулін В.П. Інтеграційні процеси та розвиток країн Центральної і Східної Європи [Електронний ресурс] / В.П. Горбулін // НІСД: Геополітика і геостратегія. – Режим доступу : http://old.niss.gov.ua/book/journal/geopol.htm#b1.

56. Горизонт 2020 [Електронний ресурс] // Національний інформаційний центр зі співробітництва з ЄС у сфері науки і технологій. – Режим доступу : http://www.fp7-ncp.kiev.ua/index.php/uk/2020.

57. Горизонт 2020. Наука ближче до суспільства [Електронний ресурс] // Національний інформаційний центр зі співробітництва з ЄС у сфері науки і технологій. – Режим доступу : http://www.fp7-ncp.kiev.ua/assets/Horizont_2020/HORIZON-20201.pdf.

58. Горизонт 2020. Пріоритети [Електронний ресурс] / Національний інформаційний центр зі співробітництва з ЄС у сфері науки і технологій. – Режим доступу : http://www.fp7-ncp.kiev.ua/assets/Horizont_2020/HORIZON2020priorities.pdf.

59. Господарський Кодекс України від 16.01.2003 р. [Електронний ресурс] // Голос України від 14.03.2003. – № 49. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/436-15.

60. Грушевський М.С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський ; редкол. : П.П. Сохань (гол.) та ін. Т. 2: XI–XIII вік. – К. : Наукова думка, 1992. – 640 с.

61. Грушевський М.С. На порозі нової України: Гадки і мрії / М.С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – 128 с.

62. Інформаційна політика України: європейський контекст / Л.В. Губерський, Є.Є. Камінський, Є.А. Макаренко та ін. – К. : Либідь, 2007. – 360 с.

63. Гусаров В. Информационные акценты новой Военной доктрины Кремля [Электронный ресурс] / В. Гусаров // Информационное сопротивление. – 09.01.2015. – Режим доступа : http://sprotyv. info/ru/news/11034-informacionnye-akcenty-novoy-voennoy-doktriny-kremlya.

64. Гусаров В. Кремль розпочав нову інформаційну операцію проти України [Електронний ресурс] / В. Гусаров / MediaSapiens. – 04 верес. 2014. – Режим доступу : http://osvita.mediasapiens.ua/ ethics/manipulation/kreml_rozpochav_novu_informatsiynu_operatsiyu_proti_ukraini_ekspert.

65. Дацюк А. Український вектор геополітики Росії: Передумови війни. Частина 2 [Електронний ресурс] / А. Дацюк / 112.ua. – 13 січня 2015. – Режим доступу : http://ua.112.ua/statji/ukrainskyi-vektor-heopolityky-rosii-peredumovy-viiny-chastyna-2-171814.html.

66. Де нас видно [Електронний ресурс] / Телеканал "До ТеБе" : Донецька РД НСТУ. – Режим доступу : https://www.dotb.dn.ua/de-nas-vidno.

67. Денисюк В. Високі технології і високонаукоємні галузі – ключові напрями в інноваційному розвитку / В. Денисюк // Економіст. – 2004. – № 5. – С. 76–81.

68. Дехтяренко А. Почему война на Донбассе не заканчивается: выводы частной разведки США [Электронный ресрс] / А. Дехтяренко // Апостроф. – 19 июня 2015. – Режим доступа : http://ukrrudprom.ua/digest/Pochemu_voyna_na_Donbasse_ne_zakanchivaetsya_vivodi_chastnoy_raz.html.

69. Діяльність органів державної влади в сфері інформаційної політики та регуляції медіа : моніторинговий звіт (І півріччя 2016). – К. : Детектор Медіа. – 36 с.

70. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 14 січня 1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_006.

71. Доктрина інформаційної безпеки України (2017 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.president.gov.ua/documents/472017-21374.

72. Донцов Д. Твори. Т. 1: Геополітичні та ідеологічні праці / Д. Донцов. – Л. : Кальварія, 2001. – 488 с.

73. Дорош М. Суспільному мовнику мають довіряти громадяни всієї України – від заходу до сходу [Електронний ресурс] / М. Дорош / Сайт "Суспільне мовлення" – проект ГО "Детектор медіа". – 04.07.2014. – Режим доступу : http://stv.detector.media/kontent/movlennya/suspilnomu_movniku_mayut_doviryati_gromadyani_vsiei_ukraini_vid_zakhodu_do_skhodu.

74. Дорошко М.С. Тема голодомору 1932–1933 років в українсько-російських відносинах / М.С. Дорошко // Актуальні проблеми міжнародних відносин : зб. наук. праць. – К. : Інститут міжнародних відносин Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка, 2008. – Вип. 74. – Ч. І. – С. 27–30.

75. Дорошко М.С. Митний союз і Єдиний економічний простір як російські геополітичні проекти / М.С. Дорошко // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2011. – Вип. 17. – С. 66–69.

76. Дробинский А.И. Русь и Восточная Европа во французской средневековой поэзии / А.И. Дробинский // Исторические записки. – М. : Изд-во АН СССР, 1948. – Т. 26. – С. 95–127.

77. Економічна складова Угоди про асоціацію між Україною та ЄС: наслідки для бізнесу, населення і державного управління [Електронний ресурс] / за ред. І. Бураковського та В. Мовчан. – К. : Ін-т екон. дослідж. та політ. Консультацій. – 2014. – С. 106–108. – Режим доступу : https://www.eurointegration.com.ua/files/a/2/a2732e1-economic-ied.pdf.

78. Екс-посол США розповів, яким чином Путін хоче підняти роль Росії у світі [Електронний ресурс] // Главком. – 10 січ. 2017. – Режим доступу : http://glavcom.ua/news/eks-posol-ssha-rozpoviv-yakim-chinom-putin-hoche-pidnyati-rol-rosiji-u-sviti-391939.html.

79. Європа та її болісні минувшини / авт.-упоряд. Ж. Мінк і Л. Неймайєр у співпраці з П. Боннаром ; пер. із франц. Є. Марічева. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 272 с.

80. Європейські стандарти у галузі суспільного мовлення / за ред. Т.С. Шевченка, О.А. Сушко. – К. : Тютюкін, 2010. – 264 с.

81. ЄС – Україна: Європейський порядок денний реформ (неофіц. пер.) [Електронний ресурс] // European Union External Action. – 4 лип. 2014 р. – 43 с. – Режим доступу : http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/eu_ua/ear_04072014_in_ukrainian.pdf.

82. ЄС і Україна. Програми технічної допомоги : мат. Представництва Європейської комісії в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.delukr.cec.eu.int.

83. ЄС – Україна: поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі [Електронний ресурс] / Представництво ЄС в Україні. – 2014. – Режим доступу до ресурсу : http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/virtual_library/dcfta_guidebook_web.pdf.

84. Зайцев М.О. Модернізація і проблеми національної ідентичності / М.О. Зайцев // Україна в контексті євроінтеграції : мат. доп. і виступ. міжнар. наук.-теорет. конф., 1–3 груд. 2005 р. – Суми : Вид-во СумДУ, 2005. – 212 с.

85. Закон України "Про Антимонопольний комітет України" № 3659-XII від 26.11.1993 р. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 50. – Ст. 472. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3659-12.

86. Закон України "Про вищу освіту" від 01 липня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18.

87. Закон України "Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості власності засобів масової інформації, а також реалізації принципів державної політики в сфері телебачення і радіомовлення" [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2015. – № 45. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/674-19.

88. Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії дискримінації" № 1263-VII від 13 травня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1263-18.

89. Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України" № 1261VII від 13 травня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1261-18.

90. Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення прозорості діяльності Антимонопольного комітету України" № 782-VIII від 12 листопада 2015 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 51. – Ст. 473.

91. Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо визначення кінцевих вигодоодержувачів юридичних осіб та публічних діячів" від 14 жовтня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1701-18/ed20141125.

92. Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо харчових продуктів" № 1602-VII від 22 липня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1602-18.

93. Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій" № 5407-VI від 02 жовтня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 47.

94. Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про захист економічної конкуренції" щодо підвищення ефективності системи контролю за економічними концентраціями" № 935-VIII від 26 січня 2016 р. // Голос України. – 18.03.2016. – № 49.

95. Закон України "Про Державний бюджет України на 2015 р." [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/80-19.

96. Закон України "Про Державний бюджет України на 2016 р." [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/928-19.

97. Закон України "Про Державний бюджет України на 2017 р." [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1801-19.

98. Закон України "Про здійснення державних закупівель" від 10.04.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1197-18.

99. Закон України "Про державну допомогу суб'єктам господарювання" № 1555-VII від 01 липня 2014 р. [Електронний ресурс] // Офіційний вісник України. – 2014. – № 62. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1555-18.

100. Закон України "Про державну службу України" № 889-VIII від 10 грудня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/889-19.

101. Закон України "Про дію міжнародних договорів на території України" № 1953-XII від 10 грудня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1953-12.

102. Закон України "Про запобігання корупції" № 1700-VII від 14 жовтня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1700-18.

103. Закон України "Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 рр." № 1699-VII від 14 жовтня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1699-18.

104. Закон України "Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України" № 2411-VI від 1 липня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 40. – Ст. 527.

105. Закон України "Про захист від недобросовісної конкуренції" № 236/96-ВР від 07 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 39. – Ст. 181.

106. Закон України "Про захист економічної конкуренції" № 2210-III від 11 січня 2001 р. // Офіційний вісник України. – 2001. – № 7.

107. Закон України "Про захист економічної конкуренції". Коментар на основі порівняльного аналізу з правилами конкуренції Європейського Союзу" / за заг. ред. Г. Шрьотер. – К. : "Альфа-Прайм", 2006. – 440 с.

108. Закон України "Про Кабінет Міністрів України" № 794-VII від 27 лютого 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/794-18.

109. Закон України "Про міжнародні договори України" № 1323-VII від 29 червня 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1906-15.

110. Закон України "Про Національне антикорупційне бюро України" № 1698-VII від 14 жовтня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1698-18.

111. Закон України "Про поштовий зв'язок" № 2759-III від 04 жовтня 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2759-14.

112. Закон України "Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським Співтовариством про реадмісію осіб" № 116 – VI

від 15 січня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_851.

113. Закон України "Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським Співтовариством про спрощення оформлення віз" № 117 – VI від 15 січня 2008 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2008. – № 10. – С. 86.

114. Закон України "Про ратифікацію Угоди про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами" № 237/94-ВР від 10 листопада 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 46. – Ст. 415.

115. Закон України "Про режим іноземного інвестування" № 93/96-ВР від 19 березня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/93/96-%D0%B2%D1%80.

116. Закон України "Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації" № 917-VIII від 24 грудня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/917-19.

117. Закон України "Про ринок природного газу" № 329-VIII від 09 квітня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/329-19.

118. Закон України "Про стандартизацію" № 1315-VII від 05 червня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1315-18.

119. Закон України "Про судоустрій і статус суддів" № 1402-VIII від 02 червня 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1402-19.

120. Закон України "Про Суспільне телебачення і радіомовлення України" № 1227-VII від 17 квітня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1227-18.

121. Закон України "Про технічні регламенти та оцінку відповідності" № 124-VIII від 15 січня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/124-19.

122. Закон чи совість? [Електронний ресурс] // Телекритика. – Режим доступу : http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/zakon_chi_sovist.

123. Звіт про виконання Порядку денного асоціації та Угоди про асоціацію між Україною та ЄС: вересень 2014 р. – січень 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=248121015.

124. Згуровський М.З. Форсайт та побудова стратегії соціально-економічного розвитку України на середньостроковому (до 2020 року) і довгостроковому (до 2030 року) часових горизонтах / М.З. Згуровський та ін. – К. : НТУУ "КПІ", 2015. – 136 с.

125. Зовнішня політика України в умовах кризи міжнародного безпекового середовища : аналіт. доп. Серія: Національна безпека / Б.О. Парахонський, Г.М. Яворська. – К. : НІСД, 2015. – Вип. 10. – 100 с.

126. Илларионов А. Как остановить войну? [Электронный ресурс] / А. Илларионов / Выступление на слушаниях в Европарламенте. – Брюссель, 19 ноября 2014 г. – Режим доступа : http://aillarionov.livejournal.com/762248.html.

127. Интеграция научно-технической сферы Украины в мировую зкономическую систему / Ю.В. Макогон, С.Н. Кацура, М.И. Кравченко, В.В. Ходыкина. – Донецк : ИЭП НАНУ, 2003.

128. Информационно-психологическая война. Восточный фронт [Електронний ресурс] / Аргумент. – 2014-06-24. – Режим доступу : http://argumentua.com/stati/informatsionno-psikhologicheskaya-voina-vostochnyi-front.

129. Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості [Електронний ресурс] // Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи : інформац.-аналіт. мат. до фахової дискусії "Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи та виклики". – К. : Центр Разумкова, 2016. – 103 с. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf.

130. Імплементація Угоди про асоціацію між Україною та ЄС: економічні виклики та нові можливості : наук. доп. / за ред. акад. НАН України В.М. Гейця та чл.-кор. НААН України Т.О. Осташко; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2016. – 184 с.

131. Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії : аналіт. доп. [Електронний ресурс] / за заг. ред. А. Баровської – К. : НІСД, 2016. – 109 с. – Режим доступу :

http://www.niss.gov.ua/public/File/2016_nauk_anal_rozrob/inform_vukluku.pdf.

132. Какую украинскую продукцию покупают за границей и какие перспективы у экспорта в 2017 г. [Электронный ресурс] // Delo.ua. – 27 января 2017. – Режим доступа : https://delo.ua/ econonomyandpoliticsinukraine/kakuju-ukrainskuju-produkciju-pokupajut-za-granicej-i-kakie-pers-327484.

133. Караганов С. Европа и Россия: не допустить новой "холодной войны" [Электронный ресурс] // Россия в глобальной политике. – 27 апреля 2014. – № 2. – Режим доступа : http://www.globalaffairs.ru/number/Evropa-i-Rossiya-ne-dopustit-novoi-kholodnoi-voiny–16579.

134. Караганов С. Угрозы НАТО – это просто символические жесты [Электронный ресурс] / Некоммерческое партнерство "Российский совет по международным делам" (НП РСМД). – 7 июня 2014. – Режим доступа : http://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/comments/ugrozy-nato-eto-prosto-simvolicheskie-zhesty.

135. Кернасюк Ю. Молочний сектор: реалії і перспективи [Електронний ресурс] / Ю. Кернасюк // Агробізнес сьогодні. – 2015. – № 6 (301). – Режим доступу : http://www.agro-business.com.ua/ekonomichnyi-gektar/2805-molochnyi-sektorrealiii- i-perspektyvy.html.

136. Кирич І. Суспільне чи громадське? Мовлення чи телерадіомовлення? Уніфікація термінів / І. Кирич // Теле- та радіожурналістика : зб. наук. праць. – Л., 2013. – Вип. 12. – С. 98–104.

137. Кобута І.В. Аграрні аспекти створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС [Текст] / І.В. Кобута // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 4. – С. 31–38.

138. Коваль Л. Якість життя в Україні: оцінки експертів [Електронний ресурс] // Урядовий кур'єр. – 2017. – 13 квіт. – Режим доступу : https://ukurier.gov.ua/uk/articles/yakist-zhittya-v-ukrayini-ocinki-ekspertiv.

139. Кокошин А.А. О стратегическом планировании в политике / А.А. Кокошин – М. : КомКнига, 2007. – 224 с.

140. Комментарии о государстве и бизнесе [Электронный ресурс] / под ред. С.В. Алексашенко / Институт "Центр развития" НИУ "Высшая Школа Экономики". – 2014. – № 73. – 28 июня – 11 июля – 47 с. – Режим доступа : https://dcenter.hse.ru/data/2014/ 07/17/1312319203/KGB_73.pdf.

141. Конах В.К. Сучасні тенденції в захисті національних медіапросторів [Електронний ресурс] // Стратегічні пріоритети. – 2016. – №1 (38). – Режим доступу : http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/11-1472818355.pdf.

142. Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи : інформац.-аналіт. мат. до фахової дискусії 16 грудня 2016 р. "Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи та виклики" [Електронний ресурс]. – К. : Центр Разумкова, 2016. – 103 с. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ upload/Identi-2016.pdf.

143. Конституція України від 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.

144. Концепция внешней политики Российской Федерации (утв. Президентом РФ 30.11.2016 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.mid.ru/foreign_policy/news//asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248.

145. Кост П. Комунікація з власним суспільством крізь призму ризиків національній безпеці України [Електронний ресурс] / П. Кост ; Центр досліджень армії, конверсії і роззброєння. – 02 жовтня 2015. – Режим доступу : http://www.cacds.org.ua/ru/comments/566.

146. Костюченко Я.М. Правове регулювання співробітництва України та Європейського Союзу : монограф. / Я.М. Костюченко. – К. : LAT&K, 2011. – 205 с.

147. Коткин С. Вечная геополитика России [Электронный ресурс] // Россия сегодня. – 22.08.2016. – Режим доступа : http://inosmi.ru/politic/20160822/237601288.html.

148. Котляр Н.Ф. История в жизнеописаниях / Н. Котляр, В. Смолий. – Киев : Наукова думка, 1990. – 256 с.

149. Кравчук І.В. Гармонізація національних правових систем з правом ЄС / І.В. Кравчук, М.В. Парапан. – К. : Вид. Дім "Слово", 2004. – 320 с.

150. Крастев И. Новый европейский беспорядок [Электронный ресурс] / И. Крастев, М. Леонард // Россия в мировой политике. – 2014. – № 6. – Режим доступа : http://www.globalaffairs.ru/number/novyi-evropeiskii-besporyadok-17196.

151. Кудорс А. "Русский мир" – от концепции "мягкой силы" до обоснования войны [Электронный ресурс] / А. Кудорс // Россия сегодня. – 17.04.2015. – Режим доступа : http://inosmi.ru/sngbaltia/20150417/227571026.html#ixzz3XysjH8km.

152. Кузьо М. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом: особливі взаємини засновані на цінностях [Електронний ресурс]. – К. : ГО "Лабораторія законодавчих ініціатив", 2012. – 40 с. – Режим доступу : http://parlament.org.ua/upload/docs/EU-Ukraine%20Association_pdf.

153. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Ленинград : Изд-во Академии наук СССР, 1926. – Т. 1. – Изд. 2. – 286 с.

154. Лавренюк А. Наталія Микольська, заступник міністра економічного розвитку і торгівлі – торговий представник України: "Докладаємо зусиль, аби лібералізація торгівлі з ЄС не затягнулася, як безвіз" [Електронний ресурс] / А. Лавренюк // Укрінформ. – 04.03.2017. – Режим доступу : https://www.ukrinform.ua/rubric-economics/2187277-natalia-mikolska-zastupnik-ministra-ekonomicnogo-rozvitku-i-torgivli-torgovij-predstavnik-ukraini.html.

155. Лаук Е. Експертний аналіз законопроекту "Про роздержавлення комунальних та державних друкованих ЗМІ" : Проект MediaSapiens ГО "Детектор медіа" [Електронний ресурс] / Е. Лаук, Зведен Ц. ван. – 09 червня 2015. – Режим доступу : http://osvita.mediasapiens.ua/media_law/law/ekspertniy_analiz_zakonoproektu_pro_rozderzhavlennya_komunalnikh_ta_derzhavnikh_drukovanikh_zmi.

156. Липский А. Игорь Юргенс: "Развернуть страну назад невозможно. Ход истории сомнет такой алгоритм". Как Путин с Западом поссорился, почему это произошло и чем это грозит [Електронний ресурс] // Новая газета. – 14 ноября 2014 – Режим доступу : https://www.novayagazeta.ru/articles/2014/11/14/61943-igor-yurgens-171-razvernut-stranu-nazad-nevozmozhno-hod-istorii-somnet-takoy-algoritm-187.

157. Листопад О. "Скільки газет залишиться у строю?" [Електронний ресурс] // Урядовий кур'єр. – 16 березня 2016 – Режим доступу : https://ukurier.gov.ua/uk/articles/skilki-gazet-zalishitsya-u-stroyu.

158. Ліпкан В.А. Сутність гібридної війни проти України : мат. сайту ГО "Стратком" Електронний ресурс / В.А. Ліпкан. – 1.04.2016. – Режим доступу : http://stratcom.co.ua/sutnist-gibridnoyi-vijni-proti-ukrayini.

159. Лозова О. Громадські та державні ініціативи в рамках реалізації міжнародної інформаційної політики України в умовах гібридної війни [Електронний ресурс] / О. Лозова // Free Voice Information Analysis Center. – October 12, 2015. – Режим доступу : http://iac.org.ua/gromadski-ta-derzhavni-initsiativi-v-ramkah-realizatsiyi-mizhnarodnoyi-informatsiynoyi-politiki-ukrayini-v-umovah-gibridnoyi-viyni.

160. Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917–1921 рр.: на теренах постімперської Росії : монограф. / В.М. Матвієнко. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2002. – 397 с.

161. Матусова О. Від того, чим закінчиться зіткнення з ліберальною цивілізацією в Україні, залежить порядок на всьому континенті – Шевцова : мат. сайту Радіо Свобода. – 22 березня 2015. [Електронний ресурс] / О. Матусова. – Режим доступу : http://www.radiosvoboda.org/a/26911715.html.

162. Мелле О.М. Безрассудная политика США на Украине [Электронный ресурс] / О.М. Мелле / Россия сегодня. – 02.02.2015. – Режим доступа : http://inosmi.ru/russia/20150202/225984058.html#ixzz3QcDfGUut.

163. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 5 грудня 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_158.

164. Методично-нормативний посібник з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу / за ред. С.Р. Станік. – К. : Логос, 2000. – 119 с.

165. Миллер шантажирует ЕС угрозой прекратить поставки газа противникам "Турецкого потока" [Электронный ресурс] / по мат. Интерфакс. – 13 апреля 2015. – Режим доступа : http://zn.ua/ECONOMICS/miller-prigrozil-prekratit-postavki-gaza-protivnikam-tureckogo-potoka-172846_.html.

166. Митсос А. Будушее фундаментальных исследований в Европе: докл. на междунар. симпозиуме "Фундаментальные

исследования в современном инновационном процессе: организация, эффективность, интеграция" / А. Митсос // Наука и наукознавство. – 2004. – № 2. – С. 27–30.

167. Мовчан В. Кількісна оцінка варіантів регіональної інтеграції України: глибока та всеосяжна зона вільної торгівлі з ЄС чи митний союз з Росією, Білоруссю та Казахстаном. Серія консультативних робіт [PP/05/2011] [Електронний ресурс] / В. Мовчан, Р. Джуччі / Інститут економічних досліджень та політичних консультацій (ІЕД), Німецька консультативна група з питань економічних реформ. – 21.11.2011. – Берлін ; К., 2011. – 21 с. – Режим доступу : http://www.ier.com.ua/files/publications/Policy_papers/German_advisory_group/2011/PP_05_2011_ukr.pdf.

168. Мовчан В. Старий експорт у нових реаліях. Що змінилося в торгівлі з ЄС? [Електронний ресурс] / В. Мовчан // Європейська правда. – 13 берез. 2017. – Режим доступу : http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/03/13/7062896.

169. Моисеев А.А. Суверенитет государства в современном мире. Международно-правовые аспекты / А.А. Моисеев – М. : Научная книга, 2006. – 246 с.

170. Муравйов В.І. Гармонізація законодавства України з правом ЄС в рамках угоди про асоціацію між Україною та ЄС / В.І. Муравйов, Н.Б. Мушак // Віче. – К., 2013. – № 8. – С. 12–18.

171. Муравйов В.І. Зближення законодавства України з правом Європейського Союзу: сучасний стан та перспективи / В.І. Муравйов // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Міжнародні відносини. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2007. – Вип. 35–36. – С. 46–51.

172. Муравйов В.І. Питання імплементації права Європейського союзу у внутрішній правопорядок України / В.І. Муравйов // Ідея порівняльного міжнародного права: pro et contra : зб. наук. праць на честь іноземного члена НАН України та НАПрН України Уїльяма Елліотта Батлера / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, Нац. акад. правових наук України, Київський регіон. центр, Ун-т штату Пенсільванія, Укр. асоц. порівняльного правознавства. – К. ; Л. : Ліга-Прес, 2015. – 536 с.

173. Муравйов В.І. Правовий механізм реалізації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом / В. І. Муравйов // Віче. – № 8. – К., 2015. – С. 11–15.

174. Муравйов В.І. Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами (теорія і практика) / В.І. Муравйов. – К. : Академ-Прес, 2002. – 426 с.

175. Муравйов В.І. Правові інструменти реалізації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом і законодавство України / В.І. Муравйов // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2015. – № 1. – С. 90–96.

176. Муравйов В.І. Способи і механізми врегулювання спорів в угодах Європейського Союзу про асоціацію / В.І. Муравйов // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2014. – № 6. – С. 69–74.

177. Мушак Н.Б. Імплементація Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом щодо забезпечення свободи пересування громадян України територією держав – членів ЄС / Н.Б. Мушак // Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2014. – Вип. 122, ч. І. – С. 79–85.

178. На вивчення розбіжностей між Росією, Україною і Польщею дали мільйон євро [Електронний ресурс] // Тиждень.ua. – 1 берез. 2010. – Режим доступу : http://tyzhden.ua/News/11934.

179. На Карачуні запрацювала відновлена телерадіовежа [Електронний ресурс] // 5 канал. – 05.12.2016. – Режим доступу : http://www.5.ua/ekonomika/na-karachuni-zapratsiuvala-vidnovlena-teleradiovezha-132887.html.

180. Найкраща контрпропаганда – це правда! Аналіз роботи МІП за 2016 [Електронний ресурс]. – К. : Міністерство інформаційної політики, 2016. – Режим доступу : http://mip.gov.ua/files/Presentation/_MIP_2016_Year_04-01.pdf.

181. НАТО через дії Росії збирається збільшувати присутність у Чорноморському регіоні – Столтенберг [Електронний ресурс] // УНІАН. – 14 черв. 2016. – Режим доступу : http://www.unian.ua/politics/1375071-nato-cherez-diji-rosiji-rozglyadae-mojlivist-zbilshennya-prisutnosti-u-chornomorskomu-regioni-stoltenberg.html.

182. Наука і технології, співробітництво у сфері космосу [Електронний ресурс] : мат. сайту Представництва України при Європейському Союзі та Європейському Співтоваристві з атомної енергії. – Режим доступу : http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/ukraine-eu/sectoral-dialogue/science.

183. Наука, космос і технології. Українським науковцям Асоціація дозволяла б нормально працювати вдома (ІНФОГРАФІКА) [Електронний ресурс] : спільний проект Тексти.org.ua та Центр.ЮЕЙ. – 26.11.2013. – Режим доступу : http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/49950/Nauka_kosmos_i_tehnologiji_Ukrajinskym_naukovcam_Asociacija?a_srt=2.

184. О заявлении Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации "В связи с принятием Европейским парламентом резолюции, содержащей безосновательные обвинения в адрес Российской Федерации" [Электронный ресурс]. – Режим доступу : http://docs.cntd.ru/document/499046079.

185. Обращение Президента Российской Федерации В. Путина от 18 марта 2014 г. [Электронный ресурс]. − Режим доступа: http://www.kremlin.ru/transcripts/20603.

186. Окситюк А. Аннексия Крыма геополитическая потеря Украины [Электронный ресурс] / А. Окситюк. – Режим доступа : http://www.pravda.com.ua/rus/columns/2014/06/4/7027774.

187. Онищенко Ю. Партнерство на три роки: що ЄС готовий надати Україні, Молдові та Грузії [Електронний ресурс] / Ю. Онищенко // Європейська правда. – 2 жовт. 2017. – Режим доступу : http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/10/2/7071756.

188. Оперативная рабочая группа по стратегическим коммуникациям (East StratCom Task Force): вопросы и ответы [Електронний ресурс] : мат. сайта Европейской службы внешних связей. – 26/11/2015. – Режим доступу : http://eeas.europa.eu/top_stories/2015/261115_stratcom-east_qanda_ru.htm.

189. Определение агрессии. Утверждено резолюцией 3314 (XXIX) Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1974 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtm.

190. Осташко Т.О. Оцінка ризиків і втрат у торгівлі України від запровадження ЄЕП / Митним союзом нетарифних бар'єрів / Т.О. Осташко, В.Е. Лір, І.В. Кобута та ін. // Економіка і прогнозування. – 2014. – № 2. – С. 21–35.

191. Пархоменко Н.М. Гармонізація законодавства України з європейським та міжнародним правом: методи, етапи, види / Н.М. Пархоменко // Часопис Київського університету права. – № 1. – 2012. – С. 338–342.

192. Пахльовська О. "Супроти упирів минулого": Голодомор і формування історичної пам'яті в українській, польській та російській культурах / О. Пахльовська // День. – 2008. – № 208, 210, 212.

193. Перспективи розвитку науково-технічного і виробничого співробітництва України з країнами ЄС : аналіт. записка [Електронний ресурс] // Матеріали офіц. інтернет-представництва Національного ін-ту стратег. дослідж. – К. : НІСД, 2015. – 20 с. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/public/File/2015_analit/spivrobitn_z_ES.pdf.

194. Піляєв І.С. Перекидання шахівниці, або "модернізація" по-російськи / І.С. Піляєв // "Третя хвиля" демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності : зб. наук. праць / за заг. ред. П.М. Рудякова. – К. : Вид-во "Фенікс", 2015. – С. 350–362.

195. План дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/494/2011.

196. План діяльності Міністерства інформаційної політики України на 2016 р. [Електронний ресурс] / Міністерство інформаційної політики України: офіц. веб-сайт. – 3 лют. 2016. – Режим доступу : http://mip.gov.ua/documents/57.html.

197. Погорська І.І. Америка і Європа у сучасних міжнародних трансформаціях : монограф. / І.І. Погорська, Є.А. Макаренко, М.М. Рижков. – К. : Центр вільної преси, 2014. – 472 с.

198. Позняк О.В. Оцінювання наслідків зовнішньої трудової міграції в Україні / О.В. Позняк // Демографія та соціальна економіка. – 2016. – № 2 (27). – С. 169–182.

199. Політична декларація стосовно місцевого прикордонного руху (Декларація Польщі, Словаччини, Угорщини та Румунії) до Угоди між Україною та Європейським Співтовариством про спрощення оформлення віз від 18.06.2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_850.

200. Попов А. Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян (XI–XV вв.) / А. Попов. – М. : Типография Т. Рисъ, 1875. – 427 с.

201. Порядок денний асоціації Україна – ЄС для підготовки та сприяння імплементації Угоди про асоціацію від 20.11.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_990.

202. Постанова Верховної ради України "Про Основні напрями зовнішньої політики України" від 2 липня 1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3360-12.

203. Постанова Кабінету Міністрів України "Питання організації роботи підкомітетів Комітету асоціації між Україною та ЄС" № 646 від 8 липня 2015 р. // Урядовий кур'єр. – № 170. – 16.09.2015.

204. Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Положення про Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів й із захисту прав споживачів (Держпродспоживслужба) № 667 від 02 вересня 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/667-2015-%D0%BF.

205. Почепцов Г. Від Facebook'у і гламуру до Wikileaks: медіа комунікації / Г. Почепцов. – К. : Спадщина, 2012. – 464 с.

206. Почепцов Г.Г. Інформаційна політика: Навчальний посібник. 2-ге вид., стер. / Г.Г. Почепцов, С.А. Чукут. – К. : Знання, 2008. – 663 с.

207. Почепцов Г. Гібридна війна: інформаційна складова. Медіаграмотність [Електронний ресурс] / Г. Почепцов. – Режим доступу : http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/gibridna_viyna_informatsiyna_skladova/ 1/3.

208. Право Європейського Союзу : підруч. / за ред. В.І. Муравйова. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 704 с.

209. Предвыборная программа партии "Единая Россия" на выборах депутатов Государственной Думы ФС РФ VII созыва [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://er.ru/party/program/#25.

210. Представляем вам русскоязычный сайт Европейской службы внешних связей [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.facebook.com/EUinRussia/photos/a.10150323106535652.559882.443886785651/10156505667625652/?type=3&theater.

211. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 р. : аналіт. доп. до Щорічного послання Президента України до Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – К. : НІСД, 2015. – 684 с. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/poslanya_new-cc2e3.pdf.

212. Проект концепції інформаційної безпеки України від 30.09.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.osce.org/uk/fom/175056?download=true.

213. Пропозиція для Рішення Європейського парламенту та Ради щодо Сьомої рамкової програми Європейського Співтовариства для досліджень, технологічного розвитку та демонстраційної діяльності (із 2007 по 2013) // Національний інформаційний центр зі співробітництва з ЄС у сфері науки і технологій. – 2005. – Лип. – Бюлетень № 23.

214. Протидія російській інформаційній агресії: спільні зусилля задля захисту демократії : аналіт. звіт [Електронний ресурс] – К. : Телекритика, 2015. – 77 с. – Режим доступу : http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring/advocacy_and_influence/analitichniy_zvit_protidiya_rosiyskiy_informatsiyniy_agresii_spilni_zusillya_zadlya_zakhistu_demokratii.

215. Путин "пугает" Меркель "рисками" транзита газа в Европу через Украину [Электронный ресурс] // УНІАН. – 14 ноября 2016. – Режим доступа : http://www.unian.net/politics/1623571-putin-rasskazal-merkel-o-riskovannom-tranzite-gaza-v-evropu-cherez-ukrainu.html.

216. Радник Путіна: Україна перестане бути стратегічним партнером [Електронний ресурс] // Українська Правда. – 27 серп. 2013. – Режим доступу : http://www.pravda.com.ua/news/2013/08/27/6996699.

217. Разочарованный крахом системы противовесов Путин предрек планете "ряд острых конфликтов" [Электронный ресурс] // Новое Время. – 24 октября 2014. – Режим доступа : https://nv.ua/ world/putin-prigrozil-miru-ryadom-ostryh-konfliktov-17538.html.

218. Редіх Е.В Зона вільної торгівлі. Як змінилися торги між Україною та ЄС [Електронний ресурс] // AgroPolit.com / Г. Почепцов. – 1 листоп. 2017. – Режим доступу : https://agropolit.com/

spetsproekty/368-v-zoni-vilnoyi-torgivli-yak-zminilisya-torgi-mij-ukrayinoyu-ta-yes-za-tri-roki.

219. Резолюція 1466 (2005) ПАРЄ "Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною" від 5 жовтня 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_611.

220. Решение Европейского парламента и Совета Европы № 2321/2002/ЕС // Официальный журнал Европейского сообщества. – № 355/23.

221. Ринки реального сектора економіки України в інституціональному середовищі СОТ: кон'юнктура та інтеграція / за ред. проф. В.О. Точиліна ; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2012. – 552 с.

222. Рішення № 1/2014 Ради асоціації між Україною та ЄС від 15 грудня 2014 р. // Офіційний вісник України від 31.07.2015. – № 58. – С. 345, ст. 1926.

223. Розпорядження Антимонопольного комітету України "Про встановлення порядку звільнення від відповідальності" № 399-р від 25 червня 2012 р. [Електронний ресурс] // Офіційний вісник України. – 2012. – № 73. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1553-12. .

224. Розпорядження Антимонопольного комітету України "Про затвердження Положення про порядок подання заяв до органів Антимонопольного комітету України про надання дозволу на узгоджені дії суб'єктів господарювання (положення про узгоджені дії)" № 26-р від 12 лютого 2002 р. [Електронний ресурс] // Офіційний вісник України. – 2002. – № 11. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0238-02.

225. Розпорядження Антимонопольного комітету України "Про затвердження Типових вимог до узгоджених дій суб'єктів господарювання для загального звільнення від попереднього одержання дозволу органів Антимонопольного комітету України на узгоджені дії суб'єктів господарювання" № 27-р від 12 лютого 2002 р. [Електронний ресурс] // Офіційний вісник України. – 2002. – № 11. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/690-2012-%D1%80.

226. Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про затвердження плану заходів щодо проведення інституційної реформи у сфері моніторингу та контролю державної допомоги суб'єктам господарювання" № 102-р від 4 березня 2013 р. // Урядовий кур'єр. – 2013. – № 62.

227. Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми розвитку конкуренції на 2014-2024 рр." № 690-р від 19 вересня 2012 р. [Електронний ресурс] // Офіційний вісник України. – 2012. – № 71. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/690-2012-%D1%80.

228. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2014 р. № 847-р "Про імплементацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони" // Урядовий кур'єр. – 08.10.2014. – № 185.

229. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2016 р. № 228-р "Про схвалення Всеохоплюючої стратегії імплементації Глави IV (Санітарні та фітосанітарні заходи) Розділу IV "Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею" Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони" // Урядовий кур'єр. – 06.04.2016. – № 65.

230. Розпорядження КМУ "Про схвалення проекту Угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом Румунії про місцевий прикордонний рух" від 17.07.2014р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/655-2014-%D1%80.

231. Розпорядження КМУ № 119-р "Про схвалення Довгострокової стратегії розвитку української культури – стратегії реформ" від 01 лютого 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/119-2016-%D1%80.

232. Розпорядження КМУ № 632-р "Про затвердження Концепції реформування державної системи правової охорони інтелектуальної власності від 23 серпня 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=249287204.

233. Розпорядження КМУ № 844-р. "Про Стратегію розвитку системи технічного регулювання на період до 2020 року" від 19 серпня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/844-2015-%D1%80.

234. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 рр. в Україні в документах ГПУ – НКВД. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – 604 с.

235. Романенко Ю. Пределы устойчивости. Мир и Украина в 2017 году. Сценарии [Электронный ресурс] / Ю. Романенко // "Хвиля". – 30.12.16. – Режим доступа : http://hvylya.net/analytics/geopolitics/predelyi-ustoychivosti-mir-i-ukraina-v-2017-godu-stsenarii.html.

236. Російсько-український конфлікт: стан, наслідки, перспективи розвитку подій // Національна безпека і оборона України. – 2014. – № 5–6. – С. 2–39.

237. Росія воює на Донбасі не за російську мову, а за Юзівське родовище – там смерть "Газпрому" – ЗМІ [Електронний ресурс] // Факти. – 28 квіт. 2014. – Режим доступу : http://fakty.ictv.ua/ua/index/read-news/id/1513246.

238. Российская диаспора за рубежом достигла 30 миллионов человек [Электронный ресурс] / РИА новости. Россия сегодня. – 07.06.2008. – Режим доступа : https://ria.ru/society/20061012/54757915.html.

239. Рыжков В. Бои без правил, или новая доктрина Кремля [Электронный ресурс] / В. Рыжков // "Эхо Москвы". – 3 апреля 2014. – Режим доступа : http://echo.msk.ru/blog/rizhkov/1292700-echo.

240. Савин Л.В. К гепополитике / Л.В. Савин. – Сумы : Университ. Книга, 2011. – 292 с.

241. Саміт Україна – ЄС. Брюссель, 22 листопада 2010 року [Електронний ресурс] // Офіційний сайт МЗС України. – Режим доступу : http://mfa.gov.ua/ua/page/open/id/777.

242. Сафаров А.Ф. Порівняльний аналіз процесу роздержавлення друкованих засобів масової інформації в країнах Східної Європи і в Україні [Електронний ресурс] / А.Ф. Сафаров. – Режим доступу : http://www.uapp.org/privatizationlaw/9198.html.

243. Світова гібридна війна: український фронт : монограф. / за заг. ред. В.П. Горбуліна. – К. : НІСД, 2017. – 496 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/HW_druk_fin+site_changed-6e437.pdf.

244. Святун О.В. Принцип поваги до прав людини як європейська цінність в міжнародних договорах ЄС з третіми країнами / О.В. Святун // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К. : ІМВ, 2013. – Вип. 115, ч. 2. – С. 134–144.

245. Сергунин А.А. Суверенитет: эволюция концепта [Електронний ресурс] / А.А. Сергунин // Политэкс. – 2010. – № 4. – Режим доступу : http://www.politex.info/content/view/756/30.

246. Сівашова І. Роздержавлення друкованих засобів масової інформації в контексті розвитку інформаційного простору України [Електронний ресурс] / І. Сівашова ; Департамент видавничої справи та преси КМУ. – 22.11.2010. – Режим доступу : http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=78551.

247. Сіденко В.Р. Інноваційна модель розвитку ЄС – від Лісабонської стратегії до "Європи–2020" / В.Р. Сіденко // Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку. – 2011. – № 1. – С. 114–116.

248. Смирнова К.В. "Клаузула про конкуренцію" в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС / К.В. Смирнова // Вісник Львів. ун-ту. Серія: Міжнародні відносини. – 2015. – Вип. 36. – С. 35–40.

249. Смирнова К.В. Антимонопольне право Європейського Союзу : навч. посіб. / К.В. Смирнова. – Черкаси : Вид-во "Відлуння-Плюс" – 2011. – 186 с.

250. Соколов С. Донбас в обмін на Крим: що стоїть за "планом Кіссинджера" [Електронний ресурс] / С. Соколов // Deutsche Welle. – 28.12.2016. – Режим доступу : http://www.dw.com/uk/донбас-в-обмін-на-крим-що-стоїть-за-планом-кіссинджера/а-36929752?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml.

251. Соколюк М. Проведено 9-те засідання Спільного реадмісійного комітету [Електронний ресурс] : офіц. сайт Державної міграц. служби України / М. Соколюк. – 3 серп. 2016 р. – Режим доступу : http://dmsu.gov.ua/novyny/novyny-dms-ukrainy/4715-provedeno-dev-yate-zasidannya-spilnogo-komitetu-z-pitan-readmisiji-ukrajina-es.

252. Соловйова В.В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. : монограф. / В. Соловйова. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. – 393 с.
253. Солодкий С. Невгамовні месники [Електронний ресурс] / С. Солодкий // Дзеркало тижня. – 2013. – 11–18 жовт. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/international/nevgamovni-mesniki-rosiya-pochala-karati-druziv-ukrayini-_.html.
254. Соціологічне опитування "Як українці розуміють євроінтеграцію: очікування та настрої суспільства" [Електронний ресурс] / Фонд "Демократичні ініціативи" ім. І. Кучеріва, соціологічна служба Центру Разумкова. – 25 лют. 2016. – Режим доступу : http://dif.org.ua/article/yak-ukraintsi-rozumiyut-evrointegratsiyu-ochikuvannya-ta-nastroi-suspilstva.
255. Співробітництво між Україною та країнами ЄС у 2016 р. : стат. зб. / відп. за вип. А. Фризоренко ; Державна служба стат. України. – К., 2017. – 187 с.
256. Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. / сост. О.В. Хлевнюк, Р.У. Дэвис, Л.П. Кошелева и др. – М. : РОССПЭН, 2001. – 798 с.
257. Статистична інформація Державної служби статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/.
258. Стент А. Почему Америка и Россия не слышат друг друга? Взгляд Вашингтона на новейшую историю российско-американских отношений / А. Стент ; пер. с англ. Е. Лалаян. – М. : Манн, Иванов и Фебер, 2015. – 464 с.
259. Стратегия для России. Российская внешняя политика: конец 2010-х – начало 2020-х гг. [Электронный ресурс] // Россия в глобальной политике. – 23 мая 2016 г. – 24 с. – Режим доступа : http://svop.ru/wp-content/uploads/2016/05/%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D1%81%D1%8B_23%D0%BC%D0%B0%D1%8F_sm.pdf.
260. Стратегія національної безпеки України від 26.05.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/287/2015.
261. Сунгуровський М. Гібридна війна: уроки російсько-українського конфлікту [Електронний ресурс] : мат. сайту Центру Разумкова. – 18 верес. 2015 / М. Сунгуровський. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=1256.

262. Суслов Д. В разных пространствах: новая повестка для отношений Россия – ЕС [Электронный ресурс] // "Россия в глобальной политике". – 1 июля 2016 / Д. Суслов. – Режим доступа : http://www.globalaffairs.ru/valday/V-raznykh-prostranstvakh-novaya-povestka-dlya-otnoshenii-RossiyaES-18256.

263. Суспільне мовлення: незалежність, свобода слова і програмна різноманітність [Електронний ресурс] / В. Іванов, О. Большакова, П. Шіві, К. Гофман // KAS Polycy Paper. – № 7. – К. : Посольство Федеративної Республіки Німеччина ; Konrad Adenauer Stiftung, 2007. – 22 с. – Режим доступу : http://www.kas.de/wf/doc/kas_12579-1522-13-30.pdf?080108145411.

264. Суспільно-політичні настрої населення: 28 вересня – 7 жовтня 2016 [Електронний ресурс] / Дослідження соціологічної групи "Рейтинг" на замовлення Міжнародного Республіканського Інституту. – 78 с. – Режим доступу : http://ratinggroup.ua/ research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_naseleniya_ oktyabr_2016.html.

265. Сушко О. Угода про асоціацію Україна – ЄС: дороговказ реформ [Електронний ресурс] / О. Сушко, О. Зелінська, Р. Хорольський та ін. // KAS Polycy Paper. – К. : Інститут Євро-Атлантичного співробітництва (ІЄАС) ; Konrad Adenauer Stiftung, 2012. – № 20. – 55 с. – Режим доступу : http://www.kas.de/wf/doc/kas_32048-1522-13-30.pdf?12091213495.

266. Сушко О. ЄврАзЕС: економічний сир у політичній мишоловці вступ до ЄврАзЕС означатиме політичну капітуляцію України як європейської держави [Електронний ресурс] / О. Сушко, О. Лісничук // Дзеркало тижня. – 2002. – 11 жовт. – Режим доступу : https://dt.ua/POLITICS/evrazes_ekonomichniy_sir_u_politichniy_misholovtsi_vstup_do_evrazes_oznachatime_politichnu_kapitulya.html.

267. Східне партнерство [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/delegations/ukraine/eu_ukraine/political_relations/eastern_partnership/eastern_partnership_uk.htm.

268. Тенденции развития права в современном мире : учеб. пособ. / М.Н. Марченко. – М. : Проспект, 2015. – 369 с.

269. Тимчасова угода між європейськими співтовариствами та Україною щодо торговельних питань від 1 червня 1995 р. // Official Journal. – 1995. – № L 311 – P. 2–20.

270. Ткач В.Ф. Спецпропаганда як інформаційний складник гібридної війни Росії проти України / В.Ф. Ткач // Стратегічні пріоритети. Серія: Політика. – К. : НІСД, 2016. – № 1 (38). – С. 99–109.

271. Ткачев И. Холодная экономическая война [Электронный ресурс] / И. Ткачев, А. Сухаревская // РБК daily. – 2014. – № 242. – Режим доступа : https://www.rbc.ru/newspaper/2014/12/26/56bd46019a7947299f72c500.

272. Толокольнікова К. Медійний Карфаген має бути зруйновано? [Електронний ресурс] / К. Толокольнікова, Г. Петренко / Проект MediaSapiens ГО "Детектор медіа". – 30 квіт. 2015. – Режим доступу : http://osvita.mediasapiens.ua/media_law/government/mediyniy_karfagen_mae_buti_zruynovaniy.

273. Три варианта действий Путина на востоке Украины – Der Spigel [Электронный ресурс] // ЛІГАБізнесІнформ. – 15.04.2014. – Режим доступа : http://news.liga.net/foreign/politics/1370332-tri_varianta_deystviy_putina_na_vostoke_ukrainy_der_spiegel.htm.

274. Три роки членства в СОТ: тенденції зовнішньої торгівлі України у посткризовий період : аналіт. доп. / І.В. Клименко, О.А. Федірко, І.В. Ус ; Нац. ін-т. стратег. дослідж. – К. : НІСД, 2011. – 72 с.

275. Троян С.С. Глобалізація і цивілізаційно-культурний феномен України / С.С. Троян // Науковий вісник Інституту міжнародних відносин НАУ. Серія: Економіка право, політологія, туризм. – 2010. – Т. 1. – № 1. – С. 174–177.

276. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про правила місцевого прикордонного руху від 28.03.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_138.

277. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Угорської Республіки про правила місцевого прикордонного руху від 18.09.2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/348_072.

278. Угода між Україною та Європейським Союзом про внесення змін до Угоди між Україною та Європейським Співтовариством про спрощення оформлення віз від 23 липня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU07131.html.

279. Угода між Україною та Європейським Співтовариством про спрощення оформлення віз від 18 червня 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_850.

280. Угода між Україною та Словацькою Республікою про місцевий прикордонний рух від 30.05.2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/703_076.

281. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом і його державами-членами // Офіційний вісник України. – 26.09.2014. – № 75. – Т. 1. – С. 83, ст. 2125.

282. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії та їхніми державами членами, з іншої сторони [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011.

283. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 16 червня 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/998_012.

284. Угода про співпрацю у сфері науки та технології між ЄС та Україною від 15.07.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_194.

285. Удалов Т.Г. Конкурентне право : навч. посіб. / Т.Г. Удалов. – К. : Школа, 2004. – 496 с.

286. Указ Президента України "Про встановлення безвізового режиму для громадян держав-членів Європейського Союзу, Швейцарської Конфедерації та Князівства Ліхтенштейн від 26.07.05 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1131/2005.

287. Указ Президента України "Про Національний план з виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України" від 22.04.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/494/2011.

288. Указ Президента України "Про Національну раду з питань антикорупційної політики" № 808/2014 від 29 вересня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/808/2014.

289. Указ Президента України "Про утворення Національного антикорупційного бюро України" № 217/2015 від 16 квітня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/217/2015.
290. Україна в 2016 році повністю вичерпала квоти на безмитний експорт до ЄС за 11 групами товарів [Електронний ресурс] // УНІАН. – 18 січ. 2017. – Режим доступу : https://www.unian.ua/eurobusiness/1731212-ukrajina-v-2016-rotsi-povnistyu-vicherpala-kvoti-na-bezmitniy-eksport-do-es-za-11-grupami-tovariv.html.
291. Україна використає для вступу до ЄС досвід Brexit – Зеркаль [Електронний ресурс] // Укрінформ. – 19.09.2016. – Режим доступу : https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2086254-ukraina-vikoristae-dla-vstupu-do-es-dosvid-brexit-zerkal.html.
292. Україна розпочала експорт молочної продукції до Китаю, – Олексій Павленко [Електронний ресурс] / Міністерство аграрної політики та продовольства України : офіц. сайт. – 01.02.2016. – Режим доступу : http://minagro.gov.ua/node/20188.
293. Україна та угода про асоціацію: моніторинг виконання за 2014 – І півріччя 2016 р. [Електронний ресурс] – К. : Український центр європейської політики – 2017. – Режим доступу : http://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2017/04/report_update_ FINAL_WEB.pdf.
294. Український клуб аграрного бізнесу : офіц. портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ucab.ua.
295. Українські онлайн ЗМІ на піку популярності, а довіра до російських скорочується [Електронний ресурс] / Дослідження Інституту масової інформації. – 16.09.2016. – Режим доступу : http://imi.org.ua/news/54854-ukrajinski-onlayn-zmi-na-piku-populyarnosti-a-dovira-ta-koristuvannya-rosiyskimi-zmi-skorochuetsya-doslidjennya.html.
296. Умланд А. Роль и цели Кремля в "украинском" кризисе [Электронный ресурс] / А. Умланд / Центр геополитических исследований. – 19.01.2015. – Режим доступа : http://www.geopolitika.lt/index.php?artc=7120.
297. Уряд підтримав приєднання України до Регіональної конвенції Пан-Євро-Мед [Електронний ресурс] / Прес-служба Мінекономрозвитку. – 20.09.2017. – Режим доступу : http://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=22eabca2-f52a-4651-8611-868a03777f2c&title=UriadPidtrimavPridnanniaUkrainiDoregionalnoikonventsiipanvromed.

298. Урядовий портал : єдиний веб-портал органів виконавчої влади України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua.

299. Участь України у програмах та агентствах ЄС [Електронний ресурс] / офіційний сайт Представництва України при Європейському Союзі та Європейському Співтоваристві з атомної енергії. – Режим доступу : http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/ukraine-eu/sectoral-dialogue/particiption.

300. Філіпенко А.С. Економічні ефекти участі України у зоні вільної торгівлі СНД / А.С. Філіпенко, В.В. Кузьмяк // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2013. – № 113. – С. 16–20.

301. Філіпчук В. Зона вільної торгівлі з ЄС: унікальний шанс чи втрачені можливості? [Електронний ресурс] / В. Філіпчук та ін. – К. : МЦПД, 2015. – 35 с. – Режим доступу : http://icps.com.ua/assets/uploads/images/files/zona_vilnoi_torgivli_s.pdf.

302. Формування моделі економічного розвитку України у післякризовому світі : аналіт. доп. / Я.А. Жаліло, Д.С. Покришка, Я.В. Белінська [та ін.]. – К. : НІСД, 2014. – 116 с.

303. Фрашон А. Ранимая душа или завоеватель? Кто на самом деле Владимир Путин? [Электронный ресурс] / А. Фрашон // Россия сегодня. – 24.02.2015. – Режим доступа : http://inosmi.ru/russia/20150224/226394140.html#ixzz3SbjSV35z.

304. Фриман Ч. Америка, Европа в новом мировом беспорядке [Электронный ресурс] / Ч. Фриман // Россия в глобальной политике. – 8 сентября 2016. – № 5. – Режим доступа : http://www.globalaffairs.ru/number/Vse-rushitsya-18345.

305. Харенко О.В. Історія розвитку та сучасний стан законодавства про друковані засоби масової інформації [Електронний ресурс] / О.В. Харенко // Право і суспільство. – 2015. – № 6. – Ч. 2. – Режим доступу : http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2015/6_2015/part_2/9.pdf.

306. Хід виконання Україною Європейської політики сусідства у 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/delegations/ukraine/press_corner/all_news/news/2010/2010_05_12_02_uk.htm.

307. Цена экономической войны [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.rbc.ru/newspaper/2014/11/27.

308. Циганков С.Е. Диверсификация экспортных маршрутов российского газа как фактор обеспечения энергетической безопасности Европы / С.Е. Циганков // Международная жизнь. – 2009. – № 5. – С. 87–92.

309. Черненко Т.В. Пріоритети державної інформаційної політики в умовах гібридної війни / Т.В. Черненко // Стратегічні пріоритети. Серія: Політика. – 2015. – № 4 (37). – С. 83–92.

310. Ческидов Б.М. Применение экономических санкций и принципы минимизации их воздействия / Б.М. Ческидов // Финансы. – 2014. – № 11. – С. 11–16.

311. Чорна В.О. Динаміка міграційних процесів в Україні: соціологічний аналіз / В.О. Чорна // Наукові праці. Соціологія. – 2015. – Вип. 246. – Т. 258. – С. 175–180.

312. Чугаев А.А. Международные экономические факторы имиджа России в странах мира / А.А. Чугаев // Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. "Економіка та управління підприємствами, регіонами, і країнами в умовах ризиків", м. Чернігів, 27–28 листоп. 2014 р. – Дніпропетровськ : Нац. гірн. ун-т, 2014. – С. 67–70.

313. Шевцова Л. Три главных цели Путина в Украине [Электронный ресурс] / Л. Шевцова // Новое время. – 17 ноября 2014. – Режим доступа : http://nv.ua/opinion/shevcova/tri-glavnyh-celi-putina-v-ukraine-20803.html.

314. Шендеровська А.В. Характеристика угоди про реадмісію осіб між Україною та ЄС та її виконання Україною / А.В. Шендеровська // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 4. – С. 379–381.

315. Шинкарук Л.В. Економічний вимір участі України в інтеграційних процесах / Л.В. Шинкарук // Вісник Національної академії наук України. – 2014. – № 5. – С. 56–61.

316. Шишков Ю. Россия и СНГ: неудавшийся брак по расчету / Ю. Шишков // Pro et Contra. – 2001. – Т. 6. – № 1/2. – С. 91–106.

317. Шнирков О.І. Передумови та наслідки створення поглибленої зони вільної торгівлі України та ЄС [Електронний ресурс] / О.І. Шнирков // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2011. – Вип. 97. – Ч. ІІ. – С. 68–77. – Режим доступу : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21 DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/apmv_2011_97(2)__11.pdf.

318. Шотландия потребовала срочных переговоров с Великобританией [Электронный ресурс] // Сегодня. – 12 сентября 2016. – Режим доступу : http://www.segodnya.ua/world/shotlandiya-potrebovala-srochnyh-peregovorov-s-velikobritaniey-751045.html.

319. Шпак В.І. Українські друковані засоби масової інформації: від державних до приватних / В.І. Шпак // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 36. – С. 320–324.

320. Шутов Р. Російська пропаганда в українському інформаційному полі. Підсумки-2014 [Електронний ресурс] / Проект MediaSapiens ГО "Детектор медіа". – 13 січ. 2015. – Режим доступу : http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring/advocacy_and_influence/rosiyska_propaganda_v_ukrainskomu_informatsiynomu_poli_pidsumki2014.

321. Щелин П. Россия хочет получить эквивалент Ялтинского соглашения [Электронный ресурс] / П. Щелин // Лента.Ру. – 10 июня 2015. – Режим доступа : https://lenta.ru/articles/2015/06/10/stent.

322. Яворська Г.М. Концепт "війна": семантика і прагматика / Г.М. Яворська // Стратегічні пріоритети. Серія: Філософія. – 2016. – № 1. – С. 14–23.

323. Ященко К.В. Гармонізація податкового законодавства України з законодавством Європейських Співтовариств про непряме оподаткування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 "Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право" / К.В. Ященко. – К., 2005. – 20 с.

324. 2020 Vision for the European Research Area [Electronic source]. – Access mode : [http://ec.europa.eu/research/era/pdf/2020-vision-for-era_en.pdf.

325. A more research-intensive and integrated European Research Area: Science, Technology and Competitiveness key figures report 2008/2009 [Electronic source] – Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 2008. – 168 p. – Access mode : https://ec.europa.eu/research/era/pdf/key-figures-report2008-2009_en.pdf.

326. A secure Europe in a better world strategy for European security [Electronic source]. – Brussels, 12 December 2003. – Access mode : http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/78367.pdf.

327. Ablaev I. Innovation clusters in the Russian economy: economic essence, concepts, approaches [Electronic source] / I. Ablaev // Procedia Economics and Finance. – 2015. – Vol. 24. – P. 3–12. – Access mode : http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S221256711500605X.

328. Adler E. Security Communities in Theoretical Perspective / E. Adler, M. Barnett ; ed. by E. Adler and M. Barnett. – Cambridge : Cambridge University Press, 1998. – 322 p.

329. Adler-Nissen R. Bourdieu in International Relations / R. Adler-Nissen. – L. : Routledge, 2013. – 230 p.

330. Adler-Nissen R. Late Sovereign Diplomacy. Diplomacy and the European Union / R. Adler-Nissen // The Hague Journal of Diplomacy. – 2009. – Vol. 4, № 2. – P. 121–141.

331. Agnew J. Globalization and Sovereignty / J. Agnew. – N. Y. Rowman and Littelfield, 2009. – 216 p.

332. Ahn D.P. Measuring Smartness: Understanding the Economic Impact of Targeted Sanctions [Electronic source] / D.P. Ahn, R. Ludema. Working Paper 2017-01. – U.S. Department of State, Office of the Chief Economist. – Access mode : http://apostrophe.ua/news/world/2017-02-12/v-ssha-vyisoko-otsenili-effektivnost-sanktsiy-protiv-rf/86616.

333. Albi A. EU Enlargement and the Constitutions of Central and Eastern Europe / A. Albi. – Cambridge : Cambridge University Press, 2005. – 290 p.

334. Archick K. European Union Enlargement (CRS Report for Congress) [Electronic source] / K. Archick, V. Morelli // Congressional Research Service. – RS21344, 7-5700. – February 19, 2014. – Access mode : https://www.legistorm.com/reports/view/crs/125652/European_Union_Enlargement.html.

335. Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one Part, and Ukraine, of the other Part. [Electronic source]. – Access mode : http://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2014.161.01.0003.01.ENG.

336. Baldacchino G. The Beak of the Finch: Insights into the Economic Development of Small Economies / G. Baldacchino, G. Bertram // The Round Table: The Commonwealth Journal of International Affairs. – 2009. – № 98 (401). – P. 141–160.

337. Baldwin R. Are free Trade Agreements contagious? / R. Baldwin, D. Jaimovich // Journal of International Economics. – 2012. – № 88. – P. 1–16.

338. Batora J.A Democratically Accountable External Action Service: Three Scenarios [Electronic source] / J. Batora // Understanding the Role of Bureaucracy in the European Security and Defence Policy / S. Vanhoonacker, D. Hylke, H. Maurer (eds). – European Integration online Papers (EIoP), Special Iss. 1. – Vol. 14. – 20 p. – Access mode : http://eiop.or.at/eiop/texte/2010-013a.htm.

339. Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle / N. Baumgarten // Orientalia Christiana. – № 35. – Roma. – 1927. – 95 p.

340. Benner M. Cluster Policy as a Development Strategy Case Studies from the Middle East and North Africa [Electronic source] / M. Benner / University of Lüneburg Working Paper Series in Economics. – № 255. – December, 2012. – Access mode : http://www.leuphana.de/fileadmin/user_upload/Forschungseinrichtungen/ifvwl/WorkingPapers/wp_255_Upload.pdf.

341. Berezovska I. Impact of the Association agreement with the EU on the development of food law in Ukraine / I. Berezovska // Actual problems of international relations – K., 2017. – Release. 131. – P. 60–67.

342. Berggren N. The benefits of economic freedom: a survey / N. Berggren // The Independent Review. – 2003. – Vol. 8. – №. 2. – С. 193–211.

343. Berling V. Practical Reflexivity and Political Science: Strategies for Relating Scholarship and Political Practice / V. Berling, Ch. Bueger // Political Science & Politics. – 2013. – 46 (1). – P. 115–119.

344. Besson S. Sovereignty in Conflict [Electronic source] / S. Besson // European Integration online Papers. – 2004. – Vol. 8. – № 15. – Access mode : http://eiop.or.at/eiop/texte/2004-015a.htm.

345. Beyond Ukraine. EU and Russia in Search of a New Relation / ed. by A. Ferrari: Edizioni Epoké, First ed. – 2015. – 123 p.

346. Bolanos A.B. A step further in the theory of regional integration: A look at the Unasur's integration strategy [Electronic source] / A.B. Bolanos. – Working paper GATE 2016-17. – 2016. – Access mode : https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-01315692/document.

347. Bonikowska M. Scenarios for Europe's future: Why does the EU need a global strategy? / M. Bonikowska // ThinkTank magazine. – Summer 2013. – P. 6–9.

348. Bordei C. Clusters – sources of economic growth in Europe [Electronic source] / C. Bordei // SEA – Practical Application of Science. – Vol. IV, Iss. 1 (10). – 2016 – Access mode : http://seaopenresearch.eu/Journals/articles/SPAS_10_19.pdf.

349. Borras S. The Innovation policy of the European Union. From Government to Governance / S. Borras. – Cheltenham : Edward Elgar publishers. – 2003. – 256 p.

350. Brenton P. Trade Policies in the EU and Ukraine: Implications for a Free Trade Agreement. Prepared under EES Project UK 26: Study on the economic feasibility, general economic impact and implications of a free trade agreement between the European Union and Ukraine according to the Partnership and Cooperation Agreement / P. Brenton. – Brussels, 2000.

351. Brexit: All you need to know about the UK leaving the EU. [Electronic source]. – Access mode : http://www.bbc.com/news/uk-politics-32810887.

352. Brown A.G. Free trade agreements and governance of the global trading system / A. G. Brown, R. M. Stern // University of Michigan RSIE Discussion Paper. – Michigan, 2011. – № 614. – 38 p.

353. Brzezinski Z. The Geostrategic Triad. Living with China, Europe, and Russia / Z. Brzezinski. – Washington : CSIS Press, 2006. – 75 p.

354. Buzan B. The Evolution of International Security Studies / B. Buzan, L. Hansen. – Cambridge : Cambridge UP, 2009 – 400 p.

355. Buzan B. Security: A New Framework for Analysis / B. Buzan, O. Waever, J. Wilde de. – Boulder, CO : Lynne Rienner Publ., 1998. – 239 p.

356. Cadier D. Où va le Partenariat Oriental?: L'UE et ses voisins européens / D. Cadier, F. Parmentier // Revue du Marché Commun de L'union Européenne. – 2011. – № 552. – P. 597–602.

357. Camporini V. The military aspect [Electronic source] / V. Camporini, V. Briani // More Europe on Defence or No Europe / A. Marrone, M. Nones (eds.). – Documenti IAI, № 13|03E. – June 2013. – 30 p. – Access mode : http://www.iai.it/sites/default/files/iai1303e.pdf.

358. Charillon F. Analyse de la crise ukrainienne: Regards universitaires / F. Charillon // Note de Recherche Strategique l'IRSEM – 2014. – Vol. 2. – № 8. – 20 p.
359. Chatterji A. Clusters of Entrepreneurship and Innovation [Electronic source] / A. Chatterji // Innovation Policy and the Economy. – 2014. – Vol. 14. – Access mode : http://www.nber.org/papers/w19013.pdf
360. Chen M. Third-country effects on the formation of free trade agreements : MPRA Paper / M. Chen, S. Joshi. – Munich, 2010. – № 23507. – 30 p.
361. Chugaiev O. National Economic Image and Soft Economic Power Evaluation / O. Chugaiev // Torun International Studies. – 2015. – № 1 (8). – P. 13–25.
362. Claudín C. The EU and Russia after Crimea: Is Ukraine the Knot? / C. Claudín, N. Pedro de // Beyond Ukraine. EU and Russia in Search of a New Relation / ed. by A. Ferrari. – Novi Ligure: Edizioni Epoké Firs edition, 2015. – P. 13–28.
363. Cobb R.W. Participation in American Politics: The Dynamics of Agenda-Building / R.W. Cobb. – Johns Hopkins University Press, 1983. – 196 p.
364. Coelmont J. Recalibrating CSDP-NATO Relations: The Real Pivot / J. Coelmont, M. Langlois de // Security Policy Brief. – June 2013. – № 47. – 8 p.
365. Coffey L. Russia's Invasion of Ukraine: The U.S. Needs a Strategy [Electronic source] / L. Coffey, D. Kochis / The Heritage Foundation report. – November 26, 2014. – Access mode : http://www.heritage.org/research/reports/2014/11/russias-invasion-of-ukraine-the-us-needs-a-strategy.
366. Commission Regulation (EC) № 772/2004 of 27 April 2004 on the application of Article 81(3) of the Treaty to categories of technology transfer agreements // Official Journal. – 2004. – № L 123. – P. 11–17.
367. Commission Regulation (EU) № 316/2014 of 21 March 2014 on the application of Article 101(3) of the Treaty on the Functioning of the European Union to categories of technology transfer agreements // Official Journal. – 2014. – № L 93. – P. 17–23.

368. Commissioner Malmström and Minister Ulyukaev prepare 1 December trilateral talks on the implementation of the EU/Ukraine DCFTA [Electronic source] / European Commision News Archive. – Brussels, November 23, 2015. – Access mode : http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=1403.
369. Communication conjointe au Parlement Europeen, au Conseil, au Comite Economique et Social Europeen et au Comite des Regions: Reexamen de la politique europeenne de voisinage, Bruxelles le 18.11.2015 JOIN(2015) 50 final {SWD(2015) 500 final} [Electronic source]. – Access mode : http://eeas.europa.eu/archives/docs/enp/documents/2015/151118_joint-communication_review-of-the-enp_fr.pdf.
370. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council (Eastern Partnership) [Electronic source]. – Brussels, 3.12.2008, COM. – Access mode : http://www.euronest.europarl.europa.eu/euronest/webdav/shared/general_documents/COM(2008)823.pdf .
371. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions For a European Industrial Renaissance [Electronic source]. – Access mode : http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52014DC0014.
372. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions Towards a circular economy: A zero waste programme for Europe [Electronic source]. – Access mode : http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?qid=1415352499863&uri=CELEX:52014DC0398R%2801%29.
373. Conclusions of the European Council (17 June 2010) [Electronic source]. – Brussels, 17 June 2010, EUCO 13/10. – 15 p. – Access mode : http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/115346.pdf .
374. Conclusions of the European Council (25/26 March 2010) [Electronic source]. – Brussels, 26 March 2010, EUCO 7/10. – 12 p. – Access mode : http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/113591.pdf .
375. Consolidated version of the Treaty on European Union [Electronic source] / Official Journal of the European Union. –

№ C115. – Article 21.2. – Access mode : http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2008:115:0013:0045:EN:PDF.

376. Cooper W.H. Free trade agreements: Impact on U.S. trade and implications for U.S. trade policy [Electronic source] / W.H. Cooper. – Washington, DC : Congressional Research Service, 2014. – 14 p. – Access mode : http://digitalcommons.ilr.cornell.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2252&context=key_workplace.

377. Costea S. EU – Ukraine Relations and the Eastern Partnership: Challenges, Progress and Potential / S. Costea // European Foreign Affairs Review – 2011. – 16 (3). – P. 259–276.

378. Council and Commission Decision of 26 January 1998 on the conclusion of the Partnership and Cooperation Agreement between the European Communities and their Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part [Electronic source] // Official Journal of the European Communities, L 49/1. – Access mode : http://ec.europa.eu/anti_fraud/documents/countries/ukraine_en.pdf.

379. Council Regulation (EC) № 139/2004 of 20 January 2004 on the control of concentrations between undertakings (the EC Merger Regulation) // Official Journal. – 2004. – № L 24. – P. 1–22.

380. Creative Europe. European Commission's framework programme [Electronic source]. – Access mode : https://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/culture/european-networks_en.

381. Dai M. On the trade-diversion effects of free trade agreements / M. Dai, Y. Yotov, T. Zylkin // Economics Letters. – 2014. – Vol. 122. – Iss. 2. – P. 321–325.

382. David D. Crise ukrainienne: d'une architecture a l'autre / D. David // Ukraine: la crise commence / C. Brustlein, D. David, É. Durand de et al. // Note de l'Ifri. – Mai 2014. – P. 11–13.

383. Dawar K. Openness of public procurement markets in key third countries [Electronic source] / K. Dawar ; Directorate-General for External Policies Policy Department. – European Union, 2017. – Access mode : http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/603840/EXPO_STU(2017)603840_EN.pdf.

384. Decision 94/1/CE of the Council and the Commission of 13 December 1993 on the conclusion of the Agreement on the European Economic Area between the European Communities, their Member States and the Republic of Austria, the Republic of Finland,

the Republic of Iceland, the Principality of Liechtenstein, the Kingdom of Norway, the Kingdom of Sweden and the Swiss Confederation[Electronic source]. – 3.1.1994. – Access mode : http://europa.eu/legislation_summaries/internal_market/living_and_working_in_the_internal_market/em0024_en.htm.

385. Defence Budgets and Cooperation in Europe: Developments, Trends and Drivers [Electronic source] / ed. by A. Marrone, O. France de, D. Fattibene. – January, 2016. – Access mode : www.iai.it/ sites/default/files/pma_report.pdf.

386. Delcour L. "A missing Eastern dimension? The ENP and region-building in the post-Soviet area" / L. Delcour / Pioneer Europe? Testing EU's Foreign Policy in the Neighbourhood. – Baden-Baden : Nomos, 2008. – P. 161–176.

387. Delegation of the European Union to Ukraine. Chronology of bilateral relations [Electronic source]. – Access mode : http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/eu_ukraine/chronology/index_en.htm.

388. Demedts V. Which Future for Competition in the Global Trade System: Competition Chapters in FTAs / V. Demedts // Journal of World Trade. – 2015. – Vol. 49. – № 3. – P. 407–436.

389. Dickow M. "Français et allemand défense: transformation de capacité." [Electronic source] / Dans IRIS Notes. – Mars 2015 / M. Dickow. – Access mode : http://www.iris-france.org/wp-content/uploads/2015/03/IRIS- Remarque-Mars-2015IRIS-SWP.pdf.

390. Dillon M. Governing Terror: The State of Emergency of Biopolitical Emergence / M. Dillon // International Political Sociology. – 2007. – № 1 (1). – P. 7–28.

391. DiMaggio P.J. The iron cage revisited: institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields / P.J. DiMaggio, W. Powell // The New Institutionalism in Organizational Analysis / ed. by W. Powell and P. J. DiMaggio. – Chicago : University of Chicago Press, 1991. – 486 p.

392. Direction of Trade Statistics (DOTS) [Electronic source] / International Monetary Fund Data Publications. – Access mode : http://data.imf.org/?sk=9D6028D4-F14A-464C-A2F2-59B2CD424B85.

393. DisInformation: Fake It, Leak It, Spread It // Munich Security Report 2017 Post-Truth, Post-West, Post-Order? [Electronic source].

– Access mode : https://www.securityconference.de/en/discussion/munich-security-report/munich-security-report-2017.

394. Djankov S. Catching Up With Eastern Europe? The European Union's Mediterranean Free Trade Initiative / S. Djankov, B. Hoekman // Discussion Paper Series. – L. : CEPR, 1995. – № 1300. – 35 p.

395. Dragneva R. Russia, the Eurasian Customs Union and the EU: Cooperation, Stagnation or Rivalry? [Electronic source] / R. Dragneva, K. Wolczuk // Chatham House briefing paper, August 2012. – 16 p. – Access mode : http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.357.3654&rep=rep1&type=pdf.

396. Drent M. Une étape audacieuse dans une coopération multinationale. Faire avancer la défense européenne [Electronic source] / M. Drent, K. Homan, D. Zandee ; Dans Klinhendal Reports. – Mai 2013. – Access mode : http://www.clingendael.nl/node/4450.

397. Druckner P. "From capitalism to knowledge society" / P. Druckner // The knowledge economy / ed. by D. Neef. – Boston : Butterworrth-Heinemann. – 1998. – P. 15–34.

398. Duke S. Providing for European-Level Diplomacy after Lisbon: The Case of the European External Action Service / S. Duke // The Hague Journal of Diplomacy. – 2009. – Vol. 4, No. 2. – P. 211–233.

399. Durand E. Ukraine: vers un un nouvel ordre de securite europenne? / E. Durand de // Ukraine: la crise commence / C. Brustlein, D. David, É. de Durand and other // Note de l'Ifri. – Mai 2014. – P. 14–18.

400. Dutch referendum voters overwhelmingly reject closer EU links to Ukraine [Electronic source]. – Access mode : https://www.theguardian.com/world/2016/apr/06/dutch-voters-reject-closer-eu-links-to-ukraine-in-referendum.

401. Eastern Partnership [Electronic source] / Communication from the Commission to the European Parliament and the Council. – Brussels, 3.12.2008, COM(2008) 823 final, {SEC (2008) 2974}. – 29 p. – Access mode : http://www.euronest.europarl.europa.eu/euronest/webdav/shared/general_documents/COM(2008)823.pdf.

402. Economic Impact of a Deep and Comprehensive FTA Between the EU and Ukraine // Oxford Economics / Unpublished Report Prepared for the Foundation for Effective Governance. – 1 July 2012.

403. EDA and Ukraine sign administrative arrangement [Electronic source] / Eupopean Defence Agency. – 07 December, 2015, Brussels.

– Access mode : https://www.eda.europa.eu/info-hub/press-centre/latest-news/2015/12/07/eda-and-ukraine-sign-administrative-arrangement.

404. Edkins J. Poststructuralism & International Relations: Bringing the Political Back in / J. Edkins. – Boulder, CO : Lynne Rienner Publ., 1999. – 164 p.

405. Eicher T. Papageorgiou Ch. Trade Creation and Diversion Revisited: Accounting for Model Uncertainty and Natural Trading Partner Effects / T. Eicher, Ch. Henn // Working Paper № WP/08/66. – Washington D.C. : International Monetary Fund, European Department, 2008. – 56 p.

406. Einheitliche europeische Akte [Elektronische Ressource] // Buletin der Europeischen Gemeinschaften. – 1986. – Beilage 2. – S. 1104. – Zugriffsmodus : https://www.europa.clio-online.de/quelle/id/artikel-3525.

407. Emerson M. The Prospects of Deep Free Trade between the European Union and Ukraine / M. Emerson et al. – Brussels : Center for European Policy Studies, 2006. – 39 p.

408. Emerson M. Trade Policy Issues in the Wider Europe – that Led to War and not yet to Peace / M. Emerson // CEPS Working Document. – Brussels : Centre for European Policy Studies, 2014. – № 398. – 68 p.

409. Emerson M. Upgrading the EU's Role as Global Actor [Electronic source] / M. Emerson, R. Balfour, T. Corthaut et al. // Institutions, Law and the Restructuring of European Diplomacy. – Access mode : http://www.epc.eu/documents/uploads/pub_1218_upgrading_the_eu_as_global_actor_e-version%5B1%5D.pdf.

410. Emerson M. Deepening EU – Ukrainian Relations: What, why and how? [Electronic source] / M. Emerson, V. Movchan ; CEPS Special Report, 23 August 2016. – Access mode : https://www.ceps.eu/publications/deepening-eu-ukrainian-relations-what-why-and-how.

411. ERA Indicators and Monitoring [Electronic source] / European Commission Expert Group Report, October 2009. – Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2009. – Access mode : http://cordis.europa.eu/pub/era/docs/era_indicators&monitoring.pdf.

412. EU – Ukraine Association Agenda [Electronic source] / EU – Ukraine Cooperation Council, – Luxembourg, 24 June 2013. – 27 p. –

Access mode : http://eeas.europa.eu/archives/docs/ukraine/docs/eu_ukr_ass_agenda_24jun2013.pdf.
413. EU agreed to postpone provisional application of the trade part of the Association Agreement with Ukraine [Electronic source] / European Commision News Archive. – Brussels, 16 September 2014. – Access mode : http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=1153.
414. EU and Ukraine [Electronic source] / European Commision website. – 06 Nov 2017. – Access mode : http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/ukraine.
415. EU best practice in cluster development policy [Electronic source] / Maxwell Stamp. PLC. – January 2012. – Access mode : https://poduzetnistvo.gov.hr/UserDocsImages/EU%20projekti/IPA%20IIIC/Podr%C5%A1ka%20razvoju%20klastera/5.Izvje%C5%A1taj%20o%20najboljoj%20praksi%20u%20EU.pdf.
416. EU cooperation with third countries in the field of migration [Electronic source] / P. García Andrade, I. Martín // Policy Department Citizens' Rights and Constitutional Affairs, European Parliament. – Brussels, 2015. – 144 p. – Access mode : http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/536469/IPOL_STU(2015)536469_EN.pdf .
417. EU sanctions against Russia over Ukraine crisis [Electronic source] // The EU Newsroom. – 16/03/2017. – Access mode : https://europa.eu/newsroom/highlights/special-coverage/eu-sanctions-against-russia-over-ukraine-crisis_en.
418. EU won't Compensate Ukraine for Losing Russian Market from January 1 – EU Commissioner [Electronic source] / TASS Russian News Agency. – November 19, 2015. – Access mode : http://tass.com/economy/837849.
419. Europe 2020 Flagship Initiative Innovation Union [Electronic source] / Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. – Brussels, 6.10.2010, COM(2010) 546 final. – 43 p. – Access mode : http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM%3A2010%3A0546%3AFIN%3AEN%3APDF.
420. Europe 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth [Electronic source] / Communication from the Commission. –

Brussels, 3.3.2010, COM(2010) 2020 final. – 35 p. – Access mode : http://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A52010 DC2020.

421. European Security and Defence Policy. The first 10 years (1999–2009) [Electronic source] / ed. by G. Grevi, D. Helly, D. Keohane. – P. : The European Union Institute for Security Studies, 2009. – 451 p. – Access mode : https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/ESDP_10-web_0.pdf.

422. European Union, Trade in goods with Ukraine [Electronic source] / European Commission: Directorate-General for Trade. – 16-11-2017. – 10 p. – Access mode : http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_113459.pdf.

423. EU – Ukraine Action Plan [Electronic source]. – 2005. – 43 p. – Access mode : http://www.euneighbours.eu/library/content/eu-ukraine-action-plan.

424. EU – Ukraine Association Agenda to prepare and facilitate the implementation of the Association Agreement as endorsed by the EU – Ukraine Association Council on 16 March 2015 [Electronic source]. – Access mode : http://eeas.europa.eu/archives/docs/ukraine/docs/st06978_15_en.pdf.

425. Fernandes Sola N. The New External Action Service of the EU: A European Diplomatic Entity in the making? [Electronic source] / N. Fernandes Sola / Miami-Florida European Union Center of Excellence. – May 2009. – Vol. 6. – № 9. – 14 p. – Access mode : http: //aei.pitt.edu/15024/1/FernandezSolaExtActionSvcEUMA09edi.pdf.

426. Fierke K. Critical Approaches to International Security / K. Fierke. – Cambridge : Polity, 2007. – 288 p.

427. Final report of an audit carried out in Ukraine from 05 September 2016 to 16 September 2016 in order to evaluate the control of residues and contaminants in live animals and animal products including controls on veterinary medicinal products [Electronic source] / European Commission Directorate-General for health and food safety, DG(SANTE) 2016-8897 – MR. – 27 p. – Access mode : http://ec.europa.eu/food/audits-analysis/audit_reports/details.cfm?rep_id=3719.

428. Fischer S. Ukraine as a regional actor / S. Fischer // Ukraine: Quo Vadis. – Institute for Security Studies, Chaillot paper № 108, February 2008. – P. 119–147.

429. Floyd R. Towards a Consequentialist Evaluation of Security: Bringing Together the Copenhagen and the Welsh Schools of Security Studies / R. Floyd // Review of International Studies. – 2007. – Vol. 33, Iss. 2. – P. 327–350.

430. Foreign Policy Aspects of the Lisbon Treaty: Third Report of Session 2007–08, Published on 16 January 2008 [Electronic source] // House of Commons. – L. : The Stationery Office Limited. – 105 p. – Access mode : http://www.statewatch.org/news/2008/jan/uk-eu-fasc-lisbon-treaty.pdf.

431. Foreign Policy into the 21st Century. The U.S. Leaderships Challenge // Center for Strategic and International Studies. – Washington, 1997. – 160 p.

432. Fortier J. "L'Ukraine après 20 ans de construction nationale, entre transformations internes et politiques de voisinage" / J. Fortier // L'Ukraine, entre intégration et partenariat. – P. : Bruylant, 2010. – P. 11–38.

433. Foster A. What is Brexit and what is going on to happen now that Britain has voted to leave the EU [Electronic source] / A. Foster. – Express, Dec. 29, 2017. – Access mode : http://www.express.co.uk/news/politics/645667/Brexit-EU-European-Union-Referendum-David-Cameron-Economic-Impact-UK-EU-exit-leave.

434. Frey M. Effects of Trade Liberalization between the EU and Ukraine in a Computable General Equilibrium (CGE) Model [Electronic source] / M. Frey, Z. Olekseyuk-Viber ; The European Trade Study Group (ETSG) Paper. – 38 p. – Access mode : http://www.etsg.org/ETSG2011/Papers/Frey.pdf.

435. Füle Š. Time to show stronger, more resolute and determined Eastern Partnership [Electronic source] / Š. Füle ; International Expert Conference on Eastern Partnership. – Prague, 25 April 2014. – 4 p. – Access mode : http://europa.eu/ rapid/press-release_SPEECH-14-339_en.htm.

436. Gafurov I. New State Economic Policy – Cluster Policy as the Factor of Innovative Development of Europe [Electronic source] / I. Gafurov // Mediterranean Journal of Social Sciences. – June 2014. – Vol. 5, № 12. – Access mode : http://www.mcser.org/journal/index.php/mjss/ article/viewFile/3035/2995.

437. Gakashev M. Innovative clusters' formation and development: international experience [Electronic source] / M. Gakashev ; Perm National Research Polytechnic University. – 2013. – Access mode : http://imacs.vse.cz/2013/wp-content/uploads/2013/08/Gakashev-Marat_Innovative-Clusters-Formation-And-Development-International-Experience.pdf.

438. Garlick M. Strengthening Refugee Protection and Meeting Challenges: the European Union's Next Steps on Asylum [Electronic source] / M. Garlick // Migration Policy Institute Policy Brief. – June 2014. – Access mode : http://www.migrationpolicy.org/research/strengthening-refugee-protection-and-meeting-challenges-european-unions-next-steps-asylum.

439. Gomart Th. "Crimée retour du passe et fuite en avant" / Th. Gomart // Revue des deux mondes. – June 2014. – P. 63–71.

440. Gomart Th. Les consequences de l' affaire de Crimee sur le positionnement international de Moscou / Th. Gomart // Ukraine: la crise commence / C. Brustlein, D. David, É. de Durand et al. // Note de l'Ifri. – Mai 2014. – P. 7–10.

441. Gomart Th. Russie: de la "grande stratégie" à la "guerre limitée" / Th. Gomart // Politique étrangère. – № 2, été 2015. – P. 25–38.

442. Gstöhl S. Democratic Transitions, Conflict Resolutions and the Search for a New Economic Model of Integration / S. Gstöhl, E. Lannon, P. Elsuwege van // The European Neighbourhood Policy's Challenges / E. Lannon (ed). – Brussels : PIE Peter Lang, 2012. – 287 p.

443. Guidelines on the method of setting fines imposed pursuant to Article 23 (2) (a) of Regulation № 1/2003 // Official Journal. – 2006. – C 210. – P. 2–5.

444. Guliyev Z. The Migration Policy: How to Build a Better Migration Conditions In European Union and V4 Countries? [Electronic source] / Z. Guliyev // Visegrad School of Political Studies Policy Paper. – 2015. – P. 6–9. – Access mode : https://visegradschool.org/wp-content/uploads/2016/03/2015-Policy-Paper-V4-EaP-1.pdf.

445. Haas E.B. The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces, 1950–1957 / E.B. Haas. – Stanford : Stanford University Press, 1958. – 552 p.

446. Hampshire J. European migration governance since the Lisbon treaty: introduction to the special issue / J. Hampshire // Journal of Ethnic and Migration Studies. – 2016. – Vol. 42. – Iss. 4. – P. 537–553.
447. Hampshire J. Speaking with one voice? The European Union's global approach to migration and mobility and the limits of international migration cooperation / J. Hampshire // Journal of Ethnic and Migration Studies. – 2016. – Vol. 42. – Iss. 4. – P. 571–586.
448. Hardt M. Empire / M. Hardt, A. Negri. – Exils Editeur, 2000. – 560 p.
449. Has the EU Learnt from the Ukraine Crisis? Changes to Security, Energy and Migration Governance [Electronic source] / J. M. Godzimirski, M. Puka, A. Stormowska // European Values. – Friday, May 15 th, 2015. – Access mode : http://goodgov.pism.pl/files/?id_plik=19206.
450. Havlik P. Vilnius Eastern Partnership Summit: Milestone in EU – Russia Relations – not just for Ukraine / P. Havlik // Danube : Law and Economic Review. – 2014. – № 5. – P. 21–51.
451. Henrikson A.K. Diplomacy's Possible Futures / A.K. Henrikson // The Hague Journal of Diplomacy. – 2006. – Vol. 1. – P. 3–27.
452. Hoffman J. Sovereignty / J. Hoffman. – Buckingham : Open University Press, 1998. – 129 p.
453. Hoffmann S. Europe's identity crisis: between the past and America [Electronic source] / S. Hoffmann // Daedalus. – The Contemporary University : U.S.A. – 1964. – Vol. 93, № 4. – P. 1244–1297. – Access mode : https://warwick.ac.uk/fac/arts/english/currentstudents/undergraduate/modules/fulllist/special/en304/student_work/20026886.pdf.
454. Hoffmann S. The European Process at Atlantic Cross Purposes / S. Hoffmann // Journal of Common Market Studies. – 1964. – Vol. 3. – P. 87–93.
455. How does Ukraine benefit from signing the association agreement with the EU? [Electronic source] // Euromaidan Press. – 2014/06/27. – Access mode : http://euromaidanpress.com/2014/06/27/how-does-ukraine-benefit-from-signing-the-association-agreement-with-the-eu.

456. Howorth J. The EU as a Global Actor: Grand Strategy for a Global Grand Bargain?/ J. Howorth // Journal of Common Market Studies. – 2010. – № 48 (3). – P. 455–458.

457. Hu D. The Ukraine Crisis and the "breakdown" of world order [Electronic source] / D. Hu ; ed. by D. Zhang // CCTV, 02.10.2015. – Access mode : http://english.cntv.cn/2015/02/10/ARTI1423564627206740.shtml.

458. Hufbauer G.C. Economic Sanctions Reconsidered / G.C. Hufbauer et al. – 3rd ed. – Washington, D.C. : Peterson Institution for International Economics, 2007. – 233 p.

459. Hurrell A. Explaining the Resurgence of Regionalism in World Politics / A. Hurrell // Review of International Studies. – 1995. – Vol. 21. – № 4. – P. 331–358.

460. Hurrell A. Regionalism in Theoretical Perspective / A. Hurrell // Regionalism in World Politics: Regional Organization and International Order / L. Fawcett and A. Hurrell eds. – Oxford : Oxford University Press, 1995. – P. 53–58.

461. Hutton R. Brexit. Why Britain voted to quit the EU [Electronic source] / R. Hutton // Bloomberg Quick Take. – December 25, 2017. – Access mode : https://www.bloomberg.com/quicktake/will-uk-leave-eu.

462. IA Forum Interview: Vladimer Papava [Electronic source] // International Affairs Forum. – Access mode : http://ia-forum.org/Content/ViewInternalDocument.cfm?ContentID=6377.

463. Innovation Union Scoreboard 2015 [Electronic source] / H. Hollanders, N. Es-Sadki, M. Kanerva. – European Union Publications Office, 2015 – 94 p. – Access mode : https://www.kowi.de/Portaldata/2/Resources/fp/2015-Innovation-Union-Scoreboard-Report.pdf .

464. Innovation Union: A pocket guide on a Europe 2020 initiative [Electronic source]. – Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2013. – 16 p. – Access mode : https://ec.europa.eu/ eip/agriculture/sites/agri-eip/files/innovation-pocket-book_en.pdf .

465. Instrument de partenariat – IP (Partnership Instrument – PI) [Electronic source] // Toute l'Europe. – Access mode : https://www.touteleurope.eu/actualite/instrument-de-partenariat-ip.html.

466. Ivegesh G.-M. Rethinking EU migration policy: case study of Ukraine / G.-M. Ivegesh // Demography and Social Economy. – № 1 (26). – 2016. – P. 158–168.

467. Jackson G. Concorde Diplomacy: The Ambassador Role in the World Today / G. Jackson – L. : Hamish Hamilton, 1981. – 254 p.

468. Jaffrelot Ch. For a theory of nationalism [Electronic source] / Ch. Jaffrelot // Questions de Recherche/Research in Question. – June 2003. – № 10. – 51 p. – Access mode : http://www.sciencespo.fr/ceri/sites/sciencespo.fr.ceri/files/qdr10.pdf .

469. Jaroszewicz M. Does Ukraine Have a Policy on Emigration? Transcending the State-Centered Approach [Electronic source] / M. Jaroszewicz, P. Kaźmierkiewicz // Central and Eastern European Migration Review. – June, 2014. – Vol. 3. – № 1. – P. 11–26. – Access mode : http://ceemr.uw.edu.pl/vol-3-no-1-june-2014/articles/does-ukraine-have-policy-emigration-transcending-state-centered.

470. Jaroszewicz M. Forecasting Migration between the EU, V4, and Eastern Europe. Impact of Visa Abolition [Electronic source] / M. Jaroszewicz, M. Lesińska // Centre for Eastern Studies Report. – Warsaw, July 2014. – 231 p. – Access mode : http://www.osw.waw.pl/sites/default/files/migration_report_0.pdf.

471. Jaroszewicz M. Problem uchodźczy na Ukrainie: ocena sytuacji [Electronic source] / M. Jaroszewicz // Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia. – Warsaw, 18 September 2014. – Access mode : https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2014-09-18/problem-uchodzczy-na-ukrainie-ocena-sytuacji.

472. Joint Declaration of the Prague Eastern Partnership in Prague [Electronic source]. – Brussels, 7 May 2009. – 11 p. – Access mode : http://www.consilium.europa.eu/media/31797/2009_eap_declaration.pdf.

473. Judgment of the Court of 30 September 1987. Meryem Demirel v Stadt Schwäbisch Gmünd. Reference for a preliminary ruling: Verwaltungsgericht Stuttgart – Germany. Association agreement between the EEC and Turkey – Freedom of movement for workers. Case 12/86 [Electronic source] // European Court Reports 1987 – 03719. – Access mode : http://curia.europa.eu/juris/celex.jsf?celex=1986CJ0012&lang1=en&type=TXT&ancre=.

474. Juncker J.-C. Strategic Agenda for the Union in the Times of Change [Electronic source] / J.-C. Juncker // European Council

Conclusions/ – 26/27 June, 2014. – Access mode : http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_Data/docs/pressdata/en/ec/143478.pdf.

475. Kaldor M. Human Security: A New Strategic Narrative for Europe / M. Kaldor, M. Martin, S. Selchow // International Affairs. – 2007. – № 83(2) – P. 273–288.

476. Karacaovali B. Free trade agreements and external tariffs [Electronic source] / B. Karacaovali // Fordham University Department of Economics Discussion Paper. – № 2010–03. – N. Y., 2010. – 21 p. – Access mode : https://poseidon01.ssrn.com/delivery.php?ID=559124089121126004073088096108094124063062077093054032068075013087091106106122000093033098026038045017119072006075077080068120025059009008018099075080102066064064052003002120127096098001104102027123064027088064005030031123103065087064098125064082092&EXT=pdf.

477. Karpyak O. Ukraine's two different revolutions [Electronic source] / O. Karpyak / BBC Ukrainian. – 3 December 2013. – Access mode : http://www.bbc.com/news/world-europe-25210230.

478. Katzenstein P. A Religion in an Expanding Europe / P. Katzenstein. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – 352 p.

479. Keohane R. Ironies of sovereignty: the European Union and the United States / R. Keohane // Journal of Common Market Studies. – 2002. – Vol. 40. – № 4. – P. 743–765.

480. Kepaptsoglou K. The gravity model specification for modeling international trade flows and free trade agreement effects: a 10-year review of empirical studies [Electronic source] / K. Kepaptsoglou, M.G. Karlaftis, D. Tsamboulas // The Open Economics Journal. – 2010. – Vol. 3. – P. 1–13. – Access mode : https://www.econstor.eu/obitstream/10419/67427/1/716972018.pdf.

481. Ketels C.H.M. From clusters to cluster-based economic development [Electronic source] / C.H.M. Ketels, O. Memedovic // Technological Learning, Innovation and Development. – 2008. – Vol. 1. – № 3. – P. 375–392. – Access mode : https://www.clustermapping.us/sites/default/files/files/resource/From_clusters_to_cluster-based_economic_development.pdf.

482. Keukeleire S. The European Union as Diplomatic Actor: Internal, Traditional, and Structural Diplomacy / S. Keukeleire

// Diplomacy and Statecraft. – September 2003. – Vol. 14. – № 3. – P. 31–564.

483. Klingspor C. Defining the purpose and coordinating the instruments for EU global action [Electronic source] / C. Klingspor ; EGS website of Swedish Institute of International Affairs (UI). – 27 March 2013. – Access mode : http://www.euglobalstrategy.se/nyheter/opinions/defining-the-purpose-and-coordinating-the-instruments-for-eu-global-action.

484. Koshkin P. For Russia, soft power doesn't have to mean being a softy [Electronic source] / P. Koshkin, K. Smertina // Russia Direct. – Mar 17, 2014. – Access mode : http://www.russia-direct.org/qa/russia-soft-power-doesn%E2%80%99t-have-mean-being-softy.

485. Krasner S.D. Power, the state and sovereignty: essays on international relations / S.D. Krasner. – N. Y. : Routledge, 2009. – 328 p.

486. Krastev I. The New European Disorder [Electronic source] / I. Krastev, M. Leonard ; European Council on Foreign Relations (ECFR) Essay. – L. : ECFR, November 2014. – № 117. – Access mode : http://www.ecfr.eu/page/-/ECFR117_TheNewEuropeanDisorder_ESSAY.pdf.

487. Kravchuk A. The expected impact of the EU-Ukraine Association Agreement [Electronic source] / A. Kravchuk, Z. Popovych // Transnational Institute. – 2016. – Access mode : https://www.tni.org/files/publication-downloads/online_tni_issue_brief_oekraine.pdf.

488. Kropelnytska S. Institutional and financial support for regional innovation development based on cluster approach / S. Kropelnytska, M. Vusyatytska // Економічний часопис – XXI. – 2015. – № 3–4 (2). – С. 37–40. – Access mode : http://soskin.info/userfiles/file/2015/3-4_2_2015/Kropelnytska,Vusyatytska.pdf.

489. Kulik S. Two Integration Projects in Europe: Dead End of Struggle [Electronic source] / S. Kulik et al. // MPRA Paper (61636). – 2014. – Access mode : http://mpra.ub.uni-muenchen.de/61636.

490. Kymlicka W. Multicultural Citizenship / W. Kymlicka. – Oxford : Oxford University Press, 1995. – 439 p.

491. Lake D. Regional Security Complexes: A Systems Approach / D. Lake // Regional Orders: Building Security in a New World / D.A. Lake, P.M. Morgan (eds.). – University Park : Pennsylvania State University Press, 1997. – P. 61–62.

492. Lannon E. Van Elsuwege P. Eastern Partnership: Prospects for a new regional dimension of the European Neighbourhood Policy / E. Lannon // The European neighbourhood policy's challenges / E. Lannon (ed.) ; College of Europe Studies. – P.I.E. Peter Lang, 2012. – P. 285–322.

493. Laruelle M. Le neo-eurasisme russe. L' empire après l' empire / M. Laruelle // Cahiers du Monde russe. – 2001. – № 42/1. – P. 71–94.

494. Le droit de la guerre et de la paix, d'Hugo GROTIUS [Electronic source] / Blog "Le Conflit". – 17 février 2009. – Access mode : http://www.leconflit.com/article-28042276.html.

495. Le gouvernement français, Projet de lettre d'intention verser la Croissance et l'activite, 4 Août, 2015 [Electronic source]. – Access mode : http://www.assemblee-nationale.fr/14/projets/pl2447.asp ~~HEAD=dobj.

496. Lecture by Franco Frattini before the French Senate. – March 2006.

497. Lehmann T. Cluster Policy in the Light of Institutional Context: A Comparative Study of Transition Countries / T. Lehmann, M. Benner // Adm. Sci. – 2015. – № 5. – P. 188–212. – Access mode : www.mdpi.com/2076-3387/5/4/188/pdf.

498. Lehne S. More Action, Better Service: How to Strengthen the European External Action Service [Electronic source] / S. Lehne, A. Guardia La, J. Techau // Carnegie Europe. – February 02, 2012. – Access mode : http://carnegieeurope.eu/2012/02/02/more-action-better-service-how-to-strengthen-european-external-action-service-event-3518.

499. Lendel M. Migration of Ukrainians to Central European countries in the context of the Postmaidan internal and international crisis / M. Lendel // Public Policy and Administration. – Vol. 15. – № 4. – 2016. – P. 549–563.

500. Leonard M. Introduction: Protecting the European Choice [Electronic source] / M. Leonard, A. Wilson // Protecting the European Choice / A. Wilson (ed.). – L. : ECFR, July 2014. – P. 5–8. – Access mode : http://www.ecfr.eu/page/-/ECFR109_EASTERN_PARTNERSHIP_AW.pdf.

501. Liberti F. Defence Spending in Europe: Can We Do Better without Spending More? [Electronic source] / F. Liberti // Notre Europe Policy Paper. – June 2011. – № 46. – 55 p. – Access mode : http://www.notre-europe.eu/media/policy46_fliberti_en.pdf?pdf=ok.

502. Lindberg L. Political Integration: Definitions and Hypotheses / L. Lindberg // The European Union: reading on the Theory and Practice of European Integration. – Palgrave Macmillan, 2003. – P. 151–162.

503. Lindley-French J. The ties that bind [Electronic source] / J. Lindley-French // NATO Review. – Autumn 2003. – Access mode : http://www.nato.int/docu/review/2003/issue3/english/art2_pr.html.

504. Lipschitz L. Capital Flows to Transition Economies: Master or Servant? / L. Lipschitz, T. Lane, A. Mourmouras // Czech Journal of Economics and Finance. – 2006. – Vol. 56 (5–6). – P. 202–222.

505. Lucas E. Winning the Information War: Techniques and Counter-Strategies in Russian Propaganda in Central and Eastern Europe [Electronic source] / E. Lucas, P. Pomerantsev // CEPA's Information Warfare Project and Legatum Institute Report. – August 2016. – 71 p. – Access mode : https://cepa.ecms.pl/files/ ?id_plik=2715.

506. Maertens I. USA contre Eurasie [Electronic source] / I. Maertens. – Access mode : http://vosnr.com/EC/d_douguine/EEAAZKlVAgcMpxEYIE.shtml.

507. Major C. Dependent State (s) Europe: European defense in a five-year austerity [Electronic source] / C. Major and C. Mölling // The State of Defence in Europe: State of Emergency? / S. Biscop, D. Fiott (eds) : Egmont Paper 62. – Gent: Academia Press, 2013. – P. 13–18. – Access mode : http://aei.pitt.edu/47658/1/ep62.pdf.

508. Maliszewska M. Deep Integration with the EU: Impact on Selected ENP Countries and Russia / M. Maliszewska, I. Orlova, S. Taran // EU Eastern Neighbourhood: Economic Potential and Future Development / M. Dabrowski, M. Maliszewska (eds.). – Berlin : Springer, 2011. – P. 45–59.

509. Mankoff J. Eurasian Energy Security / J. Mankoff. – N. Y. : Council on Foreign Relations, 2009. – 50 p.

510. March J.G. Rediscovering Institutions / J.G. March, J.P. Olsen // The Organizational Basis of Politics. – N. Y. : The Free Press, 1989. – 227 p.

511. Maresceau M. Bilateral Agreements concluded by the European Community Recueil des cours / M. Maresceau / Hague Academy of International Law. – Martinus Nijhoff Publishers, 2006. – Vol. 309/2004. – P. 125–451.

512. Martinez-Zarzoso I. Regional trading agreements dynamic panel data evience from the gravity model / I. Martinez-Zarzoso, H. Horsewood. – University of Birmingham, 2005. – 27 p.

513. Martinez-Zarzoso I. Augmented gravity model: an empirical application to Mercosur – European Union trade flows / I. Martinez-Zarzoso, F. Nowak-Lehmann // Journal of Applied Economics. – 2003. – Vol. VI. – № 2 – P. 291–316.

514. Mauleon A. Networks of free trade agreements among heterogeneous countries / A. Mauleon, H. Song, V. Vannetelbosch // UCL Discussion Paper 2006–29. – Brussels, 2006. – 42 p.

515. McFaul M. Faulty Powers. Who Started the Ukraine Crisis? [Electronic source] / M. McFaul, S. Sestanovich, J. Mearsheimer // Foreign Affairs. – 2014. – № 6. – Access mode : http://www.foreignaffairs.com/articles/142260/michael-mcfaul-stephen-sestanovich-john-j-mearsheimer/faulty-powers.

516. McKew M. Playing by Putin's tactics [Electronic source] / M. McKew, G. Maniatis // The Washington Post. – 2014. – 9th March. – Access mode : https://www.washingtonpost.com/opinions/playing-by-putins-tactics/2014/03/09/b5233b90-a558-11e3-a5fa-55f0c77bf39c_story.html?utm_term=.355e1a46ba20.

517. Mearsheimer J. Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault. The Liberal Delusions That Provoked Putin [Electronic source] / J. Mearsheimer // Foreign Affairs. – 2014. – September/October. – Access mode : https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2014-08-18/why-ukraine-crisis-west-s-fault.

518. Medalla E.M. On free trade agreements (FTAs): the Philippine perspective / E.M. Medalla, C. Mantaring // Philippine Institute for Development Studies Discussion Paper. – № 2009–35. – Makati City : Philippine Institute for Development Studies, 2009. –14 p.

519. Messerlin P. The EU Neighbourhood Policy: Time for an Indepth Review. Implications for the Ukraine. / P. Messerlin. – EU FTA – Mimeo, 2009.

520. Migranyan A. What Is at Stake in Ukraine [Electronic source] / A. Migranyan // The National Interest. – July 30, 2014. – Access mode: http://nationalinterest.org/feature/what-stake-ukraine-10979.

521. Migration in Ukraine: facts and figures [Electronic source] / O. Malynovska ; IOM Ukraine. – 2016. – 31 c. – Access mode : http://www.iom.org.ua/sites/default/files/ff_eng_10_10_press.pdf.

522. Migration. Are we ready for it? [Electronic source] // The Visegrad Group portal. – Accessed October 31st, 2017. – Access mode : http://www.visegradgroup.eu/migration/migration.

523. Mindlin Y.B. Main Stages of the Formation of an Economic Cluster [Electronic source] / Y.B. Mindlin et al. // International Journal of Economics and Financial Issues. – 2016. – № 6 (S1). – P. 261–265. – Access mode : http://www.econjournals.com/index.php/ijefi/article/viewFile/2395/pdf.

524. Mitrany D. A working peace system / D. Mitrany // The European Union: reading on the Theory and Practice of European Integration. – L. : Palgrave Macmillan, 2003. – P. 99–120.

525. Moiso S. Geopolitics/Critical Geopolitics [Electronic sourse] / S. Moiso // The Wiley Blackwell Companion to Political Geography / J. A. Agnew, V. Mamadouh, A. J. Secor, J. Sharp (eds). – 2015. – P. 220–234. – Access mode : http://www.academia.edu/8784763/Geopolitics_Critical_Geopolitics.

526. Mölling C. State of play of the implementation of EDA's pooling and sharing initiatives and its impact on the European defence industry [Electronic source] / C. Mölling ; European Parliament Policy Department, Directorate-General for External Policies Study. – 10 June 2015. – Luxembourg : European Union Publications Office, 2015. – Access mode : http://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=EXPO_STU(2015)534988.

527. Moravcsik A. Negotiating the Single European Act: national interests and conventional statecraft in the European Community / A. Moravcsik // International Organization. – 1991. – XLV 1. – P. 292–296.

528. Movchan V. Between Two Unions: Optimal Regional Integration Strategy for Ukraine / V. Movchan, V. Shportyuk // Proceedings of the 13th Annual Conference of the European Trade Study Group (ETSG). – Copenhagen : ETSG, 2011. – 211 p.

529. Muraviov V. The Acquis Communautaire as a Basis for the Communutity Legal Order / V. Muraviov // Miskolc Journal of International Law. – 2007. – Vol. 4. – № 2. – P. 14.

530. Muro M. The new "cluster moment": How regional innovation clusters can foster the next economy [Electronic source] / M. Muro, B. Katz // Metropolitan policy program at Brookings. – September, 2010. – 59 p. – Access mode : https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/0921_clusters_muro_katz.pdf.
531. Nicita A. A Preliminary Analysis on Newly Collected Data on Non-Tariff Measures [Electronic source] / A. Nicita, J. Gourdon // Policy Issues in International Trade and Commodities Study Series. – № 53. – N. Y. and Geneva : United Nations Conference on Trade and Development, 2013. – 32 p. – Access mode : http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/itcdtab54_en.pdf.
532. Nutlall S.J. European Foreign Policy / S.J. Nutlall. – Oxford : Oxford University Press, 2000. – 294 p.
533. Nyman J. What is the value of security? Contextualising the negative/positive debate / J. Nyman // Review of International Studies. – December 2016. – Vol. 42, Iss. 5. – P. 821–839.
534. Nyman J. Ethical Security Studies: A New Research Agenda / J. Nyman, A. Burke. – Routledge, 2016. – 237 p.
535. Olsen J.P. The Many Faces of Europeanisation [Electronic source] / J.P. Olsen // Journal of Common Market Studies. – 2002. – Vol. 40 Iss. 5. – P. 921–952. – Access mode : http://eu-wb.eu/wp-content/uploads/2016/12/olsen-2002.pdf.
536. Opinion of the Committee on Foreign Affairs for the Committee on Civil Liberties, Justice and Home Affairs on the proposal for a regulation of the European Parliament and of the Council amending Regulation (EC) No 539/2001 listing the third countries whose nationals must be in possession of visas when crossing the external borders and those whose nationals are exempt from requirement (Ukraine) (COM(2016)0236 – C8-0150/2016 – 2016/0125(COD)) [Electronic source] / European Parliament Committee on Foreign Affairs, 7.7.2016. – 5 p. – Access mode : http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-%2f%2fEP%2f%2fNONSGML%2bCOMPARL%2bPE-583.952%2b02%2bDOC%2bPDF%2bV0%2f%2fEN.
537. Parker G. Poland cites war dead in EU row [Electronic source] / G. Parker, J. Cienski, B. Benoit // Financial Times. – June 20, 2007. – Access mode : https://www.ft.com/content/fda8aac0-1f55-11dc-ac86-000b5df10621.

538. Pertusot V. L'UE et la Crise ukrainienne: les quatre enseignements / V. Pertusot // Ukraine: la crise commence: Note de l'Ifri. – Mai 2014. – P. 20–22.
539. Pertusot V. La politique europeenne voisinage: un phenix bureaucratique? [Electronic source] / V. Pertusot / Note de l'Ifri. – Novembre 2016. – 32 p. – Access mode : https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/la_politique_europeenne_voisinage_un_phenix_bureaucratique.pdf.
540. Peterson J. A common Foreign Policy for Europe? Competing visions of the CFSP / J. Peterson & H. Sjursen (eds). – L. and N. Y. : Routledge, 1998 – 176 p.
541. Petrosyan D. Migration in the EU and Visegrad [Electronic source] / D. Petrosyan // Visegrad School of Political Studies Policy Paper. – 2015. – P. 10–14. – Access mode : https://visegradschool.org/ wp-content/uploads/2016/03/2015-Policy-Paper-V4-EaP-1.pdf
542. Piekło J. Ukraine's Unrequited Passion for Europe [Electronic source] / J. Piekło. – Heinrich Böll Stiftung European Union. – Jul. 14, 2016. – Access mode : https://eu.boell.org/en/2016/07/14/ukraines-unrequited-passion-europe.
543. Poe M.T. Russian Moment in World History / M. T. Poe. – Princeton : Princeton University Press, 2006. – 136 p.
544. Polozhentseva Y. Klevtsova M. Instruments of Development of Cluster Policy: Stages, Models, International Practice [Electronic source] / Y. Polozhentseva // Procedia Economics and Finance. – Vol. 27. – 2015. – P. 529–537. – Access mode : http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2212567115010291.
545. Preston C. Poland and EU Membership: Current Issues and Future Prospects / C. Preston // Journal of European Integration. – 1998. – Vol. 21, № 2. – P. 147–168.
546. Prices [Electronic source] / Federal State Statistics Service of Russian Federation. – Access mode : http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/en/figures/prices.
547. Providing Security in a Changing World: Report on the Implementation of the European Security Strategy [Electronic source]. – Brussels, 11 December 2008. – 12 p. – Access mode : https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/reports/104630.pdf.

548. Rácz A. Russia's Hybrid War in Ukraine. Breaking the Enemy's Ability to Resist [Electronic source] / A. Racz // FIIA report 43. – Helsinki : The Finnish Institute of International Affairs, 2015. – 104 p. – Access mode : https://stratcomcoe.org/andras-racz-russias-hybrid-war-ukraine-breaking-enemys-ability-resist.

549. Radaelli C.M. Europeanisation: Solution or problem? [Electronic source] / C.M. Radaelli // European Integration online Papers (EIoP). – Vol. 8 (2004). – № 16. – 26 p. – Access mode : http://eiop.or.at/eiop/pdf/2004-016.pdf.

550. Rapport d'information fait au nom de la commission des affaires européennes (1) sur le Partenariat oriental [Electronic source] / Sénat session extraordinaire de 2015–2016 № 797. – 2016. – Access mode : https://www.senat.fr/rap/r15-797/r15-7971.pdf.

551. Ratti L. After Maidan: Re-Starting NATO-Russia Relations [Electronic source] / L. Ratti // Beyond Ukraine. EU and Russia in Search of a New Relation / ed. by A. Ferrari. – Edizioni Epoké Firs edition: 2015. – P. 45–64. – Access mode : http://www.ispionline.it/it/EBook/BeyondUkraine.EUandRussiainSearchofaNewRelation.pdf.

552. Regulation (EC) No 1931/2006 of the European Parliament and of the Council of 20 December 2006 laying down rules on local border traffic at the external land borders of the Member States and amending the provisions of the Schengen Convention [Electronic source] // Official Journal of the European Communities. – № L 405. – 30 December 2006. – Access mode : http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32006R1931R(01).

553. Reus-Smit C. The Moral Purpose of the State: Culture, Social Identity, and Institutional Rationality in International Relations / C. Reus-Smit. – Princeton : Princeton University Press, 2009. – 216 p.

554. Review of the European Neighbourhood Policy: joint communication to the european parliament, the council, the european economic and social committee and the committee of the regions {SWD(2015) 500 final}. – Brussels, 18.11.2015. – 21 p.

555. Rogers J. Enabling the future European military capabilities 2013 –2025: challenges and avenues [Electronic source] / J. Rogers, A. Gilli ; ed. by A. Missiroli // Issue. – Report № 16. – May 2013. – 73 p. – Access mode : https://www.files.ethz.ch/isn/182365/Report_16.pdf.

556. Rosenau J.N. Turbulence in World Politics. A Theory of Change and Continuity / J.N. Rosenau. – Princeton : Princeton University Press, 1990. – 480 p.

557. Rouet G. L'Ukraine, entre intégration et partenariat / G. Rouet, P. Terem. – P. : Bruylant, 2010. – 389 p.

558. Rud N.T. Cluster interaction mechanism in the formation of innovative model of region's economy / N.T. Rud, O.I. Marchuk, G.A. Yasheva // Актуальні проблеми економіки. – 2014. – № 12. – С. 281–289. – Access mode : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ape_2014_12_32.

559. Russia Urges Ukraine to Join Customs Union After EU Snub [Electronic source] // Bloomberg. – 2011. – 18 October. – Access mode : http://www.bloomberg.com/news/articles/2011-10-18/medvedev-says-russia-ukraine-ties-aren-t-just-about-gas-1-.

560. Russia's Path to Another Resurgence [Electronic source] // Stratfor Worldview. – Dec 1, 2016. – Access mode : https://www.stratfor.com/analysis/russias-path-another-resurgence?utm_campaign=LL_Content_Digest&utm_source=hs_email&utm_medium=email&utm_content=38638299&_hsenc=p2ANqtz--rH07RuVyCiYdVMjkKHmOBZ6OY_g-1V4wV-7dHxvKcguxLx-9gZjMG14en1VvDU4TkMaNCnRd9BQcCmThfXI2PBMCSDw&_hsmi=38658773.

561. Ryabchyn A. Brexit Lessons and conclusions for Ukrainian authorities [Electronic source] / A. Ryabchyn // Kyiv Post. – July 6, 2016. – Access mode : http://www.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/alex-ryabchyn-brexit-lessons-and-conclusions-for-ukrainian-authorities-417925.html.

562. Sadowski R. Partnership in Times of Crisis. Challenges for the Eastern European Countries' integration with Europe / R. Sadowski // Varsovie, Centre for Eastern Studies, Point of View. – 2013. – № 36. – P. 51–53.

563. Saggi K. Bilateral trade agreements and the feasibility of multilateral free trade / K. Saggi, H.M. Yildiz // MPRA Paper № 17561. – Munich, 2008. – 40 p.

564. Sauliak O. Migration between Visegrad Group countries and Ukraine as country of Eastern Europe [Electronic source] / O. Sauliak // Visegrad School of Political Studies Policy Paper. – 2015. – P. 20–25.

– Access mode : https://visegradschool.org/wp-content/uploads/2016/03/2015-Policy-Paper-V4-EaP-1.pdf.

565. Save Ukraine to counter Russia, says Soros [Electronic source] // Financial Times. – 2015. – 8th January. – Access mode : https://www.ft.com/content/4ddfb410-9664-11e4-a40b-00144feabdc0.

566. Schelling Th. Arms and Influence / Th. Schelling. – Publisher: Praeger, 1977. – 293 p.

567. Schmitt C. Le Nomos de la terre / C. Schmitt. – P. : PUF, 2001 – 363 p.

568. Sedletska N. Investigated media outlets (Ukraine Overview) [Electronic source] : Media Ownership Project / N. Sedletska, O. Loginova. – Access mode : https://www.reportingproject.net/media/author/Ukraine.

569. Service européen d'Action extérieure: le feu vert des parlementaires européens ouvre la voie à la mise en place du SEAE [Electronic source] / EuropaForum.lu, 08.07.2010. – Access mode : http://www.europaforum.public.lu/fr/actualites/2010/07/pe-seae/index.html.

570. Sharov O. Economy of the EU: Sanctions against Russia and their Reverse Effect / O. Sharov // Journal of European Economy. – 2015. – Vol. 14. – № 2. – P. 164–180.

571. Shepotylo O. A Gravity Model of net Benefits of EU Membership: the case of Ukraine / O. Shepotylo // Journal of Economic Integration. – 2010. – № 25 (4). – P. 676–702.

572. Shnyrkov O.I. Russia's Concerns for the EU – Ukraine Association: Myths and Realities / O.I. Shnyrkov, O.I. Rogach, O.A. Chugaiev // Journal Global Policy and Governance. – 2015. – № 4 (20). – P. 33–49.

573. Sidenko V. Ukraine's Regional Integration Policies: The EU versus the Eurasian Community [Electronic source] / V. Sidenko. – 2013. – C. 11–29. – Access mode : http://www.razumkov.org.ua/upload/Sidenko_East_European_Studies_2013.pdf.

574. Snyder G.H. Alliance Politics / G.H. Snyder. – Ithaca, N. Y. : Cornell University Press, 1997. – 432 p.

575. Snyder T. Don't Let Putin Grab Ukraine [Electronic source] / T. Snyder // The New York Times. – Access mode :

http://www.nytimes.com/2014/02/04/opinion/dont-let-putin-grab-ukraine.html?smid=fb-share&_r=0.

576. Solonenko I. Added Value? Eastern Partnership and EU – Ukraine Bilateral Relations [Electronic source] / I. Solonenko // International Politics and Society, 3/2011. – P. 120–133. – Access mode : http://library.fes.de/pdf-files/ipg/2011-3/11_solonenko.pdf.

577. Soltész B. Hungary: crossborder migration in a fragmented ethnic space: Discovering migration between Visegrad countries and Eastern Partners / B. Soltész et al. ; Á. Erőss, D. Karácsonyi (ed.). – Budapest : HAS RCAES Geographical Institute, 2014. – P. 72–87.

578. Spykman N.J. Geografhic Objectives in Foreign Policy / N.J. Spykman, A.A. Rollins // The American Political Science Review. – 1938. – T. 32. – P. 213–236.

579. Statistics [Electronic source] / National Bank of Ukraine : Official website. – Access mode : https://bank.gov.ua/control/en/publish/article?art_id=67604&cat_id=37801.

580. Stiglitz J.E. 2000. Capital market liberalization, economic growth and Instability / J.E. Stiglitz // World Development. – 2000. – № 28 (6). – P. 1075–1086.

581. Strenthening the European Neighborhood Policy [Electronic source] / Presidency Progress Report of General Affairs and External Relations Council (GAERC). – Brussels, 18/19 June 2007. – 4 p. – Access mode : http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EN&f=ST%2011016%202007%20INIT.

582. Talbott S. Ukraine at Five: A Progress Report on U.S. Policy : Leadership Conference speech [Electronic source] / S. Talbott ; Department of State Archive. – Washington, DC, October 11, 1996. – Access mode : https://1997-2001.state.gov/www/regions/nis/10-11tal.html.

583. Tariff Profiles: Ukraine [Electronic source] / World Trade Organization Statistics database. – Access mode : http://stat.wto.org/TariffProfile/WSDBTariffPFView.aspx?Language=E&Country=UA%2cRU.

584. The Amsterdam Treaty [Electronic source]. – Access mode : http://www.eurotreaties.com/amsterdamtreaty.pdf.

585. The European research area: new perspectives. Green paper of 04.04.2007 [Electronic source] / European commission's Directorate-General for Research. – Luxembourg, 2007. – 23 p. – Access mode : http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM:2008:0519:FIN.

586. The implementation of the Common Security and Defence Policy. Workshop (10 July 2013) [Electronic source] / A. Sęk / European Parliament's Policy Department DG External Policies, Subcommittee on Security and Defence. – Brussels : European Union Publications Office, 2013. – 28 p. – Access mode : http://www.tepsa.eu/wp-content/uploads/2013/10/Report-from-the-EP-workshop-on-CSDP.pdf.

587. The Policy: What is the European Neighbourhood Policy? [Electronic source]. – Access mode : www.montin.com/documents/enp.doc.

588. The Treaty of Nice [Electronic source] // Access to European Union: law, economics, policies / N. Moussis. – Rixensart, 2011. – Access mode : http://www.europedia.moussis.eu/books/Book_2/2/2/4/?all=1.

589. Töttős Á. Can European Policy on legal migration and free movement be moral? [Electronic source] / Á. Töttős // Visegrad School of Political Studies Policy Paper. – 2015. – P. 27–29. – Access mode : https://visegradschool.org/wp-content/uploads/2016/03/2015-Policy-Paper-V4-EaP-1.pdf.

590. Trade Policy Review: Report by Ukraine [Electronic source] / World Trade Organization Report. – 15 March 2016. – 18 p. – Access mode : https://www.wto.org/english/tratop_e/tpr_e/g334_e.pdf.

591. Trade Structure by Partner, Product or Service-Category [Electronic source] / UNCTADStat Data Center Report. – Access mode : http://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx.

592. Trade Sustainability Impact Assessment for the FTA between the EU and Ukraine within the Enhanced Agreement [Electronic source] / ECORYS Final Report for European Commission. – 17 December 2007. – Rotterdam, 2007. – 261 p. – Access mode : http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2008/january/tradoc_137597.pdf.

593. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007 [Electronic source]. – Access mode : http://eur-lex.europa.eu/JOHtml.do?uri=OJ:C:2007:306:SOM:EN:HTML.

594. Treisman D. Why Putin Took Crimea. The Gambler in the Kremlin / D. Treisman // Foreign Affairs. – 2016. – Vol. 95. – No 3. – May/June. – P. 47–54.

595. Trenin D. Russia's security policy & EU-Russian relations [Electronic source] / D. Trenin, S. Spiegeleire de, A. Stent // CEPS ESF Working Paper, № 6, March 2002. – Access mode : https://www.files.ethz.ch/isn/22252/Russia's_Security.pdf .

596. Ukraine's key migration challenges and opportunities // Migration Policy Centre Policy Brief. – January 2014. – 4 p.

597. Ukraine's Trade Policy Choice: Pros and Cons of Different Regional Integration Options [Electronic source] / The Institute for Economic Research and Policy Consulting Analytical Report. – Kyiv, 2011. – Access mode : http://www.ier.com.ua/files/Projects/2010/2010_05/trade_pros_and_cons_2011-12-08_eng.pdf.

598. Umland A. What Brexit means for Ukraine : Atlantic Council [Electronic source] / A. Umland. – June 27, 2016. – Access mode : http://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/what-brexit-means-for-ukraine.

599. Urata S. The impacts of free trade agreements on trade flows: an application of the gravity model approach / S. Urata, M. Okabe // RIETI Discussion Paper 07-E-052. – Tokyo, 2007. – 36 p.

600. Valasek T. Surviving Austerity: The case for a new approach to EU military collaboration : Centre for European Reform Report [Electronic source] / T. Valasek. – April 2011. – 26 p. – Access mode : http://www.cer.org.uk/sites/default/files/publications/attachments/pdf/2011/rp_981-141.pdf.

601. Venner D. L'identité dépend-elle de la souveraineté? [Electronic source] / D. Venner // Réflexions. – 10 juillet 2012. – Access mode : http://www.dominiquevenner.fr/2012/07/lidentite-depend-elle-de-la-souverainete.

602. Vers une nouvelle politique europeenne de voisinage (PEV): le choix du realisme geopolitique [Electronic source] // CAPE. – 18 janvier 2016. – № 11. – Access mode : http://www.capeurope.eu/images/CAPE_11.pdf.

603. Version consolidée du traité sur le fonctionnement de l'Union européenne [Electronic source] // Journal officiel de l'Union européenne. – № C 115. – 9.05.2008. – Access mode : http://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:88f94461-564b-4b75-aef7-c957de8e339d.0010.01/DOC_3&format=PDF.

604. Villumsen Berling T. Bourdieu, International relations, and European Security / T. Villumsen Berling // Theory and Society. – 2012. – № 41(5) – P. 451–478.

605. Vimont P. Migration in Europe: Bridging the Solidarity Gap [Electronic source] / P. Vimont // Carnegie Europe (Carnegie Endowment for International Peace). – September 12, 2016. – Access mode : http://carnegieeurope.eu/2016/09/12/migration-in-europe-bridging-solidarity-gap-pub-64546.

606. Walt S. Alliances in a Unipolar World / S. Walt // World Politics. – January 2009. – Vol. 61. – № 1. – P. 86–120.

607. Walt S. The Origins of Alliances Ithaca / S. Walt. – N. Y. : Cornell University Press, 1987. – 321 p.

608. Walzer M. Guerres justes et injustes / M. Walzer. – P. ; Berlin, 1999. – 489 p.

609. Wendt A. Social Theory of International Relations / A.Wendt. – Cambrige : Cambrige University Press, 2000. – 429 p.

610. Werner W. The Endurance of Sovereignty / W. Werner, J. Wilde de // EJIR. – 2001. – Vol. 7. – № 3. – P. 283–313.

611. Wolczuk K. Ukraine and its Relations with the EU in the Context of the European Neighbourhood Policy / K.Wolczuk // Ukraine: Quo Vadis? / (Institute for Security Studies) Chaillot paper. – 2008. – № 108. – P. 87–118.

612. World Economic Outlook Database [Electronic source] // International Monetary Fund World Economic and Financial Surveys. – April 2016. – Access mode : www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2017/02/weodata/index.aspx.

613. WTO Statistics Database [Electronic source]. – Access mode : http://stat.wto.org.

614. Weaver O. Insecurity, Security, and Asecurity in the West European Non-War Community / O. Weaver ; E. Adler, M. Barnett (eds.) // Security Communities. – Cambridge : Cambridge University Press, 1998. – P. 69–118.

615. Weaver O. Politics, Security, Theory / O. Weaver // Security Dialogue. – 2011. – Vol. 42. – № 4–5. – P. 465–80.

ЗМІСТ

Наукове видання

КОПІЙКА Валерій Володимирович
ДОРОШКО Микола Савович
КОНДРАТЕНКО Олег Юрійович
та ін.

Асоціація як новий формат відносин України з Європейським Союзом

політичний, правовий, економічний та інформаційний аспекти

Монографія

Редактор *Т. Гуз*

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Формат $60x84^{1/16}$. Ум. друк. арк. 22,7. Наклад 100. Зам. № 218-8780.
Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № МВ5.
Підписано до друку 16.10.18

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (044) 239 32 22; (044) 239 31 72; тел./факс (044) 239 31 28
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.univ.kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02